

jOURNAL OF URBAN ETHNOLOGY

13/2015

JUE

Redaktor naczelny: dr hab. Róża Godula-Węclawowicz, prof. nadzw. (etnologia)
Sekretarze redakcji: dr Ewa Baniowska-Kopacz (etnologia); dr Maria Godyń (etnologia)
Redaktor tematyczny: dr hab. Grażyna Ewa Karpińska, prof. nadzw. (etnologia)
Redaktor językowy: dr hab. Teresa Smolińska, prof. nadzw. (filologia polska)

Rada naukowa:

dr hab. Marcin Brocki (Uniwersytet Jagielloński, Kraków); Dr. Iwona Dudek-Blaise (Centre national de la recherche scientifique, Marseille); doc. Ph.Dr. Jan Horský, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze, Praha); Ph.D. Laura Koloski Assoc Prof (University of William&Mary, Williamsburg, VA, USA); prof. dr hab. Aleksander Posern-Zieliński (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu); PhD Agnieszka Sadrei (British Archaeological Association, Londyn); Peter Salner, PhDr., DrSc. (Slovenská akadémia vied, Bratislava); doc. PhDr. Blanka Soukupová, CSc. (Univerzita Karlova v Praze, Praha); prof. dr hab. Franciszek Ziejka (Uniwersytet Jagielloński, Kraków)

Zespół recenzentów:

dr hab. Marcin Brocki; dr hab. Anna Czajka-Cunico prof. nadzw.; dr hab. Dagnosław Demski, prof. nadzw.; dr hab. Wojciech Dochnal, prof. nadzw.; prof. dr hab. Mirosława Drozd-Piasecka; dr hab. Andrzej Gaczol; prof. dr hab. Iwona Kabzińska; dr hab. Katarzyna Kaniowska, prof. nadzw.; prof. dr hab. Ryszard Kantor; dr hab. Jolanta Kowalska prof. nadzw.; Daniel Luther CSc.; prof. PhDr. Nina Pavelčíková, CSc.; dr hab. Adam Pomieciński; prof. dr hab. Marek Szczepański; dr hab. Ryszard Tomicki, prof. nadzw.

Konceptja okładki: Róża Godula-Węclawowicz

Autor zdjęcia na okładkę: Mirosław Mrozik, www.mrozilla.pl

Korekta: redakcja i autorzy

Tłumaczenia i korekta abstraktów: Klaudyna Michałowicz; korekta artykułu Kláry Brožovičovej i Jany Pospíšilovej: Jana Pospíšilova (native speaker); korekta artykułu Ivana Murina oraz Juraja Janto: Anna Hlôšková (native speaker)

Adres:

Redakcja Journal of Urban Ethnology
Pracownia Etnologii w Krakowie
IAiEPAN
ul. Sławkowska 17
31-016 Kraków
Polska

e-mail: jue.etno.pan@gmail.com
tel. : +48 12 422 48 65
www.iaepan.edu.pl/journal.html

PL ISSN 1429-0618

Opracowanie graficzne, skład: Drukarnia Ekodruk

JOURNAL OF URBAN ETHNOLOGY

13/2015

Tom został dofinansowany przez Instytut Polonistyki i Kulturoznawstwa Uniwersytetu Opolskiego

JUE znajduje się na liście ERIH od roku 2007 w grupie najważniejszych czasopism narodowych w danej dziedzinie nauki – kategoria czasopism NAT. Zgodnie z aktualną punktacją Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego za opublikowanie artykułu w czasopiśmie JUE autor uzyskuje 10 punktów.

Pismo założone w 1992 r., do 2001 r. wydawane przez Muzeum Niepodległości w Warszawie, następnie do 2010 r. przez Polskie Towarzystwo Etnologii Miasta. Od 2012 r. prawnym właścicielem tytułu jest Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.

SPIS TREŚCI – CONTENTS

Miasto z wojną w tle – Town with the war in the background

Róża Godula-Wieclawowicz

„Plus ratio quam vis” i „Ne cedit Academia”. Uniwersyteckie dewizy z wojną w tle 7
Plus ratio quam vis and Ne cedit Academia. University mottoes with the war in the background

Renata Hołda

Czytanie Twierdzy Kraków 25
Reading the Cracow Fortress

Maria Godyń

Krzyszowski pałac Potockich. (N)opamięć wojny. 41
The Potocki palace in Krzeszowice. A (non-)memory of the war

Ewa Baniowska-Kopacz

U progu niepodległości ... Zamek prezydencki w Wiśle – zmienne znaczenia.... 53
At the threshold of independence. The Presidential Palace in Wisła and its changing meanings

Katarzyna Marcol

Autoidentyfikacja cieszyńskich Ślązaków we współczesnym dyskursie publicznym.
Echa pierwszej wojny światowej... 69
The Cieszyn Silesians' self-identification in the contemporary public discourse. Echoes of the First World War

Magdalena Sztandara

Brakujące światy. Miasto z perspektywy kobiet.... 85
The missing worlds. A city from the women's perspective

Karolina Koziura

The struggle over memory hidden in the contemporary cityscape: the example of Skopje 2014,
Macedonia 103
Walka o ukrytą pamięć we współczesnej przestrzeni miasta na przykładzie projektu Skopje 2014

Dominika Czarnecka

Mury jako kreacja miejsc pamięci o wojnie. 119
Walls in the creation of the sites of memory of the war

Miscellanea

Dominika Kuśnierz-Krupa

Historiozoficzne refleksje z podróży Jana Matejki po miastach Galicji. 133
Historiosophical reflections from Jan Matejko's journey round the towns of Galicia

Magdalena Matysek-Imielińska

Warszawska Spółdzielnia Mieszkaniowa – ideowy eksperyment i socjologia w działaniu.. . . . 149
The Warsaw Housing Cooperative. An idealistic experiment and sociology in action

Armiuszka Szczepaniak-Kroll

Transkulturowość berlińskich Polaków.173
The transculturality of Poles living in Berlin

Jacek Jan Pawlik

Niedziela w metropolii Lomé...195
A Sunday in the Lomé metropolis

Noty o autorach209

Informacje dla autorów.213

Juraj Janto, PhD.
Katedra etnológie a muzeológie
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Od robotníckych štvrtí k mestským sídliskám Na príklade Bratislavy-Trnávky

Abstract

The paper deals with the character of the worker housing in Slovakia. The introduction provides an overview of the research interest about industrial workers in ethnology. The following section provides a brief summary of the development of their housing forms in connection with the process of industrialization. The author focuses on the capital city of Bratislava, where he describes the industry and the types of housing for industrial workers. The text focuses on the former suburb of Bratislava, Dornkappel (currently Trnávka), its inhabitants, who were mostly industrial workers, and their way of life in the inter-war period. Finally, the author examines the status of industrial heritage and the current attitudes of the Slovak society to it. The conclusion is dedicated to the housing estates which to a certain extent constituted a continuation of the worker housing schemes during the communist regime.

Key words: industrial workers, worker housing, housing estates

Predložený príspevok sa zaoberá charakterom a vývojom robotníckeho bývania na Slovensku. V úvode podáva prehľad záujmu o spôsob života priemyselných robotníkov v etnológii, príp. v ďalších disciplínach. Nasleduje stručný prehľad dejinného vývoja obytných foriem v súvislosti s rozvojom výrobných odvetví. Autor sa v texte sústreďuje na hlavné mesto Slovenskej republiky – Bratislavu, kde opisuje stav priemyslu a druhy robotníckeho bývania. Detailnejšie si všíma bývalú robotnícku obytnú štvrť Dornkappel (v súčasnosti Trnávka), jej obyvateľov a ich spôsob života v období medzi svetovými vojnami. Napokon sa zamýšľa nad stavom priemyselného dedičstva a vzťahom súčasnej slovenskej spoločnosti k nemu. Kontinuitu v bývaní robotníkov po 2. svetovej vojne predstavovali sídliská, ktorým je venovaný záver štúdie.

Kľúčové slová: priemyselní robotníci, robotnícke bývanie, sídliská

Data wplywu: 31.10.2014

Data akceptacji: 01.07.2015

Napriek ideologickej preferencii proletariátu v období komunistického režimu, v rokoch 1948 až 1989, jeho výskum sa na Slovensku sústredil viac-menej len na historiografické skúmanie vývoja robotníckeho hnutia a jeho „triednych bojov“¹. K spôsobu života a bývania vzniklo (na rozdiel napríklad od susedných Čiech a Poľska) iba niekoľko odborných prác. Súviselo to najmä so skutočnosťou, že etnológia – ako v tejto oblasti „najkompetentnejšia“ disciplína skúmania každodenného života – bola na Slovensku plne ponorená do základného výskumu tradičnej kultúry vidieka a sústredená na prípravu regionálnych, tematických monografií a neskôr syntéz. Rurálny charakter Slovenska a jeho oneskorená modernizácia a urbanizácia, ktoré prebiehali najmä po druhej svetovej vojne a s tým súvisiaci pocit potreby dokumentácie zanikajúceho, tvorilo vhodné prostredie pre takúto orientáciu.

Aj napriek uvedeným skutočnostiam výskum problematiky života robotníkov bol predmetom odborného záujmu v niekoľkých oblastiach². Najvýraznejšou z nich boli baníci a baníctvo. Jedna z prvých povojnových etnografických monografií z r. 1956 *Banícka dedina Žakarovce*³ sa venuje práve tejto téme. Práca sa zaoberá jednotlivými oblasťami tradičnej kultúry dediny so zohľadnením špecifik ďalšieho zamestnania jej obyvateľov – baníctva; niektorým osobitostiam bývania⁴, spoločenských a príbuzenských vzťahov⁵ a pod. Nejde teda o robotnícku monografiu, ale o dielo, ktorého ambíciou (nepochybne aj politicky motivovanou) bolo zamerať sa na problematiku, ktorá presahovala dovtedajší záujem o tradičnú kultúru roľníckeho vidieka⁶. Ďalšou prácou, v ktorom si etnológovia aspoň čiastočne všimli tému robotníctva, bola regionálna národopisná monografia Horehronia z roku 1974. V komplexnej syntéze kultúrno-historického vývoja celého regiónu sa v jednej kapitole jej autor Ján Mjartan venuje aj bývaniu robotníkov horehronských hút⁷.

Problematikou priemyselných robotníkov sa zaoberala vo svojich štúdiách najmä Soňa Kovačevičová. Sumarizovala dejiny robotníckeho bývania na Slovensku,⁸ a osobitne si všímala jeho charakter v Bratislave⁹. Práve začiatky urbánnych etnologických výskumov, osobitne Bratislavy v 80. rokoch 20. storočia, upriamili pozornosť aj na pracovníkov tunajších priemyselných závodov. Okrem S. Kovačevičovej sa témy dotkol aj František Kalesný¹⁰.

¹ Pozri napr. Gosiorovský 1956.

² K výskumu robotníctva v slovenskej etnológii viď. monotematické 2. číslo Slovenského národopisu z r. 1980.

³ *Banícka... 1956*.

⁴ Autorom kapitoly je Ján Mjartan. *Banícka... 1956*, s. 163-272.

⁵ Autorka Božena Filová. *Banícka... 1956*, s. 16-47.

⁶ Ako uvádza v úvode editorka Božena Filová: „Výskum v Žakarovciach je prvý rozsiahlejší výskum robotníckej triedy.“ Ten mal pokračovať až po „výskum nových závodov založených v období socialistickej industrializácie.“ (Filová 1956, Úvod. In: *Banícka... 1956*, s. 7.)

⁷ Mjartan 1974.

⁸ Kovačevičová 1976.

⁹ Kovačevičová 1987.

¹⁰ Kalesný 1980.

Životu robotníkov sa spomedzi etnológov ešte venoval Jaroslav Čukan najmä v prostredí banického mesta Handlová¹¹ a textilnej fabriky v Rybárpoli (dnes súčasť Ružomberka)¹².

Okrem etnológov si život robotníkov na Slovensku všimali aj iní. Jedným z prvých bol novinár, fotograf a publicista Jozef Ilja Marko, ktorý v roku 1938 vydal prácu *Dornkappel. Predmestie troch jazykov*. Zaoberá sa v nej životom v medzivojnovej robotníckej štvrti, ktorá ležala na území súčasnej bratislavskej Trnávky. Uvádza množstvo faktov z rôznych oblastí i vlastných postrehov; venuje sa vzniku štvrte, jej obyvateľom, ich národnosti, zamestnaniu, politickým stranám, spolkom, cirkvi, mládeži, voľnému času a pod. Svojím charakterom môžeme Markovo dielo označiť za akúsi prvú „etnografiu mesta“ presnejšie jej štvrte, ktorá bola prechodom medzi rurálnym a urbánnym priestorom. Markova práca je pozoruhodným dokumentom, ktorý svojím charakterom a časom vzniku predstihol výskum každodenného života¹³.

Priemyselným pamiatkam v Bratislave sa dlhodobo venuje aj historička Viera Obuchová, ktorá si v rámci tejto problematiky všíma aj štvrte a kolónie robotníkov¹⁴. Okrem historických a pamiatkarských súvislostí z jej prác získame aj niektoré poznatky o spôsobe ich života. Tie môžeme nájsť aj v prácach architektov, ktorí sa zaoberajú priemyselnými objektmi, obytnými objektmi a celkovým urbanizmom mesta¹⁵.

Robotnícke bývanie a jeho formy

Prvé písomné a ikonografické doklady o špecificky odlišnom bývaní (na rozdiel od roľníckeho) a usporobení domov máme už zo 16. storočia z banického prostredia. Tieto často dvojpodlažné domy mali zložitejšie členenie a v neskoršom období boli prestavané na bývanie pre viacerých rodín. Z rovnakého obdobia pochádzajú prvé doklady aj o spoločných ubytovaniach (tzv. *šandy*) pre viacerých pracovníkov v baniach – slobodných, námezdne pracujúcich alebo týždňovkárov či sezónárov. Ich spoločným znakom bolo spanie na pričiach a varenie na ohnisku. Takéto ubikácie vznikali často vo väčších izbách rodinných domov, alebo v prestavaných bývalých administratívnych alebo hospodárskych objektoch. Ich domáce korene môžeme objaviť v hromadnom prespávaní baníkov pri šachtách v *krámoch*; uhliarov a drevorubačov v kolibách¹⁶.

Od 19. storočia si vznik a rozvoj priemyslu vyžadoval aj rozširovanie ubytovacích kapacít pre svojich zamestnancov. Riešilo sa to prestavovaním pôvodných roľníckych, resp. remeselníckych objektov na robotnícke byty. V hĺbkovo zastavaných dvoroch boli takto transformované nielen pôvodne obytné, ale aj hospodárske objekty.

¹¹ Čukan 1980.

¹² Čukan 1985.

¹³ Marko 1938.

¹⁴ Obuchová 1986; Obuchová 1989.

¹⁵ Moravčíková 2003.

¹⁶ Kovačevičová 1976, s. 19-21.

Druhou formou riešenia bývania v období rozvíjajúceho sa priemyslu bol vznik nových robotníckych osád a kolónií. V nich sa budovali samostatné robotnícke rodinné domy, viacbytové budovy a hromadné ubytovne. Už v 1. polovici 19. storočia vznikli takéto osady vo Valkovni, v Pohorelskej Maši, na Horehroní v Zlatne, v Červenej Skale, v Novej Maši, v Hámri a inde. O polstoročie neskôr sú takéto kolónie známe z Rybárpoľa, Podbrezovej, Krompách, či z Bratislavy¹⁷. V 1. pol. 20. stor. k nim pribudli napr. aj obytné súbory pri obuvníckych Baťových závodoch v Partizánskom a vo Svite.

Od sklonku 19. storočia je pre robotnícke štvrte typická medzinárodná uniformita, ktorá sa prejavovala v architektúre v používaní neomietnutej červenej tehly a v hrazdenej konštrukcii, v typizácii stavieb a v ľahkých strešných konštrukciách. Špecifické boli aj urbanistické zásady výstavby.

Robotníci v Bratislave

V rámci habsburskej monarchie bolo Uhorsko priemyselne zaostalejšou poľnohospodárskou oblasťou. Neroľnícka produkcia súvisela najmä s baníctvom a so spracovaním vyťaženej rúd; s výrobou a spracovaním textilu. Programové budovanie priemyslu sa zvýšilo najmä po rakúsko-uhorskom vyrovaní v r. 1867. Bratislava (vtedajší Prešporok) patrila medzi najpriemyselnejšie mestá krajiny.

Prvá priemyselná továreň tu vznikla v r. 1853 (vyrábala tabak) a ďalšia (plynáreň) v r. 1856. Od 60. rokov 19. storočia sa Bratislava rýchlo industrializovala. Z významnejších podnikov treba spomenúť továreň na patróny (1871), Steinov pivovar (1871), továreň na kefy, ktorá nadviazala na činnosť manufaktúry (1872), Dynamit-Nobel na výrobu výbušnín (1873), továreň na káble (1894), rafinériu Apollo (1895), podnik na výrobu čokolády a cukrovíniek Stollwerck (1896), továreň na smaltované nádoby (1899) a i. Na prelome storočí bolo v Bratislave viac ako 50 priemyselných podnikov s asi 600 robotníkmi. Začiatkom 20. storočia vznikali ďalšie podniky; najväčšími bola elektráreň Siemens (1901), továreň na nite Cvernovka (1901), elektrotechnický závod Danubius-Elektrik (1902), textilná továreň Danubius (1907), závod na výrobu gumy a kaučuku Matador (1910) a Gumon (1911). V roku 1910 pracovalo v Bratislave v priemysle 16 tisíc robotníkov, čo bola (spolu s rodinami) približne tretina všetkých jej obyvateľov. Po vzniku Česko-Slovenskej republiky v roku 1918 zostávala Bratislava najpriemyselnejšou oblasťou celého Slovenska.

Začiatok prvej etapy nárastu obyvateľov Bratislavy v súvislosti s príchodom priemyselnej pracovnej sily môžeme datovať do 2. polovice 19. storočia, teda do obdobia vzniku prvých fabriek. Druhá etapa súvisí so vznikom nového štátu v roku 1918. Vtedy v meste hľadajú zamestnanie najmä bývalí zamestnanci pozemkovou reformou rozparcelovaných veľkostatkov zo Žitného ostrova i Považia. Tretia vlna príchodu nových pracovníkov nastala po druhej svetovej vojne a súvisí so socialistickou industrializáciou a urbanizáciou.

¹⁷ Ibidem, s. 18.

Bývanie pracovníkov tovární a ich rodín malo niekoľko foriem¹⁸. V prvom rade to boli už existujúce kapacity rodinných domov v okolitých dedinách. Išlo často o tu pôvodne žijúcich obyvateľov, ktorí si nachádzali zárobok vo fabrikách v Bratislave, do ktorých pravidelne dochádzali. Takíto zamestnanci prevažovali nad ostatnými robotníkmi. Výhodou bolo vlastné relatívne dôstojné bývanie a kombinácia s poľnohospodárstvom ako hlavným, či doplnkovým zdrojom obživy (tzv. kovorolníctvo). Nevýhodou naopak nutnosť dochádzať na kratšiu či väčšiu vzdialenosť do mesta. Ďalšie formy obydli sa nachádzali v Bratislave. Jednu z nich predstavovali existujúce staršie, chátrajúce byty v centre mesta, ktoré boli z tohto dôvodu výškou svojho nájmu dostupné pre chudobnejších robotníkov. Núdzovú formu bývania predstavovali aj obydliá provizórne pozbýjané z dosák, plechu, lepenky atď. Jednopriestorové obydliá sa rozširovali podľa potrieb a možností rodiny. Takáto osada existovala napríklad na pravom brehu Dunaja v súčasnej Petržalke. Druhou skupinou boli obytné budovy postavené s vysloveným cieľom poskytnúť ubytovanie pre zamestnancov závodov a podnikov. Hoci Bratislava nemala veľké robotnícke kolónie, existovalo tu asi 50 takýchto osobitých obytných štvrtí¹⁹.

Podľa toho, kto bol iniciátorom stavieb, ich môžeme rozčleniť do niekoľkých skupín. Vôbec prvá robotnícka kolónia v Bratislave vznikla na území časti Blumentál prebudovaním Walterkirchenových kasární z prostriedkov zámožného mecena v r. 1866. Ďalšia takáto štvrť sa budovala v rokoch 1892 – 1904 pri súčasnej Šancovej ulici. Túto kolóniu filantropa Schulpeho tvorili byty pre 120 rodín so školou. Ďalej to boli domy, ktoré vznikli z iniciatívy mesta. V blízkosti spomínanej Schulpeho kolónie vyrástlo od roku 1902 10 bytových domov so záhradkami pre 80 rodín. Domy boli dvojposchodové (v r. 1926 zvýšené o ďalšie poschodie), na každom poschodí boli tri jednoizbové byty so samostatnou kuchyňou a jeden dvojizbový. Sociálne zariadenie bolo spoločné pre každé dva byty. Tento dodnes stojaci obytný súbor sa označuje niekedy aj ako železničiariska kolónia (podľa pravdepodobných obyvateľov – zamestnancov železníc), ale uvádza sa aj, že tu bývali najmä nižší mestskí úradníci, a teda nie robotníci²⁰. Aj ďalšie mestské nájomné domy neboli priamo určené len pre robotníkov, hoci niektorí z nich bývali aj tu. Tak v roku 1913, po požiari Podhradia, boli postavené dva pavlačové trojpodlažné domy na Osadnej a Mestskej ulici alebo obytné súbory na Jégého a Kalinčiakovej ulici. Nižším i stredným vrstvám slúžili typizované súbory Unitas, Nová doba, tzv. Bellušové domy (na Miletičovej a Trenčianskej ulici) z 30. rokov 20. stor. a iné²¹.

Najpočetnejšou skupinou robotníckych kolónií boli tie, ktoré boli postavené pre zamestnancov konkrétnych fabriek a ktorých výstavbu iniciovali ich majitelia. Motiváciou bol aj zdravotnícky zákon, ktorý platil v Uhorsku od r. 1876, a podľa ktorého sa

¹⁸ Obuchová 1989, s. 388.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Obuchová 1986.

²¹ Obuchová 2009, s. 281-299.

zamestnávateľa vo väčších podnikoch mali postarať o primerané ubytovanie pre svojich zamestnancov.

Jednou z nich bola kolónia závodu Dynamit-Nobel, ktorá vznikla v r. 1880. V ďalšom desaťročí bola rozšírená o 6 jednoposchodových domov, takže v celej štvrti mohlo bývať 90 rodín v jednoizbových bytoch so samostatnou kuchyňou. K dispozícii mali tiež drevárne, spoločnú práčovňu, príp. aj záhradky. Neskôr tu bol sprevádzkovaný aj obchod (*konzum*), kino, spoločenská sála, škola. V roku 1913 pribudlo ďalších 10 domov – tzv. Nová kolónia, už so splachovacími záchodmi, ktoré slúžili najmä úradníkom. V 40. rokoch 20. stor. bola pre pracovníkov závodu postavená ďalšia štvrť – Mierová (pôvodne Vistra) kolónia a v 50. rokoch sídlisko Biely Kríž²². Ďalšou takouto kolóniou bolo 16 bytov v jedno a dvojposchodových domoch závodu Stollwerck. Bytové domy pre zamestnancov viacerých podnikov (Apollo, Danubius, Kablo, Klinger) existovali na Mlynských Nivách; robotnícke domy boli aj na Dostojevského rade (Durvayova tehelňa), Suchomlynskej ulici (Kühmayerova fabrika na sklenené výrobky) a inde.

Posledným typom bývania bolo také, ktoré si robotníci vybudovali samostatne príp. s pomocou svojpomocných spolkov (a legálne, na rozdiel od vyššie spomínaných núdzových *barákov*). Napríklad spolok bratislavských typografov obhospodaroval byty pre svojich členov v dome na Dunajskej ulici. V severovýchodnej časti mesta bola postavená takto celá jedna štvrť, ktorej sa budem venovať v nasledujúcej časti svojho príspevku.

Lokalita Dornakappel²³

Po vzniku Česko-Slovenskej republiky nastáva druhá výrazná vlna prílevu robotníkov do Bratislavy. Dochádza k nej najmä v 20. rokoch, keď pozemkovou reformou rozparcelované veľkostatky uvoľnili veľké množstvo ich dovtedajších zamestnancov. Tí prirodzene hľadali pracovné možnosti v najväčšom meste s množstvom fabrík a so stavebnou konjunktúrou. Pochádzali najmä zo Žitného ostrova a z Považia. Prichádzali tiež ďalší, najmä z preludneného vidieka s malými možnosťami obživy. Prácu nachádzali na stavbách a v priemyselných závodoch; niektorí len občasne ako námezdní robotníci.

Pokiaľ mali šťastie, získali lacnejší podnájom v podnikových, mestských, či súkromných bytoch. To sa však týkalo najmä kvalifikovanejších trvalých zamestnancov. Mnohí si stavali provizórne prístrešky v osadách. Neúnosnú sociálnu situáciu a dopyt po bývaní sa mesto snažilo riešiť výstavbou nových obytných štvrtí. To však nestačilo. Jedným z riešení bola aj parcelácia územia v severovýchodnej časti mesta medzi dovtedajším majerom, ktorý tú zriadil zámožný bratislavský mešťan Georg Häckler (odtiaľ názov Jurajov dvor) a tehelňou, ktorá tu stála od r. 1872. Uvedené územie malo názov Dornkappel (predtým tiež Thornkappel) podľa nemeckého dorn (trň) a kappel (kaplnka). Kaplnka so zvonnicou

²² Ibidem, s. 197–202.

²³ Poznanky o lokalite čerpám predovšetkým z diela Jozefa Ilju Marka (1938), z publikovaných spomienok obyvateľky Viery Hupkovej-Houškovskej (2007) i z vlastného výskumu.

stála pri spomínanej tehelni. V jej blízkosti začali už od prelomu 19. a 20. storočia chudobní robotníci vytvárať osadu, „kolóniu“. V roku 1928 mesto rozhodlo, že túto plochu s veľkosťou vyše 18 ha predá prostredníctvom družstva Svojpomoc na individuálnu výstavbu. Členovia spolku si mohli kúpiť parcely veľké približne 3 áre za 800 korún. Keďže podmienkou predaja bola výstavba domu, každý sa snažil postaviť keď už nič iné, aspoň drevenú búdu, v obave z odňatia parcely. Dopyt po pozemkoch bol veľký, a preto mesto poskytlo v r. 1930 ďalších 113 parciel pri Trnavskej ceste. Ich ceny však už vzrástli na štvornásobok. Okrem toho mesto poskytlo spolku aj materiál zo zbúraných stavieb a neskôr i finančnú podporu. Členovia mohli parcely splácať; na úver mali tiež aj stavebný materiál. Neskôr sa pôžičky zastavili. Niektorí obyvatelia zbierali materiál na stavbu aj popri cestách a nevyhýbali sa ani krádežiam z likvidovaných stavieb (napr. z chladiarne Dynamit-Nobel, z majera a pod.). Kým v roku 1928 bývalo v lokalite 1300 obyvateľov, v r. 1936 ich už bolo 6000. Podľa súpisu domov v r. 1936 bolo najviac jednoizbových bytov s kuchyňou (443), potom obývacích kuchýň (378), dvojizbových bytov (78), manzardiek (11). Bolo tu aj 10 pivničných bytov, v ktorých bývalo 62 obyvateľov. Z týchto spolu 920 bytov malo záchody 573 a kúpeľne 5 bytov. Priemerne na jednu izbu pripadlo teda viac ako 6 obyvateľov. Z vyše 600 parciel malo vodovod len 91 (9%) a elektrinu 154 (26%). Aj z tejto štatistiky vidieť, že v štvrti vládli zlé hygienické podmienky. V 30. rokoch tu bolo vyše 400 studní, ale pitná voda bola len v troch štvrtinách z nich. Aj tá však páchla po síre. Bolo to spôsobené tým, že z blízkej chemickej továrne vypúšťali odpad do otvoreného kanála (nazývaného „Smradlavka“). Kvalitu vody znehodnocovalo aj to, že väčšina z takmer 600 evidovaných záchodov mala podobu drevených latrín v záhradách. Časť obyvateľov mohla brať vodu zo 7 verejných studní, ktoré vybuďovalo mesto v r. 1929, alebo sa pripojiť na verejný vodovod. To však stálo najmenej 600 korún, okrem výkopových prác. Preto v roku 1936 bolo na mestský vodovod pripojených len necelých 10% bytov. Rovnako iba v niekoľkých domoch bola samostatná kúpeľňa. Obyvatelia sa kúpali raz do týždňa vo vani, do ktorej naliali zohriatu vodu, alebo, ak si to mohli dovoliť, navštívili mestské kúpele²⁴.

Vykurovaná bola len menšia časť bytov. Chudobnejší zbierali alebo kradli uhlie popri vagónoch na stanici, iní chodili do vzdialenejších malokarpatských lesov zbierať drevo. V mnohých domoch sa nevetralo, aby neuniklo teplo a na noc sa dávali do postelí vyhriate tehly. V takejto situácii neboli zriedkavosťou časté prechladnutia, choroby horných dýchacích ciest u detí, tuberkulóza, či v neskoršom veku reumatizmus a ischias²⁵.

Čo sa týka kvality postavených stavieb, tak provizórnych domov z tehál a zbitých z dosák bolo približne 39%. Išlo najčastejšie o obytné kuchyne. Kvalitnejších jednoizbových bolo asi 41%. No a napokon vilových domčekov a dvojizbových s verandou bolo 10%. Domy z dosák sa dali postaviť za 250-700 korún, tehlové domy so škarou a dlážkou

²⁴ Marko 1938, s. 75.

²⁵ Hupková-Houšková 2007.

stáli od 2000, dôkladnejšie jednoizbové domy s výmerou 8x10 m mohli stáť 5000 korún, ceny vilových domčekov sa pohybovali od 18 tisíc. Niektorí využívali domy a parcely i na prenajímanie. Podnájomník na pozemku platil od 60 do 80 korún mesačne²⁶.

Ludia v Dornkappel

V lokalite žili príslušníci hlavne nižšej sociálnej vrstvy. Jej obyvateľ ju charakterizoval, podľa J. I. Marka, takto:

Ani dedina ani mesto. Bol by som rád, keby to bola dedina, ale býva tu plno chudobných a všelijakých ľudí. Pre mesto to nie je mesto. Niet v ňom ničoho, len bieda²⁷.

Časť obyvateľov Dornkappel boli bývalí poľnohospodárski robotníci z veľkostatkov, ktorí sa do Bratislavy prisťahovali v súvislosti s parceláciou pôdy pri pozemkovej reformy po prvej svetovej vojne. Akúsi „lepšiu vrstvu“ predstavovali remeselníci a iní špecializovaní zamestnanci týchto majerov. Ďalšiu skupinu prisťahovalcov tvorili chudobní roľníci a bezzemkovia, ktorí hľadali v meste uplatnenie. No a napokon novovytváraná lokalita prilákala aj robotníkov, ktorí boli už v meste dlhšie pred vznikom štvrte. Etnicky to boli Slováci, Maďari, Nemci, Česi, Rusíni. Aj kvôli tejto pestrosti a tiež chudobe dostala štvrť prezývku Mexiko.

Väčšina z obyvateľov sa živila ako robotníci. V Dornkappli žilo takmer 15% všetkých pracovníkov bratislavských závodov. No len malá časť mala stále zamestnanie v továrňach. Viac ako polovica bola odkázaná na námezdnú alebo sezónnu prácu. Mnohí, najmä v časoch hospodárskej krízy, boli nezamestnaní (v r. 1937 približne 1/3 obyvateľov). Robotníkmi neboli len muži, ale neskôr i mladšie ženy, dievčatá, ktoré pracovali najmä v textilnom a chemickom priemysle (Cvernovka, Danubiuska)²⁸.

Napríklad, cvernová továreň zamestnávala v máji 1937 1600 žien a okolo 160 mužov, asi desatina z nich bývala v Dornkappli. Pracovali týždenne 6 dní po 47 hodín v dvoch zmenách (od 5 hod do 13.30 hod a od 13.30 hod do 22 hod), pričom si zarobili od 50 do 140 korún, podľa náročnosti vykonávanej činnosti²⁹. Na raňajšiu zmenu vstávali ženy už o tretej a z predmestia chodili do továrne vzdialenej 6 kilometrov pešo. Tým, čo mali bicykel, stačila na presun trištvrte hodina. V závode aj raňajkovali; najčastejšie chlieb, niekedy s maslom a kávu alebo mlieko. Niektoré len úchytom popri práci, iné počas platenej prestávky. Na obed mali neplatenú polhodinu a za tri koruny dostali obed v miestnej kuchyni alebo si nosili vlastnú stravu z domu. Aby nemuseli zamestnávateľia poskytovať robotníckam trojtýždňovú platenú dovolenku, na ktorú mali nárok

²⁶ Marko 1938, s. 87.

²⁷ Ibidem, s. 104.

²⁸ Marko 1938, s. 108.

²⁹ Ibidem, s. 117.

po odpracovaní jedného roka, prepúšťali ich a znova prijímali do zamestnania vždy po uplynutí nejakého času. Takto mala továreň stále k dispozícii masu vyučených sezónnych robotníkov³⁰.

Ďalšou továrňou, ktorá zamestnávala Dornkappelčanov, najmä ženy, bola Danubiuska, fabrika na umelý hodváb. 46 žien a 14 mužov denne meralo cestu dlhú 4 a pol kilometra z predmestia ³¹. V Gumonke sa pohybovala hodinová mzda robotníkov od 1,73 do 4,2 korún. Týždenný príjem mužov za 48 hodín práce bol od 124 do 208 korún (úradník zarobil asi 3x viac). Príjem žien predstavoval 69 až 112 korún týždenne³². Niekoľko mladých žien pracovalo v meste tiež ako úradníčky, predavačky alebo ako upratovačky a slúžky.

Na severozápad od predmestia ležala tehelná, ktorá fungovala už od roku 1872. Približne 50 robotníkov tu kopalo hlinu a naplňalo ňou malé železné vozíky (*ponvágle*). Desiati naplnili priemerne 160 vozíkov, takže si zarobili každý 24,50 korún čistého za deň. Muži boli pri tejto práci polonahí, v nohaviciach alebo plavkách. Ďalší potom pomocou stroja formovali surové tehly, ktoré sa následne sušili a vypálili. V sezónne tu pracovali mladí robotníci aj 58 hodín týždenne za asi 134 korún. Majster pri peci zarobil aj 300 korún mesačne. Okolo 20 stálych robotníkov pracovalo na miestnom majeri a do 50 pomocných pracovníkov u miestnych obchodníkov a živnostníkov³³.

Okrem občasnej práce vo fabrikách sezónni robotníci, ktorých v Dornkappli žila viac ako polovica, nachádzali uplatnenie najmä na stavbách a v rôznych nárazových prácach. Ich plat sa pohyboval od 2 do 3,20 korún za hodinu. Lepšie podmienky mali nádenníci (kopáči, rezači, zberači) vo vinohradoch. Pri tzv. zelených robotách a zbere hrozna sa zamestnávali aj ženy. Najhoršie zárobky boli vraj u bulharských zeleninárov, ktorých záhrady boli na Trnavskej ceste a na mieste súčasného sídliska Ružinov³⁴.

Námezdni robotníci sa často prelínali s kategóriou nezamestnaných; mnohým z nich sa pošťastilo pracovať len niekoľko týždňov v roku. Podpora v nezamestnanosti predstavovala 10 korún týždenne pre slobodných a 20 pre ženatých plus občasnú potravinovú pomoc. (V apríli 1937 bolo v Dornkappli 981 nezamestnaných, z toho 381 slobodných a zosobášení mali 1110 detí³⁵.) Do mesta prichádzali chudobní vidiečania často s nádejou na ľahší život. Mysleli si, že tu jednoduchšie prežijú, keďže tu bolo viac možností, a počítali aj s väčšou podporou. Tú dostávali aj na členov rodiny, takže neraz prišli za svojimi deťmi aj rodičia, ktorí na dedine všetko popredali. Utržené peniaze spotrebovali za niekoľko mesiacov a potom sa spoliehali už len na podporu alebo občasnú prácu. Často boli

³⁰ Ibidem, s. 119-120.

³¹ Ibidem, s. 121-122.

³² Ibidem, s. 123.

³³ Ibidem, s. 128-134.

³⁴ Hupková-Houšková 2007.

³⁵ Marko 1938, s. 147.

odkázaní na dobročinnosť a žobranie. V roku 1937 žila viac ako tretina Dornkappelčanov zo sociálnej podpory³⁶.

Polievkové akcie najmä v zime zabezpečovalo od r. 1930 mesto, cirkevné a charitatívne organizácie (Červený kríž, Masarykova liga, Charitas, saleziáni, Svoradov spolok, spolok Philantropia)³⁷. Tie pomáhali aj v poskytovaní potravinovej, peňažnej pomoci, oblečenia, uhlia, prípadne pri organizovaní pobytov pre deti. J. I. Marko tiež opisuje, ako sa snažili chudobní prežiť pomocou žobrania, účelovou zmenou straníckej príslušnosti, či formálnou účasťou na náboženských obradoch. Nedostatok pracovných príležitostí v čase hospodárskej krízy túto účelovosť ešte zvýraznil.

Na stavbu sa môže dostať len prostredníctvom takej strany, ku ktorej patrí alebo merník, alebo palier. Kým predtým stačila osobná protekcia, dnes treba odporúčanie strany. ... Kto bol včera sociálnym demokratom, nesmie ťa prekvapiť, že zajtra jeho príslušnosť patrí Hlinkovej autonomistickej strane³⁸.

Pracovníci z Dornkappel do mesta dochádzali okrem spomínanej pešej chôdze a bicyklov aj vlakom a v 30. rokoch už aj autobusom linky T.

V lokalite žilo tiež niekoľko remeselníkov, obchodníkov, úradníkov a štátnych zamestnancov (policajtov, železničiarov). Pôsobilo tu napríklad 12 obuvníkov, ktorí obuv najmä opravovali, keďže Baťovi konkurovať nemohli a výrobu na mieru si tu sotvako mohol dovoliť. Podobne na tom boli aj miestne krajčírky a rovnako aj stolári skôr opravovali nábytok, ako ho zhotovovali. Traja mäsiari predávali predovšetkým lacné konské, bravčové mäso, klobásy, párky a hovädzinu. Na Dornkappli poskytovali svoje služby aj 2 jednoduché holičstvá. V roku 1937 tu fungovalo aj 12 obchodov so zmiešaným tovarom, kde sa dal kúpiť najpotrebnejší tovar od potravín cez drogériu až po petrolej. Najobľúbenejšími prevádzkami v lokalite bolo 5 krčiem; 2 slovenské, 2 české a 1 maďarská. Boli otvorené od 7. do 20. hodiny; v sobotu a nedeľu až do polnoci, kedy sa v krčmách konali zábavy. Vyhrávali tu hudobníci; cigánski v maďarskej krčme, v ostatných hrávali najmä džezové kapely. Podniky navštevovali obyvatelia podľa národnosti alebo podľa straníckej príslušnosti. Konali sa v nich aj schôdze politických strán a spoločenských organizácií. Okrem obyvateľov navštevovali zábavy aj mládeňci z okolia, ktorých lákali lacnejšie podmienky a miestne dievčatá. Práve spory o dievčatá medzi domácimi a cezpoľnými boli hlavným zdrojom bitiek, ale konflikty vznikali aj medzi prisťahovanými dedičanmi a usadlíkmi, či medzi civilmi a vojakmi. V krčmách sa pilo najviac pivo, limonády, sódočka, víno (najmä ako strik, tzv. *špitzer*) a liehoviny³⁹.

³⁶ Ibidem, s. 144.

³⁷ Hupková-Houšková 2007.

³⁸ Marko 1938, s. 135.

³⁹ Hupková-Houšková 2007.

V proletárskej lokalite boli zastúpení najmä voliči ľavicových strán, sociálnodemokratickej a komunistickej strany. Čo sa týka náboženského vyznania, tak najviac, 54% tu bolo rímskokatolíkov. Dornkappel patrilo spočiatku pod farnosť Blumentál, v r. 1934 prevzali správu saleziáni so sídlom na Miletičovej ulici. Omše sa najprv konali v telocvični základnej školy. Až v roku 1938 bol daný do užívania novopostavený kostol. Pozemok na jeho výstavbu i pre saleziánske oratórium daroval titulárny bojnický kanonik (o. i. aj etnograf) Karol A. Medvecký, ktorý vykonal aj slávnostné položenie základného kameňa rok predtým⁴⁰.

V Dornakapli pôsobili aj viaceré spolky: Kultúrny spolok, Spolok sv. Jozefa, Spolok Božského srdca Ježišovho, Charitas, Živena, Orol, Sokol, Napred, Červený kríž, Hasičský spolok, maďarský Toldyho kruh, robotnícka akadémia. Usporadúvali kultúrne podujatia najmä pri príležitosti rôznych výročí a sviatkov. Boli to akadémie, kultúrne večery, divadelné predstavenia, detské besiedky, zábavy a pod. Pôsobili tu aj divadelní ochotníci, ktorí v hasičskom depe na jeseň a v zime uvádzali hry. Vstupné bolo 2-3 koruny. Akcie spolkov sa konali u saleziánov, v škole, na ihriskách či v krčmách. Filmové predstavenia v miestnom kine boli cez víkend a premietali sa dobrodružné, kriminálne, ľubostné filmy a grotesky⁴¹.

Miestna knižnica mala tri oddelenia podľa národností – slovenské, nemecké a maďarské. Najobľúbenejšie boli ľubostné romány a detektívky. Knižničný poplatok bol 20 halierov týždenne, neskôr 35 korún ročne. Čítareň novín bola prístupná bezplatne⁴².

Výstavba školy sa začala na Dornkapli v r. 1929. Vybudovala sa ľudová a meštianska škola. Súčasťou areálu bola aj telocvična a športové ihrisko. Najpopulárnejším športom v lokalite bol futbal. Prvý oddiel tu vznikol v r. 1932. Vstupné bolo dobrovoľné, a tak sa hráči museli starať sami aj o svoje dresy a kopačky. Po zápase dostali nanajvyš zdarma pivo a občas i jedlo, na ktoré im prispeli fanúšikovia. Futbal hrávali chlapci aj v rámci telesnej výchovy v škole a u saleziánov⁴³.

Dornkappel sa postupne menil, po 2. svetovej vojne sa lokalita premenovala na Trnávku, bytové provizória sa zmenili na trvalé obydliá. Postavili sa viacpodlažné tehlové a neskôr panelové bytové domy. Vybudovali sa stredné školy, zdravotné a obchodné strediská. Zmenili sa aj obyvatelia a v Trnávke dnes bývajú ľudia rôznorodých profesií. Etnicky to už nie je predmestie troch jazykov, ale Nemcov (a zväčša aj Maďarov) nahradili napríklad Rómovia, popri prevažujúcich Slovákoch, potomkoch bulharských zeleninárov a českých prisťahovalcoch. V súčasnosti patrí Trnávka medzi vyhľadávané mestské lokality a už len máločo v nej pripomína, že bola kedysi chudobnou robotníckou kolóniou. Hoci pôvodné domy zmizli alebo boli výrazne prestavané, forma zástavby so štruktúrou ulíc zostala viac-menej zachovaná.

⁴⁰ *Stručné dejiny saleziánskeho diela a kostola sv. Jána Bosca na Trnávke.*

⁴¹ Hupková-Houšková 2007.

⁴² *Ibidem.*

⁴³ *Ibidem.*

Lokalita Dornkappel bola jednou z niekoľkých foriem robotníckeho bývania v Bratislave, v ktorom si obyvatelia stavali domy svojpomocne. Nepredstavovala nejaký jednotný architektonicko-urbanistický koncept. Výstavbu domov na vymedzených parcelách si zabezpečovali obyvatelia podľa svojich možností a neskôr dochádzalo k prestavovaniu pôvodných najmä provizórnych obydľí.

Aj z ucelených obytných robotníckych súborov, ktorých iniciátormi boli najčastejšie podniky či meceni, zostalo v Bratislave len minimum. Väčšina z nich bola zbúraná alebo výrazne prestavaná. Najstaršou zachovanou je až kolónia Vistra (Mierová kolónia) zo 40. rokov pre zamestnancov závodu Dynamit-Nobel (neskôr Chemických závodov Juraja Dimitrova). Hoci sa v meste zachovali aj niektoré ďalšie typizované obytné celky (spomínané vyššie) nepredstavovali už výlučne robotnícke bývanie, pretože v nich bývala často najmä stredná vrstva. V blízkosti robotníckeho Dornkapplu to bola napríklad Masarykova kolónia. Najbližšie k robotníckym má snáď tzv. železničiarska kolónia z roku 1902 pri bývalom kine YMCA.

Paradoxne (či práve preto?) ani minulý režim, ktorý sa vo svojej ideológii opieral o významnú dejinnú úlohu proletariátu, nechcel uchrániť niekdajšie robotnícke obydlia pred ich asanáciou.

S obydliami a bývaním robotníkov úzko súviseli aj výrobné a administratívne objekty fabrík. Jediným priemyselným zárodom, ktorý kontinuálne pokračuje vo svojej výrobe od svojho vzniku pred storočím, je dnešná spoločnosť na výrobu čokolády a cukrovíniek Figaro, predtým Stolwerck. K výraznejšiemu vzostupu uvedomenia si hodnoty priemyselného dedičstva došlo na Slovensku približne v poslednom desaťročí. Žiaľ, práve v tomto období prebiehala aj asanácia väčšiny historických priemyselných objektov v Bratislave. Kým robotnícke kolónie podľahli centrálne plánovanej socialistickej výstavbe, priemyselne stavby neodolali tlaku súčasných kapitalistických developerov.

Socialistické sídliská

Po druhej svetovej vojne a najmä po nástupe komunizmu v roku 1948 prevzal zabezpečovanie bývania pre robotníkov (ako aj pre ďalších pracujúcich) štát, prípadne ním spravované podniky. Podobne, ako v ostatných krajinách, sa riešila naliehavá bytová otázka budovaním sídlisk – teda monofunkčných obytných celkov s typizovanými a štandardizovanými bytovými domami. Ich idea sa zrodila už pred vojnou v prostredí prívržencov architektonickej moderny, ktorí hľadali riešenie dovtedajších problémov rýchlo rastúcich miest, kvantity i kvality bývania. Väčšina vízií sa mohla realizovať až po druhej svetovej vojne (výnimkou boli napríklad architekti Baťových podnikov), keď vznikla potreba rýchlej výstavby lacných bytov pre čo najširšie vrstvy obyvateľstva. V krajinách bývalého východného bloku široké uplatnenie nových myšlienok umožnila aj socialistická ideológia. Opierala sa o štátne vlastníctvo a centrálne plánovanie, snahu zaistiť bývanie pre všetkých bez vzniku podstatných rozdielov a pod. Budovanie veľkých obytných súborov

tu pretrvávalo až do konca režimu, a aj preto sa stali sídliská akýmsi jeho symbolom. Od 60. rokov 20. stor. ich masívnejší rast umožnilo tiež zavedenie novej technológie výstavby pomocou prefabrikovaných panelov. V rámci stredo a východoeurópskych krajín mala každá krajina okrem toho svojho špecifiká. Na Slovensku to bola snaha po riadenej rýchlej modernizácii a urbanizácii. Kým v roku 1950 žilo na Slovensku v mestách len 26 % obyvateľov, v roku 1990 to už bolo vyše 56%. Prostriedkom extenzívnej urbanizácie sa stalo práve budovanie panelových sídlisk.

Sídliská predstavovali kontinuitu v riešení bývania robotníkov s predchádzajúcimi formami, ktoré boli budované na podklade centrálného plánu s typizovanými viacrodinnými domami a ďalšími budovami pre služby (škola, obchod, kino). Panelové sídliská podstatne riešili problémy s nedostatkom bytov a poskytovali priestorový i hygienický štandard (ústredné kúrenie, elektrina, teplá voda) pre väčšinu obyvateľov. Lavicové ideály architektonickej moderny o zabezpečení bytu pre všetkých a stierania rozdielov v úrovni bývania sa podarilo vo veľkom naplniť. Pridelenie samostatného bytu pre mladú rodinu bolo významnou etapou v živote ľudí, ale viac-menej aj štandardom, ktorý bol vymoženosťou režimu. Takmer zadarmo získaný byt znamenal nielen nové bývanie, ale aj ďalšie výhody. Vďaka silnej dotačnej politike obyvatelia platili len nízke poplatky za dodávky energií a kúrenie.

Kritika sídlisk sa sústredila najmä na monotónnosť a stereotypnosť, konštrukčné a stavebné chyby, monofunkčnosť a, najmä v začiatkoch, chýbajúcu občiansku vybavenosť. Spôsobili aj istú nivelizáciu mestského bývania, tým, že sa stali dominantným prostriedkom riešenia bytovej otázky pre všetkých ľudí v urbánnom priestore. Pretrvávajúca sociálna rôznorodosť ich obyvateľov však na druhej strane doteraz zabraňuje getoizácii (ku ktorej napríklad došlo v západných krajinách). Nové obytné súbory sa stali aj prostriedkom kvantitatívneho rastu miest, bez postupného budovania vzťahu novousadlíkov a zžívania sa s novým urbánnym prostredím.

Štúdiá bola vypracovaná v rámci projektu VEGA 1/0943/14 *Dobrovoľnícke aktivity a združovanie sa na Slovensku v 21. storočí*.

Literatúra

- Banicka...* 1956, *Banická dedina Žakarovce*, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava.
- Gosiorovský M. 1956, *Dejiny slovenského robotníckeho hnutia 1848-1958*, Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, Bratislava.
- Čukan J. 1980, *Niekoľko poznámok k susedským vzťahom v starej baníckej kolónii v Handlovej*. „Slovenský národopis“, Vol. 28, No. 2, s. 227-246.
- Čukan J. 1985, *Narodenie a úmrtie v kolónii textilných robotníkov v Rybárpoli*, [w:] Frolec V. (ed.), *Čas života*, Blok, Brno, s. 163-174.
- Hupková – Houšková V. 2007, *Život na Trnávke*. Séria článkov o živote v lokalite Dornkappel. „Bratislavské noviny“, http://www.bratislavskenoviny.sk/najnovsie-spravy-z-bratislavy/bratislava-kedysi/zivot-na-trnavke.html?page_id=52492&select_index=0, 23.9.2014.
- Kalesný F. 1980, *K niektorým etnografickým aspektom narastania robotníckej triedy v Bratislave*. „Slovenský národopis“, Vol. 28, No. 2, s. 247-256.
- Kovačevičová S. 1976, *K problematike životného prostredia robotníkov na Slovensku v minulosti*. „Slovenský národopis“, Vol. 24, No. 1, s. 1– 38.
- Kovačevičová S. 1987, *Ludové byty, štvrte a centrá Bratislavy v 19. a 20. storočí*. „Slovenský národopis“, Vol. 35, No. 2-3, s. 267-280.
- Marko J. I. 1938, *Dornkappel. Predmestie troch jazykov*. Európsky literárny klub, Praha.
- Mjartan J. 1974, *Ludové staviteľstvo* In: *Horebronie II*, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava, s. 12-89.
- Moravčíková H. 2003, *Baťovany-Partizánske: vzorné slovenské priemyselné mesto*. „Architektúra a urbanizmus“, Vol. 37, No. 3-4, s. 113-146.
- Obuchová V. 1986, *Vznik a vývoj robotníckych štvrtí a ich postavenie v rámci mesta Bratislavy 1848 – 1938* (Kandidátska dizertačná práca, Katedra československých dejín a archívniectva FF UK, Bratislava).
- Obuchová V. 1989, *Diferenciácia bývania bratislavských robotníkov v rokoch 1848 – 1938*. „Slovenský národopis“, Vol. 37, No. 3, s. 386-397.
- Obuchová V. 2009, *Priemyselná Bratislava*. Vydavateľstvo PT, Bratislava.
- Slovenský...* 1980, „Slovenský národopis“, Vol. 28, No. 2.
- Stručné dejiny saleziánskeho diela a kostola sv. Jána Bosca na Trnávke*, <http://www.trnavka.sk/index.php/historia-farnosti.html>, 23.9.2014.

Blanka Soukupová
Fakulta humanitních studií
Universita Karlova v Praze

Praga – robotnicze miasto pod przymusem.

Nowy pejzaż miasta w okresie powojennym

Abstract

In the course of the 19th century, Prague, the political, economic and cultural centre of the Czech lands, witnessed the formation of a new social class – the working class. Driven by industrialization, the core of this class consisted of factory workers. Industrial cities were newly divided into commercial and residential districts; in Prague, workers sought accommodation near the city centre. Working-class Prague became a major part of Czech Prague. In the last three decades of the 19th century, the working class expanded out to the Prague suburbs, but the suburbs did not become working-class areas. The districts of Holešovice, Libeň, Smíchov, Košíře and the eastern part of Karlín were heavily working class, because tenement houses there offered plenty of cheap apartments. The construction of apartment complexes for factory workers began in the 1860s and reached a peak from the 1890s to the first decade of the 20th century. In 1921, 37.4% of the capital's population was working class.

As a consequence of the outcome of the Second World War, however, a new political force, i.e. the communist party, backed by manual labourers, began to demand the entire municipal space for itself. The memory of the city and even its social structure was to become “working class”. The author analyses the mechanisms by which this ideological plan was to be achieved: settling the city centre with labourers, removing the political undesirables from Prague, cleansing the Dejvice district of its “bourgeois” class, rewriting the history of Prague, reconstructing “ideologically appropriate” landmarks, establishing museums of the workers’ movement, creating a new “ideological” urban center, and increasing investment into the suburbs of the city.

Key words: Prague, working class city, post-war period

W XIX wieku w Pradze, w centrum politycznym, gospodarczym i kulturalnym ziem czeskich uformowała się nowa warstwa społeczna – klasa robotnicza. W związku z uprzemysłowieniem jego rdzeń tworzyli robotnicy w fabrykach. W miastach przemysłowych na nowo wyodrębniło się jego środowisko rodzinne oraz środowisko pracy; robotnicy w Pradze poszukiwali miejsca zamieszkania przede wszystkim w centrum miasta. Tzw. Praga robotnicza stała się znaczącym elementem czeskiej Pragi. W ostatnim trzydziestolecu ubiegłego stulecia klasa robotnicza zaczęła przesuwać się na praskie przedmieścia. Ale nie one stały się lokalizacją robotniczą.

Charakter robotniczy miały głównie Holešovice, Libeň, Smíchov, Košíře, część wschodnia Karlína, gdzie oferowano tanie mieszkania najemne w galeriowcach. W latach 60. (ze szczytem przypadającym na lata 90. do pierwszej dekady XX wieku) zapoczątkowano budowę kolonii mieszkalnych dla robotników fabrycznych. W 1921 roku klasa robotnicza stanowiła 37,4 % ludności stolicy.

Ze względu na wyniki drugiej wojny światowej nowa siła polityczna – partia komunistyczna, opierająca się na pracownikach fizycznych – zaczęła rościć sobie prawo do całej miejskiej przestrzeni. Pamięć miasta oraz jego struktura społeczna miały stać się „robotniczymi”. Autorka analizuje mechanizmy, za pomocą których dążono do osiągnięcia niniejszego planu ideologiczno-politycznego: zasiedlanie centrum miejskiego przodownikami pracy, eksmisja z Pragi niepożądanych dla państwa osób, oczyszczenie Dejvic z warstw „burżuazyjnych“, spisanie nowej historii Pragi, przebudowa ideologicznie „odpowiednich“ zabytków, zakładanie muzeów ruchu robotniczego, utworzenie nowego „ideowego“ centrum miejskiego, zwiększenie inwestycji na rzecz peryferii.

Słowa kluczowe: Praga, robotnicze miasto, okres powojenny

Data wpływu: 31.10.2014

Data akceptacji: 01.07.2015

Powstanie robotniczej Pragi

Proces modernizacji społeczeństwa związany jest z szerokimi przemianami miast, z industrializacją oraz stosunkami międzyludzkimi w nich istniejącymi¹. Dlatego historia współczesnych społeczeństw jest przede wszystkim historią miast². W połowie XIX wieku Praga, stolica państwa czeskiego, stała się znaczącym ośrodkiem przemysłowym (produkcji porcelany i wyrobów włókienniczych, głównie drukowanie kretonu, od połowy XIX wieku zwłaszcza przemysłu maszynowego³. W tym czasie na praskich przedmieściach powstał kompleks budynków fabrycznych w dzielnicach Smíchov i Karlín⁴. Praska klasa robotnicza, której trzonem byli pracownicy fabryk⁵, ukształtowała się w ostatniej trzeciej części XIX wieku⁶. Do praskiej przestrzeni publicznej weszła ona świętując Pierwszego Maja (1890)⁷ i dziewięć lat przed pierwszą wojną światową poprzez masowe demonstracje, popierające powszechne, równe i tajne prawo wyborcze (1905)⁸.

¹ * This study was supported by the grant project of the GA ČR No. P 410/12/2390. Horská, Maur, Musil 2002.

² Schott 2008, s. 459-479.

³ Robek, Moravcová, Šťastná 1981, s. 6, s. 12; Horská-Vrbová 1970, s. 59, s. 63.

⁴ *Museum...*1957, s. 21-22.

⁵ Robek, Moravcová, Šťastná 1981, s. 5-6.

⁶ Ibidem, s. 25-26; Moravcová 1983, s. 71-76.

⁷ Robek, Moravcová, Šťastná 1981, s. 22-23; Urban 1982, s. 400-407.

⁸ Robek, Moravcová, Šťastná 1981, s. 28.

W połowie ubiegłego wieku robotnicy prasy mieszkali w centrum miasta⁹, jednak w latach 40. (masowo 60.) zaczęli przeprowadzać się również do podmiejskich i miejskich miejscowości Karlín¹⁰, Smíchov, Libeň¹¹ i Holešovice-Bubny¹². Žižkov powstał w „szczerym polu“ jako przedmieście mieszkalne, a nie przemysłowe, dla drugiego pokolenia imigracji robotniczej¹³. W tym czasie robotnicy stanowili niecałą 1/3 mieszkańców Pragi, mieszkających głównie na przedmieściach, zorganizowanych w licznych stowarzyszeniach¹⁴. Ostatnia fala imigracji robotniczej zasiedliła przedmieścia trzeciego pokolenia (Vysočany, Dejvice, Michle, Bubeneč¹⁵). W tym czasie Karlín i Smíchov zamieniły się w przedmieścia willowe dla urzędników i rzemieślników¹⁶. Josefov, część Holešovic-Buben, Bubeneč i Dejvice swój robotniczy charakter utraciły w okresie międzywojennym¹⁷. W tym czasie na peryferiach wyrosły również kolonie robotnicze¹⁸.

Znaczenie tradycji w powojennym społeczeństwie socjalistycznym

Przedmiotem niniejszego opracowania jest analiza zmiany funkcji tradycji industrializacji, która w marksistowskiej historiografii utożsamiana jest z powstaniem społeczeństwa kapitalistycznego i nowej grupy społecznej – robotników¹⁹ w powojennym społeczeństwie socjalistycznym na przykładzie Pragi.

System, który deklarował władzę ludu: w ówczesnym pojęciu robotników, chłopów i tak zwanej inteligencji pracującej²⁰, przyszedł nie tylko z ideą nowego człowieka, budowniczego socjalizmu i komunizmu, ale również z myślą nowego wizerunku jego miasta²¹. Ponadto nowy system stworzył wiele miast i osiedli w „szczerym polu“²². Ich wygląd i znaczenie również odpowiadały istniejącej ideologii społecznej. W szczególności stolice państw socjalistycznych miały stać się płaszczyzną, na której powstawało przyszłe idealne społeczeństwo bez różnic klasowych, społeczeństwo pracujących, ale też dobrze odpoczywających ludzi (w duchu często cytowanego przysłowia «Bez pracy nie ma kołaczy»).

⁹ Dotyczy 64%, tzn. 79 528, mieszkańców (*Stará dělnická* 1981, s. 14).

¹⁰ Míka 1975, s. 113-114.

¹¹ Robek, Moravcová, Šťastná 1981, s. 7, 13, 8.

¹² Pešek 1999, s. 145.

¹³ Robek, Moravcová, Šťastná 1981, s. 13, 18.

¹⁴ Ibidem, s. 14, 20.

¹⁵ Ibidem, s. 24.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Klímová i in. 1981, s. 260.

¹⁸ Ibidem, s. 273; Kotěra 1921, s. 2.

¹⁹ Klusáková 1986, s. 14-15.

²⁰ Kalinová 2004, s. 87-89.

²¹ Kohout, Vančura 1986, s. 172-174.

²² Pavelčíková 2010, s. 54-55.

Nowa tożsamość miast powstawała na zasadzie oddzielenia się od miast poprzedniego systemu – miast kapitalistycznych. Powojenni inżynierowie społeczni od samego początku uświadamiali sobie, że nawet w społeczeństwie socjalistycznym budowa miast będzie wyjątkowa, chociaż liczyli na stopniowe wyrównywanie poziomu życia w mieście i na wsi. Negatywną ocenę kapitalistycznego miasta w przeszłości łączyli przede wszystkim z jego przemysłem. Kapitałiści rzekomo nadali miastu charakter maszyny produkcyjnej. Miasto kapitalistyczne charakteryzowało się rzekomo głębokim zróżnicowaniem pomiędzy luksusowym centrum dla „burżuazji“ i zaniedbanymi peryferiami dla robotników²³. W negatywnej ocenie współczesnego miasta kapitalistycznego widziano ośrodek idei nowej wojny, miejsce, gdzie w największym stopniu koncentrowały się podziały społeczne²⁴. Kapitalistyczne miasto było miejscem, gdzie wychodziła prasa, oczerniająca państwa socjalistyczne, ponieważ zazdrościła im ich sukcesów twórczych. Jednocześnie było również miejscem beczynności i upadłej oraz lubieżnej rozrywki. Natomiast miasto socjalistyczne, miasto robotnicze upowszechniało ideę pokoju. Miało zapewnić dobre wykształcenie wszystkim utalentowanym młodym ludziom, miało nauczyć mieszkańców nowego myślenia, miało zagwarantować dobrej jakości i tanie budownictwo mieszkalne, dobrą jakość usług, szlachetną rozrywkę.

Mit Pragi robotniczej po przewrocie lutowym

Sprzeczne poglądy na temat miasta dwóch systemów politycznych pojawiły się po przewrocie lutowym również w Pradze, stolicy przywróconej Republiki Czechosłowackiej. Zgodnie z ówczesną propagandą wielokrotnie podkreślano, że „nowa era historii Pragi“ była związana z jej oswobodzeniem przez Armię Czerwoną. Dzięki zasłudze Związku Radzieckiego klasa robotnicza i „lud pracujący“ mogli przejąć władzę państwową. Miasto pod kierownictwem partii komunistycznej mogło wreszcie pełnić funkcję domu dla pracujących.

Nowa Praga dla pracujących była związana z budową mostów, tuneli, nowych sieci komunikacyjnych prowadzących na przedmieścia, nowoczesnych osiedli, szpitali, szkół, żłobków, centrów rekreacyjnych i kulturalnych²⁵, wieżowców²⁶, ale także placów zabaw, zieleni między blokami mieszkalnymi, krytych poczekalni i placów dla manifestacji²⁷. Opinia publiczna była optymistyczna; rozwój miasta nie powodował obaw, ale przeciwnie potwierdzał sukces systemu.

Nowością była też funkcja edukacyjna miasta, upowszechnienie edukacji; w robotniczej Pradze mieli studiować w szkołach wyższych również robotnicy – rdzeń kształtowanej

²³ Zob. Chamrád 1951, s. 3; Kautský 1955, s. 2; Nekvasil 1956, s. 7.

²⁴ Zich 1950, s. 13.

²⁵ *Museum...* 1957, s. 30; *Průvodce* 1955, s. 9.

²⁶ Vojtěch 1955, s. 2.

²⁷ *Průvodce* 1955, s. 9; Fleissig 1951, s. 50; *K některým úkolům...* 1951, s. 64; zob. też: *Akční program...* 1948, s. 289; *Rodí se plány...* 1951, s. 481-482; Chamrád 1953, s. 278.

postępowej inteligencji²⁸. Oświatą szerokich warstw ludowych miały zajmować się także muzea, które często zdobywały przestrzenie po wywłaszczonych pałacach²⁹. Miasta miały być również miejscem wypoczynku; regularna migracja za wypoczynkiem poza miasto upowszechniła się dopiero w latach 70. Rady narodowe otworzyły ogrody przylegające do pałaców szlacheckich³⁰. Owa wizja poprawy miast nie dotyczyła jednak centrów, ale jedynie peryferii robotniczych³¹.

Zajmiemy się centrum miasta lub najpierw dzielnicami peryferyjnymi? Wcześniej błysk był tylko w centrum, natomiast na peryferiach... Dla kapitalistów, którzy siedzieli w rządzie oraz na ratuszu praskim, Praga to był tylko plac Wacława i najbliższe okolice. W cieniu romantycznego piękna i wspaniałych pałaców na ulicy widoczna była bieda,

zapraszał gości Pragi ówczesny *Przewodnik* z połowy lat 50.³² Pod hasłem zaspokojenia potrzeb ludu pracującego, dzielnice biedoty i proletariatu miały zastąpić wystawne części miasta. Karta cudownego socjalistycznego miasta przyszłości uwzględniała inwestycje na peryferiach miast, natomiast podupadały ich centra, marniał standard mieszkaniowy. Kolonie robotnicze (Na Krejčárku, na Žižkově, V Čině, wysokiej jakości kolonie Arizona w Jinonicach³³) miały zostać zrównane z ziemią, w celu „ukrycia starej biedy”³⁴. W tym samym czasie rozpoczęto budowę kilometrowych osiedli³⁵ z centralnym ogrzewaniem, elektrycznymi kuchenkami, by wymienić tu: Strašnice, Vršovice, Kobylisy (1947-1949), Petřiny (1954-1965), Chmelnice (1959-1960), Jarov (1959-1962), Červený Vrch (1960-1972), Hloubětín (1961-1965), Malešice (1961-1966), Spořilov (1961-1967), Zahradní Město (1962-1968), Pankrác (1962-1967), Novodvorská (1967-1971), Krč (1964-1971), Severní Město (Prosek (1964-1971), Kobylisy (1969-1973), Ďáblice (1969-1975), Bohnice (1972-1980), Čimice (1976-1986), Jižní Město (1972-1985), Jihozápadní Město (1977-1978)³⁶. Nowe sposoby wykorzystania obszaru miasta wymagały też nowej symboliki. Emblematem nowego miasta stały się fabryki i przodownicy pracy.

Potęźnie dymią kominy fabryczne na obrzeżach Pragi. Pociągi przywożą surowce i odjeżdżają załadowane nowymi produktami. Na stanowiskach pracy współzawodniczą nowi socjalistyczni ludzie,

²⁸ *Průvodce* 1955, s. 10.

²⁹ *Ibidem*. Zob. nadto: Richter 1957, s. 12.

³⁰ *Průvodce* 1955, s. 10.

³¹ Soukupová 2010, s. 41.

³² *Průvodce* 1955, s. 58.

³³ *Přišla řada...* 1956, s. 1.

³⁴ Soukupová 2009, s. 271. Zob. *Sen...* 1948, s. 500; Majerová 1955, s. 3; *Také Košíře...* 1956, s. 7.

³⁵ Dotyczy powstania osiedli praskich *Dějiny Prahy (Historia Prahi)* 1998, s. 455, 458-459.

³⁶ Míka Z. a kol. 1998, s. 245, 254-255, 258, 266-267, 269.

tak opisano własną ideę miasta robotniczego w *Przewodniku Pragi*³⁷. W głównym symbolu miasta – Zamku Praskim – od czerwca 1948 roku zamieszkał prezydent klasy robotniczej. Zamek na zewnątrz prezentował się jako korona robotnicza miasta:

Na zamek praski, niegdyś siedzibę władców i samowoli, i kiedyś tyle nienawidzoną przez klasę robotniczą, obecnie przychodzą codziennie tłumy ludzi pracujących. Stał się miejscem ich miłości i zaufania³⁸.

Oprócz Zamku i siedziby Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Czechosłowacji przy Bramie Prochowej robotniczą Pragę w miejskiej przestrzeni symbolizowała charakterystyczna dekoracja: pięcioramienna czerwona gwiazda umieszczona na zakładach i budynkach, czerwone sztandary³⁹, plakaty z portretami założycieli marksizmu-leninizmu oraz przedstawicieli partii komunistycznej, ale też architektura: wieżowce⁴⁰, domy w stylu realizmu socjalistycznego (hotel International, dziś Holiday Inn, z lat 1852-1957), blokowe osiedla⁴¹. Symbolem robotniczej Pragi stała się również Letná, którą od lutego 1951 roku pracownicy zaczęli zmieniać w czynnie społecznym⁴². W latach 70. przybyły kolejne znaczące budowle: autostrada z Pragi do Brna, most Klementa Gottwalda (1965-1973), metro (od 1974 r.), studio telewizyjne (Kavčí hory od 1962 r.), Szpital Dziecięcy w Motole (1960-1976), Dom Handlowy Kotva (1975 r.), hotel Intercontinental⁴³, w 1981 roku Pałac Kultury, w którym odbywały się zjazdy partii.

Ulice, place, bulwary i parki otrzymały imiona znanych przedstawicieli partii komunistycznych krajów obozu socjalistycznego (ul. Korunní w 1956 r. – Wilhelma Piecka)⁴⁴ lub przedstawicieli czeskiego odrodzenia narodowego (ruchu), którzy rzekomo jako pierwsi zauważyli potencjał tzw. warstw ludowych⁴⁵.

Robotnicza nowa Praga⁴⁶ potrzebowała jednak nie tylko nowych symboli, ale też nowej historii. Osią nowej praskiej pamięci stał się okres Karola IV, rewolucja husycka, rewolucyjny 1848 rok, odrodzenie narodowe (ruch narodowy), Pierwszy Maja, tzw. walka o Dom Ludowy (1920 r.), przez ówczesną historiografię uważana za impuls do założenia

³⁷ *Průvodce* 1955, s. 8. Zob. też: Chamrád 1951, s. 3, 4.

³⁸ *Průvodce* 1955, s. 11.

³⁹ Zob. *Vlajte...* 1955, s. 1.

⁴⁰ Soukupová 2009, s. 269.

⁴¹ *Ibidem*, s. 269, 271.

⁴² *Ibidem*, s. 275-276; Soukupová 2010, s. 45-46. Zob. *Čerpejme...* 1951, s. 133; *Letná první staveniště ...* 1951, s. 9.

⁴³ *Prahou socialistickou...*

⁴⁴ *Třída...* 1956, s. 2.

⁴⁵ Soukupová 2009, s. 269-270; Soukupová 2010, s. 40-41.

⁴⁶ Zob. Hlavsa 1960, s. 22.

partii komunistycznej (1921 r.), ogłoszenie nacjonalizacji (28.10.1945 r.) i tzw. Zwycięski Luty (1948 r.)⁴⁷. W pamięci historycznej Pragi podkreślany był w mieście Pierwszy Maja, głodujący bezrobotni mieszkańcy Pragi w czasie kryzysu gospodarczego lat 30., konspiracyjne komórki młodych komunistów, rozpędzane przez policję demonstracje komunistyczne⁴⁸. Nowo budowana pamięć o mieście realizowana była za pośrednictwem nowych instytucji: Miejsca Pamięci Narodowej na wzgórzu Vítkov (1950), Muzeum Aloise Jiráska (Obora Hvězda /Gwiazda/⁴⁹, 1952 r.)⁵⁰, pisarza, który spopularyzował obraz husytyzmu narodowego historiografa Františka Palackého. Bitwa pod Białą Górą (klęska czeskiego powstania stanowego, 1620 r.) była nadal postrzegana jako tragiczny punkt zwrotny w historii czeskiej. W 1962 roku rząd wpisał Białą Górę (letnią rezydencję Gwiazda i pole walki) na listę narodowych zabytków kultury⁵¹. W 1953 roku (21 stycznia) zostało otwarte Muzeum W. I. Lenina w Domu Ludowym z pięcioma płaskorzeźbami z brązu przedstawiającymi sceny z życia Lenina oraz sześcioma postaciami wojowników z Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej na attyce gmachu (miejsce praskiej konferencji Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji, 1912 r.)⁵². W tym samym roku powstało Muzeum Początków Ruchu Robotniczego w zajezdzie U kaštanu w Břevnově, gdzie 7 kwietnia 1878 roku odbył się pierwszy zjazd Czechosłowackiej Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej⁵³. Rok później (23 listopada 1954 r.) w budynku Praskiej Miejskiej Kasy Oszczędności zostało otwarte Muzeum Klementa Gottwalda z autentycznym gabinetem Gottwalda (ulica Rytířská)⁵⁴. W dwudziestu salach przedstawione zostały tzw. ludowe tradycje rewolucyjne (powstania chłopskie, 1848 rok, spontaniczne ruchy robotnicze) oraz historia czeskiego i międzynarodowego ruchu robotniczego⁵⁵.

Największą uwagę jednak skupiano na Miejscu Pamięci Narodowej. Miejsce Pamięci Narodowej na terenie zwycięskiej bitwy husytów zaczęto budować już w latach 30. (1933 r.) jako Wojskowy Instytut Historyczny i Muzeum Wojska Czechosłowackiego. Podczas okupacji służył wermachtowi jako magazyn wojskowy. Podczas uroczystości nazistowskich obchodzonych w czasie przesilenia letniego na wzgórzu Vítkov zapalano ogień. Po wojnie

⁴⁷ Dotyczy uznawanych tradycji historycznych: Hlavsa 1958, s. 54, 46.

⁴⁸ *Kniha o Praze (Księga o Pradze)* 1963, s. 12-27.

⁴⁹ Muzeum powstało w ramach tzw. działań Jiráskových. Jego ojcem duchowym był minister Zdeněk Nejedlý. Biała Góra miała stać się miejscem „czeskiej sławy historycznej”. W 1964 roku zostało założone wspólne Muzeum Aloise Jiráska i Mikuláše Alše (Vorlíčková 1968, s. 37). Zob. też: Jirásková 1951, s. 257; Zápotocký 1951, s. 325.

⁵⁰ Novotný 1960, s. 44.

⁵¹ Pavel 1968, s. 4.

⁵² *Průvodce* 1955, s. 43, s. 49-50; Poche 1985, s. 209.

⁵³ *Průvodce* 1955, s. 36, s. 54-55; Soukupová 2010, s. 48-49. Zob. też: *Otevření musea...* 1953, s. 127; Hlavsa 1958, s. 17.

⁵⁴ Soukupová 2010, s. 49.

⁵⁵ *Průvodce* 1955, s. 51-54.

przy budynku wzniesiono z brązu pomnik jeźdźca przywódcy husyckiego Jana Žižki (Bohumil Kafka)⁵⁶. Pomnik został odsłonięty 14 lipca 1950 roku w rocznicę bitwy na Vítkově⁵⁷. Na wzór Związku Radzieckiego, który pod ścianą Kremla pochował przedstawicieli rosyjskiej klasy robotniczej, Vítkov został wybrany jako miejsce ostatniego spoczynku nieznanego bohatera Dukelskiego oraz sławnych przedstawicieli czeskiej i słowackiej klasy robotniczej⁵⁸. Jako pierwsi zostali tu pochowani 17 maja 1951 roku Bohumír Šmeral, prawnik, założyciel partii komunistycznej i członek Międzynarodówki Komunistycznej, Josef Haken, nauczyciel, założyciel partii, poeta komunistyczny Stanislav Kostka Neumann i lekarz Bohuslav Urbenský, przewodniczący Stowarzyszenia Przyjaciół Związku Radzieckiego⁵⁹.

Na miejscach, które swoją krwią zbroczyli bojownicy Žižki przed ponad pięcioma wiekami w zwycięskiej walce przeciwko połączonej reakcji całego ówczesnego świata, spoczną ci, którzy całe swoje życie, każdą swoją ideę poświęcili walce robotników z wyzyskiwaczami, walce o lepszy, bardziej sprawiedliwy ład, czołowi bojownicy klasy robotniczej i Komunistycznej Partii Czechosłowacji,

powiedział przy tej okazji Václav Kopecký, Minister Informacji i Oświaty⁶⁰.

Miejsce Pamięci Narodowej stanie się naszą ścianą kremłowską, rewolucyjnym Slavínem, gdzie nasz lud będzie składał szczątki swoich najlepszych i szanowanych synów i córek,

obiecował Jindřich Veselý⁶¹. Symbol walki na Dukli, gdzie żołnierze I Korpusu Armii Czechosłowackiej weszli na terytorium swojej ojczyzny (6 października 1944 r.), prezydent Klement Gottwald przypomniał jako dzień, kiedy zrodziło się hasło „Ze Związkiem Radzieckim na wieczne czasy!”⁶² Wielu mówców potem połączyło tradycję średniowieczną husycką ze współczesną robotniczą.

Dziś nasz lud pracujący pod przewodnictwem klasy robotniczej i partii komunistycznej, nauczony doświadczeniem przeszłości, rozbił w porę reakcję i na czele ze swoim prezydentem Klementem Gottwaldem pewnie i mocno dąży do celu, który przed sobą Taborcy widzieli tylko mgliście – do socjalizmu, do społeczeństwa bezklasowego⁶³,

⁵⁶ Novotný 1960, s. 63.

⁵⁷ Hojda, Pokorný 1997, s. 162.

⁵⁸ Kopecký 1951, s. 7-8.

⁵⁹ Veselý 1951, s. 11-14. Zob. *Čest průkopníkům...* 1951, s. 5.

⁶⁰ *Národní památník ...* 1951, s. 7.

⁶¹ Veselý 1951, s. 15.

⁶² Kohout 1951, s. 21.

⁶³ Durdík 1951, s. 29.

stwierdził dr Jan Durdík⁶⁴. Tradycję husycką miała przypominać również odbudowana Kaplica Betlejemka (5 lipca 1954 r.)⁶⁵. Także ona stała się częścią tzw. nowej Pragi⁶⁶. W słynnych powojennych rozważaniach minister Zdeněk Nejedlý (1946 r.) charakteryzował komunistów jako nosicieli rewolucyjnych i postępowych tradycji narodowych⁶⁷. Husycki segment pamięci służył do potwierdzenia wiodącej roli klasy robotniczej w społeczeństwie⁶⁸. Tradycja Taborytów została uznana jako zarodek państwa ludowo-demokratycznego⁶⁹. Zdaniem Nejedlého społeczeństwo burżuazyjne celowo spowodowało upadek Kaplicy Betlejemskiej, aby stłumić rewolucyjne nastroje⁷⁰. Pozostałe muzea (w Pradze Muzeum miasta stołecznego Pragi) dodały do swoich wystaw ekspozycję ruchu robotniczego, partii komunistycznej, ruchu oporu podczas drugiej wojny światowej, prowadzonego przez partię komunistyczną, oraz powojennej budowy miasta⁷¹. Do miejsc pamięci partii komunistycznej należał przede wszystkim dom U Záborských (Karlín – miejsce konstituującego się zjazdu KPCz, 14-16 maja 1921 r.), Dom Narodowy (Smíchov – miejsce VII Zjazdu połączeniowego, 1936 r.) i dom nr 32 Na Maninách (miejsce V Zjazdu – 1929 r.)⁷².

Nową pamięć miały utwierdzać także pomniki i rzeźby. Największe znaczenie przywiązywano do pomnika Józefa Wissarionowicza Stalina na Letenské pláni (1955-1962)⁷³. Zwycięski projekt rzeźbiarza Otakara Švece został nagrodzony, ponieważ łączył Stalina z ludem⁷⁴. W 1950 roku doczekał się swojego pomnika poeta Jan Neruda,⁷⁵ w 1951 roku Josef Mánes⁷⁶. W 1955 roku została odsłonięta rzeźba poświęcona odrodzeniowej pisarce Boženě Němcovej wykonanej przez Karla Pokorného⁷⁷.

W dniu 8 września 1953 roku, w rocznicę egzekucji Julia Fučíka, dziennikarza komunistycznego, po wojnie bohatera narodowego, został otwarty Park Kultury i Wypoczynku

⁶⁴ Od 1954 roku do marca 1962 znajdowało się tu Mauzoleum Klementa Gottwalda (Hojda, Pokorný 1997, s. 162).

⁶⁵ Soukupová 2009, s. 281-282. Zob. Vrkoč 1952, s. 137.

⁶⁶ *Průvodce* 1955, s. 57; Kubiček 1955, s. 3; *Ve svatyni..* 1955, s. 1.

⁶⁷ Nejedlý 1946; Soukupová 2013, s. 29-31.

⁶⁸ Zob. Spáčil 1950, s. 7.

⁶⁹ Soukupová 2013, s. 28-30. Dotyczy innego znaczenia tradycji husyckiej po drugiej wojnie światowej: Soukupová 2013, s. 28-33.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 32.

⁷¹ *Průvodce* 1955, s. 27-30.

⁷² *Památná místa dějin...* 1951; *Památná místa bojů...* 1951, s. 213-214.

⁷³ *Památník...* 1955, s. 1.

⁷⁴ Hojda, Pokorný 1997, s. 209-210; Soukupová 2010, s. 45-46. Dotyczy pomnika Stalina: Soukupová 2009, s. 278-279; *Praha bude mít pomník...* 1950, s. 6-7; Vrkoč 1952, s. 354.

⁷⁵ *Průvodce* 1955, s. 43.

⁷⁶ Poche 1985, s. 126. Zob. też: 1951, *Praha splácí...* 1951, s. 11.

⁷⁷ Novotný 1960, s. 30. Zob.: *Pomník B. Němcové* 1955, s. 1.

Julia Fučíka⁷⁸. Ochrona zabytków, ogłoszona jako interes publiczny, uwzględniała powstanie rezerwatów zabytków⁷⁹. Najbardziej znaczącym z nich stała się Mała Strana (1951 r.)⁸⁰. Wiele uwagi poświęcono również Zamkowi Praskiemu oraz Teatrowi Narodowemu, dotychczas rzekomo służącym rozrywce burżuazji. Nowym wzorem teatru miał zostać teatr rosyjski, wystawiający sztuki dla robotników⁸¹. W przeciwieństwie do tego dzielnice robotnicze nie były postrzegane jako cenne historycznie. Zostały przeznaczone do przebudowy lub do rozbiórki.

Jako symbol robotniczej Pragi traktowane były także nowe święta Bożego Narodzenia. Na początku lat 50., w 1952 roku na krótko Bożego syna („Ježíška”) przynoszącego czeskim dzieciom prezenty zastąpił Dziadek Mróz – symbol dostatku w społeczeństwie socjalistycznym⁸².

Symbolicznej okupacji miasta towarzyszyły również liczne represje. Wiosną 1946 roku w partii komunistycznej było zrzeszonych 11,6% mieszkańców Pragi⁸³. W powojennych wyborach do rad narodowych było ośmiu komunistów z trzynastu lokalnych rad narodowych⁸⁴. W majowych wyborach do Zgromadzenia Narodowego w 1946 roku głosowało na komunistów 36% mieszkańców Pragi⁸⁵. Zwycięstwo partii komunistycznej znalazło odzwierciedlenie w wysiłkach zajęcia przestrzeni miasta także w rzeczywistości. Po przewrocie lutowym doszło do jednej z pierwszych czystek politycznych w magistracie⁸⁶. W kwietniu 1948 roku zostały wydane dekrety, na podstawie których nacjonalizowano zakłady pracy zatrudniające powyżej 50 pracowników⁸⁷. W maju następnego roku Rudolf Slánský, sekretarz generalny partii, przedstawił na V Konferencji Wojewódzkiej o administracji ludowej plan zmiany struktury społecznej stolicy:

Praga musi być miastem ludu pracującego... Stworzymy plan systematycznego wzmocnienia udziału klasy robotniczej w ludności Pragi i będziemy wytrwale i szybciej niż kiedykolwiek wypierać z Pragi wszystkie elementy pasożytnicze i reakcyjne. Analiza społeczna i klasowa Pragi pokazuje, że odsetek pracowników w stosunku do całej populacji wynosi tylko 30 procent. To jest nieproporcjonalna liczba członków rządzącej klasy robotniczej, która musi

⁷⁸ *Kniha o Praze (Książka o Pradze)* 1963, s. 208. Zob. *Za krásnější...* 1954, s. 216-217.

⁷⁹ Rozporządzenie w sprawie rezerwatów zabytków wydało Ministerstwo Szkolnictwa, Nauki i Sztuki w 1950 roku. *Lidová správa...* 1951, s. 196.

⁸⁰ *Malá Strana...* 1957, s. 47. Zob. też: Hlavsa 1957, *Sedm století...*, s. 10-11.

⁸¹ *Průvodce* 1955, s. 41.

⁸² Soukupová 2009, s. 280; Franc 2008. Zob. też: *Co přichystal...* 1952, s. 414-415; *Děda Mráz...* 1953, s. 398.

⁸³ *Dějiny Prahy (Historia Prahi)* 1998, s. 417.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 417.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 417-418.

⁸⁶ *Ibidem*, s. 450-451. Zob. *Kabát* 1948, s. 267.

⁸⁷ *Dějiny Prahy* 1998, s. 463.

nadawać charakter i ton stolicy. Nasi przodownicy, elita klasy robotniczej, musi mieć prawo pierwszeństwa do najlepszych mieszkań⁸⁸.

W październiku 1949 roku rozpoczęto działania T-43, w ramach których Praga miała zostać oczyszczona z elementów reakcyjnych⁸⁹. Na początku lat 50., w latach 1951-1953, podjęto działania B – wysiedlenie rodzin „wrogich“ oficerów armii czechosłowackiej⁹⁰. Pragę musiało opuścić 3700-4 tys. osób. Ich mieszkania otrzymali oficerowie wojska, służby bezpieczeństwa państwa i działacze partii komunistycznej⁹¹.

Podsumowanie

Urbanizacja i jej podstawa – industrializacja – przebiegły na ziemiach czeskich z opóźnieniem w stosunku do Europy Zachodniej⁹². Zakładowe kolonie robotnicze, budowane od lat 90. XIX wieku (Záběhlice 1904 r. według wzoru angielskiego⁹³), charakteryzowała już solidność budowlana⁹⁴. Mimo to po drugiej wojnie światowej istniało przekonanie, że przedmieścia nie stanowią cennej pod względem historycznym części miasta⁹⁵. Niewątpliwie przyczyniło się do tego zanieczyszczone powietrze, dym i hałas oraz komunikacja w przemysłowych obszarach miasta⁹⁶. Przedmieścia były postrzegane jako produkt gorączki przedsiębiorczości⁹⁷. Nowa fala urbanizacji po drugiej wojnie światowej (budowa osiedli) w sposób obiektywny poprawiła standard mieszkaniowy pracowników fizycznych, którzy opuścili stare mieszkania w domach galeriowych z toaletą przypadającą na jedno piętro. Jednocześnie towarzyszył jej upadek kultury; kultura na najwyższym poziomie została zastąpiona ludową rozrywką dla każdego, kulturalne zachowania stanowiły wyjątek. W przedmowie do książki o Pradze *Pełna piękna, chwałą i przekłębciem bogata ... Prago! z 1948 roku w końcowej części podkreślone zostało znaczenie ludowej*

⁸⁸ *Pražská konference...* 1949, s. 3; także: *Akční program...* 1949, s. 1; Richter 1949, s. 1. Zob. nadto: *Přidělování nových bytů* 1951, s. 173.

⁸⁹ *Dějiny Prahy* 1998, s. 250.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 445.

⁹¹ Kaplan 1992.

⁹² Macháčová, Matějček 2009, s. 22.

⁹³ Kotěra 1921, s. 1-2.

⁹⁴ Macháčová, Matějček 2009, s. 39.

⁹⁵ W *Przewodniku historycznym po Pradze* Bedřicha Ševčíka (1946) pominięto je.

⁹⁶ Wchodzę na wzgórze Vítkov, aby popatrzeć na inną Pragę... Wielki praski prospekt otula tu dworzec pod wzgórzem stałymi zasłonami gryzącego dymu. Tutaj wciska się do oczu obcesowość rzeczy surowych oraz nieład, tymczasowość wieje z zakopconych tyłów domów, których monstualne bloki sypią sadze na zieleni wzgórza. Kominy dymią, aż do wnętrza miasta wdzierają się tory kolejowe, przynosząc mu hałas i zamieszanie. Tutaj można zobaczyć negliż funkcjonowania dużego miasta..., tak opisał widok na praski Žižkov V. V. Štech i Josef Ehm (Štech, Ehm 1948, s. 23).

⁹⁷ *Ibidem*, s. 31.

Pragi, która określa losy narodu i państwa⁹⁸. Rzeczywistość była inna. Faktycznym trybem życia klasy robotniczej system się nie interesował. Realistyczny obraz jej życia, zmateria-
lizowany właśnie w zamieszkiwaniu na peryferiach, został zastąpiony przez wypaczony
obraz historii klasy robotniczej. Jego osią były pomniki walki klasy robotniczej, które też
nie były bezpieczne. W 1955 roku np. w związku z budową komunikacji został częściowo
zburzony dom U kaštanu⁹⁹. Mit robotniczej Pragi rodził się z represji wobec politycznych
niepewnych warstw burżuazyjnych, które miały być wysiedlone z Pragi, albo przynajmniej
przeniesione do jej dzielnic robotniczych i tu – przebywając w kontakcie z robotnikami
– reedukowane. Często mit robotniczej Pragi był odrzucany przez krytyczny mit Pragi
burżuazyjnej. Znaczenie tego miasta miało być zatem osłabione. Część władzy została
Pradze odebrana celowo po powstaniu krajów (1960 r.).

Przebudowa na dużą skalę dzielnicy Žižkov nie została – na szczęście – zrealizowana
wg jej pierwotnego zakresu. Zwolennicy starego Žižkova wskazywali na deprymującą
blokową zabudowę, utratę ludzkiego wymiaru, niepewność nowej przestrzeni i poczucie
bezpieczeństwa, jaką wywoływały stare zabudowania¹⁰⁰. Po 1989 roku ich głos został po
raz pierwszy wysłuchany. Peryferie zaczęły być stopniowo postrzegane jako wartościowe
pod względem urbanistycznym i architektonicznym. Dywanowa rozbiórka galeriowców,
oznaczona jako „barbarzyństwo kultury w samym sercu miasta”¹⁰¹, została zastąpiona
przez ich modernizację.

W niniejszych badaniach zainteresowano się z pomocą metody historycznej prob-
lemem znaczenia szerokich zmian historycznych (szczególnie przewrotem politycznym
w Czechosłowacji w 1948 r.) w odniesieniu do czeskiej i czechosłowackiej metropolii Pragi.
Objęły one jej nowy wygląd, charakter polityczno-społeczny, symbolikę. W centrum badania
etnologicznego (historyczno-antropologicznego) znalazło się konkretne dzieło ludzkie (mia-
sto) przekształcane za pomocą budowlanego entuzjazmu nowych inżynierów społecznych
i w wyniku represji. Doświadczenia historyczne czeskiej stolicy można przenieść również
na inne miasta epoki radykalnego socjalizmu. Do ogólnie przyjętych zmian po szerokim
przewrocie społeczno-politycznym można zaliczyć aktywizację snu o idealnym mieście,
nowy entuzjazm budowlany, wysiłki na rzecz ustanowienia nowej symboliki miasta (zmiana
nazw przestrzeni publicznych, nowe atrakcje, nowe zabytki, instytucje pamięci /muzea/).
Jako powszechnie obowiązujące zmiany po przejściu do totalitaryzmu można wyróżnić
represje wobec przeciwników politycznych oraz przymusowe przesiedlanie ludności.

Wraz z angielskim historykiem Peterem Burkem zapytaliśmy się, jak przenosi się
w czasie oraz wykorzystuje pamięć publiczną¹⁰². W przypadku czeskiej stolicy (ale też

⁹⁸ Ibidem, s. 8, 18.

⁹⁹ Poche 1985, s. 383.

¹⁰⁰ *Seminář*..1990, s. 9.

¹⁰¹ Ibidem, s. 38.

¹⁰² Burke 2006, s. 53.

innych czeskich miast) można jako szczególne i osobliwe scharakteryzować wysiłki inżynierów społecznych w zakresie wywłaszczenia tradycji historycznych (w tym w treści monitorowanej tradycji industrializacji) na rzecz nowego systemu. System „polutowy” w Czechosłowacji również próbował osłaniać interpretowaną historię. To stwierdzenie jest zgodne z opinią historyka francuskiego Jacqua Le Goffa na temat pamięci zbiorowej jako narzędzia mocarstwowości i celów¹⁰³. Wydaje się, że inne społeczeństwa socjalistyczne tak wielkiego zapotrzebowania legitymizacji historii nie miały.

W tym sensie, czyli w badaniu, nie chodziło o historię polityczną ruchu komunistycznego, ale o próbę interpretacji nowego działania miejskiej polityki komunalnej, całkowicie podporządkowanej nowemu przywództwu politycznemu. Tekst odzwierciedla wiedzę Marca Augé, francuskiego etnologa współczesnego miasta, że „wszelka tożsamość jest tworzona w drodze negocjacji z różnymi odmiennościami”¹⁰⁴; w naszym przypadku z poprzednim rozwojem, z poprzednimi tradycjami, z miastami w państwach kapitalistycznych. Augé jednak także charakteryzował miasto jako „symbolizowaną przestrzeń”¹⁰⁵. Potrzeba własnej historii, znaków i symboli ma oczywiście zastosowanie do miasta po każdej zmianie historycznej; w przypadku miasta socjalistycznego (Pragi) można nawet rozważać „poczucie przepełnienia”¹⁰⁶. Badanie przedstawia także praską koncepcję miejsc pamięci lub raczej miejsc pamiątkowych historyka francuskiego Pierra Nory, a ostatecznie nawet koncepcję przenikania pamięci i tożsamości¹⁰⁷.

¹⁰³ Le Goff 2007, s. 111.

¹⁰⁴ Augé 1999, s. 93.

¹⁰⁵ Ibidem, s. 110.

¹⁰⁶ Ibidem, s. 121.

¹⁰⁷ Assmann 2001, s. 17; 2005, s. 132-133.

Bibliografie

- Akční program...* 1948, *Akční program ústředního Národního výboru hlav. města Prahy*, „Věstník hlavního města Prahy”, Vol. 51, No. 13, s. 289.
- Akční program...* 1949, *Akční program pražské lidové správy*, „Praha”, Vol. 52, No. 27, s. 1.
- Assmann J. 2005, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, Beck, München.
- Assmann J. 2001, *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*, Prostor, Praha.
- Augé M. 1999, *Antropologie současných světů*, Atlantis, Brno.
- Burke P. 2006, *Historie jako sociální paměť*, [w:] Burke, P., *Variety kulturních dějin*, Wydawnictwo CDK, Brno, s. 50-66.
- Co přichystal...* 1952, *Co přichystal děda Mráz letos Pražanům*, „Nová Praha”, Vol. 55, No. 25-26, s. 414-415.
- Čerpejme...* 1951, *Čerpejme z dosavadních zkušeností na Letné*, „Nová Praha”, Vol. 54, No. 7, s. 133.
- Čest průkopníkům...* 1951, *Čest průkopníkům socialistických zítřků*, „Rudé právo”, No. 115, s. 5.
- Děda Mráz...* 1953, *Děda Mráz – posel hojnosti*, „Nová Praha”, Vol. 56, No. 25-26, s. 398.
- Dějiny Prahy II...* 1998, *Dějiny Prahy II. Od sloučení pražských měst v roce 1784 do současnosti*, Paseka, Praha, Litomyšl.
- Durdík J. 1951, *Bitva na Vítkově*, [w:] *Národní památník na hoře Vítkově*, Osvěta, Vydavatelství Ministerstva informací a osvěty, Praha, s. 24-29.
- Fleissig J. 1951, *Vzbůru na první stavenišťě*, „Nová Praha”, Vol. 54, No. 3, s. 50.
- Franc M. 2008, *Šťastné a bohaté! Vánoce v českých zemích v padesátých a šedesátých letech jako svátky konzumu*, [w:] Tůma, O., Vilímek, T. (red.), *Pět studií k dějinám české společnosti po roce 1945*, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., Praha, s. 240-256.
- Hlavsa V. 1957, *Sedm století Malé Strany*, „Nová Praha”, Vol. 7, No. 13, s. 10-11.
- Hlavsa V. 1958, *Nové Město pražské*, Sportovní a turistické nakladatelství, Praha.
- Hlavsa V. 1958, *Po stopách dělnického hnutí*, „Nová Praha”, Vol. 8, No. 7, No. 8, s. 17.
- Hlavsa V. 1960, *Praha očima staletí*, Orbis, Praha.
- Hojda Z., Pokorný J. 1997, *Pomníky a zapomnětky*, 2. vydání, Paseka, Praha, Litomyšl.
- Horská P., Maur E., Musil J. 2002, *Zrod velkoměsta, Urbanizace českých zemí a Evropa*, Paseka, Praha, Litomyšl.
- Horská-Vrbová P. 1970, *Pražský průmysl v druhé polovině 19. století*, [w:] *Pražský sborník historický 1969-70*, Orbis pro Archív hlavního města Prahy, Praha, s. 52-69.
- Chamrád V. 1951, *Za novou krásnou Prahu*, „Nová Praha”, Vol. 54, No. 1, s. 3-5.
- Chamrád V. 1953, *Praha zítřka*, „Nová Praha”, Vol. 56, No. 18, s. 278.
- Jirásková A. 1951, *Praha splácí dluh Jiráskovi*, „Nová Praha”, Vol. 54, No. 14, s. 257.
- Kabát J. 1948, *Pohled do pražské osvěty*, „Věstník hlavního města Prahy”, Vol. 51, No. 12, s. 267.
- Kalinová L. 2004, *Východiska, očekávání a realita poválečné doby. K dějinám české společnosti v letech 1945-1948, Česká společnost po roce 1945*, sv. 1, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha.

- Kaplan K. 1992, *Akce B – vystěhování „státně nespolehlivých osob“ z Prahy, Bratislavy a dalších měst 1952–1953. Dokumenty a seznamy*, Ústav pro soudobé dějiny ČSAV, Praha.
- Kautský F. 1955, *Staví se nové město*, „Večerní Praha”, Vol. I, No. 6, s. 2.
- Klímová D. i in. 1981, *Život dělnictva a proletářská kultura v buržoazní republice*, [w:] *Stará dělnická Praha. Život a kultura pražských dělníků 1848–1939*, Academia, Praha, s. 259–291.
- Klusáková L. 1986, *Evropská města na prahu kapitalismu*, Acta Universitatis Carolinae Philosophica et Historica Monographia CIV – 1984, Univerzita Karlova, Praha.
- K některým úkolům...* 1951, *K některým úkolům organizací KSČ v Praze*, „Nová Praha”, Vol. 54, No. 4, s. 64.
- Knihy o Praze...* 1963, *Knihy o Praze*, Orbis, Praha.
- Kohout J., Vančura J. 1986, *Praha 19. a 20. století*, Wydawnictwo Státní Nakladatelství Technické Literatury, Praha.
- Kohout V. 1951, *Neznámý československý bojovník*, [w:] *Národní památník na hoře Vítkově*, Osvěta, Vydavatelství Ministerstva informací a osvěty, Praha, s. 16–23.
- Kopecký V. 1951, *Národní památník na hoře Vítkově*, Osvěta, Vydavatelství Ministerstva informací a osvěty, Praha, s. 7–8.
- Kotěra J. 1921, *Dělnické kolonie*, Knihovna „Stavitele”, sv. 1, „Stavitel”, Praha.
- Kubíček A. 1955, *Husův Betlem*, „Večerní Praha”, Vol. I, No. 8, s. 3.
- Le Goff J. 2007, *Paměť a dějiny*, Argo, Praha.
- Letná první staveniště...* 1951, *Letná první staveniště socialistické Prahy*, Ústřední národní výbor hlavního města Prahy, Praha.
- Lidová správa...* 1951, *Lidová správa zachraňuje pražské památky*, „Nová Praha”, Vol. 54, No. 10–11, s. 196.
- Machačová J., Matějček J. 2009, *Město a městská společnost v českých zemích v 19. století*, [w:] Kladiwa P., Zářický A. (red.), *Město a městská společnost v procesu modernizace 1740–1918*, Ostravská univerzita v Ostravě, Ostrava, s. 20–42.
- Majerová M. 1955, *Která je krásnější?*, „Večerní Praha”, Vol. I, No. 1, 1. 4., s. 3.
- Malá Strana...* 1957, *Malá Strana. Z minulosti pražského podhradí*, Sportovní a turistické nakladatelství, Praha.
- Míka Z. 1975, *Průmyslové předměstí Karlín v 19. století a jeho význam pro Prahu*, [w:] *Pražský sborník historický IX*, Orbis, Archív hlavního města Prahy, Praha, s. 78–145.
- Míka Z. a kol. 1999, *Dějiny Prahy v datech*, Mladá fronta, Praha.
- Moravcová M. 1983, *Formování společenských aktivit dělnictva v prostředí velkého města 2. poloviny 19. století*, [w:] *Město v české kultuře 19. století*, Studie a materiály I, Národní galerie, Praha, s. 69–77.
- Museum ...* 1957, *Museum hlavního města Prahy*, Sportovní a turistické nakladatelství, Praha.
- Národní památník ...* 1951, *Národní památník na hoře Vítkově*, Osvěta, vydavatelství Ministerstva informací a osvěty, Praha.
- Nejedlý Z. 1946, *Komunisté – dědici velkých tradic českého národa*, Kulturně propagační oddělení Ústředního výboru KSČ Svoboda, Praha.

- Nekvasil M. 1956, *Libeň včera a zítra*, „Nová Praha”, Vol. 59, No. 10, s. 7.
- Novotný J. 1960, *Pražské sady*, Sportovní a turistické nakladatelství, Praha.
- Otevření musea ...* 1953, *Otevření musea počátků dělnického hnutí*, „Nová Praha”, Vol. 56, No. 53, s. 127.
- Pavel J. 1968, *Národní kulturní památka Bílá hora, bojiště a letohrádek Hvězda s oborou*, [w:] *Bílá hora národní kulturní památka*, Olympia, Praha, s. 3-4.
- Památná místa bojů ...* 1951, *Památná místa bojů dělnické třídy*, „Nová Praha”, Vol. 54, No. 12, s. 213-214.
- Památná místa dějin ...* 1951, *Památná místa dějin naší strany*, „Rudé právo”, No. 113.
- Památník upřímné ...* 1955, *Památník upřímné vděčnosti*, „Večerní Praha”, Vol. I, No. 26, s. 1.
- Pavelčíková N. 2010, *Mýtus Ostravy – ocelového srdce socialistického Československa*, [w:] Soukupová, B., Novotná, H., Jurková, Z., Stawarz, A. (red.), *Evropské město. Identita, symbol, mýtus*, ZING PRINT, Bratislava, s. 54-63.
- Pešek J. 1999, *Od aglomerace k velkoměstu. Praha a středoevropské metropole 1850-1920*, Documenta Pragensia, Monographia, Vol. 9, Scriptorium, Praha.
- Poche E. 1985, *Prahou krok za krokem*, Panorama, Praha.
- Pomník B. Němcové* 1955, *Pomník B. Němcové*, „Večerní Praha”, Vol. I, No. 49, s. 1.
- Praha bude mít pomník* 1950, *Praha bude mít pomník generalissima J. V. Stalina*, „Praha”, Vol. 53, No. 1, s. 6-7.
- Praha splácí ...* 1951, *Praha splácí dluh svým předkům*, „Nová Praha”, Vol. 54, No. 1, s. 11.
- Prahou socialistickou a historickou* (b.d.), *Prahou socialistickou a historickou*, Odbor obchodu a cestovního ruchu Národního výboru hlavního města Prahy, Praha.
- Pražská konference ...* 1949, *Pražská konference o lidové správě*, „Praha”, Vol. 52, No. 21, s. 3.
- Průvodce Prahou* 1955, *Průvodce Prahou*, Státní tělovýchovné nakladatelství, Praha.
- Přidělování nových bytů* 1951, *Přidělování nových bytů*, „Praha”, Vol. 54, No. 9, s. 173.
- Přišla řada ...* 1956, *Přišla řada na nouzovky*, „Večerní Praha”, Vol. 2, No. 235, 3. 10., s. 1.
- Richter, A. 1949, *Akční plán referátu pro informace, osvětu a tělesnou výchovu*, „Praha”, Vol. 52, No. 31, s. 1.
- Richter, A. 1957, *Využijme zabrad ke kulturní práci*, „Nová Praha”, Vol. 7, No. 14, s. 12.
- Robek A., Moravcová M., Štastná J. (red.) 1981, *Stará dělnická Praha. Život a kultura pražských dělníků 1848-1939*, Academia, Praha.
- Rodí se plány...* 1951, *Rodí se plány socialistického města*, „Nová Praha”, Vol. 54, No. 25-26, s. 481-482.
- Seminář ...* 1990, *Seminář k aktuálním problémům přestavby Žižkova II.*, Obvodní národní výbor Praha 3, Svaz českých architektů, Dům techniky ČSVTS Praha, Praha.
- Sen...1948, *Sen, který se stane skutečností*, „Věstník hlavního města Prahy”, Vol. 51, No. 22, s. 500.
- Schott, D. 2008, *Stadt und Moderne. Die Stadt als Modernisierungssagent?*, [w:] Schneider, U., Raphael, L. (red.), *Dimensionen der Moderne*, Festschrift für Christof Dipper, Peter Lang, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Wien, s. 459-479.
- Soukupová B. 2009, *Father Frost Welcomes You or the Myth of New Prague as a Beautiful City in a Socialist Way*, „Urban people”, Vol. 11, No. 2, s. 263-290.

- Soukupová B. 2010, *Paměť sovětizovaného města (příklad Prahy)*, [w:] Soukupová, B., Novotná, H., Jurková, Z., Stawarz, A. (red.), *Evropské město. Identita, symbol, mýtus*, ZING PRINT, Bratislava, s. 36-53.
- Soukupová B. 2013, *Místo husitské tradice v moderní české společnosti: základní kámen národní identity?*, [w:] Soukupová, B., Nosková, H., Bednařík, P. (red.), *Paměť – národ – menšiny – marginalizace – identity I*, Urbánní studie, sv. 6, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlově v Praze, Praha, s. 9-40.
- Spáčil B. 1950, „Praha”, Vol. 53, No. 19-20, s. 7.
- Ševčík B. 1946, *Historický průvodce Prahou*, Občanská knihtiskárna v Praze, Praha.
- Štech V. V., Ehm J. 1948, *Krásy plná, slávou i kletbou bohatá... Praho! Pohledy na minulost i přítomnost města*, Družstevní práce, Praha.
- Také Košíře...* 1956, *Také Košíře rozkvétají do krásy*, „Nová Praha”, Vol. 59, No. 21, s. 7.
- Třída...* 1956, *Třída Wilhelma Piecka*, „Večerní Praha”, Vol. 2, No. 1, s. 2.
- Urban O. 1982, *Česká společnost 1848-1918*, Svoboda, Praha.
- Veselý J. 1951, *Pantheon revoluce*, [w:] *Národní památník na hoře Vítkově*, Osvěta, Vydavatelství Ministerstva informací a osvěty, Praha, s. 11-15.
- Ve svatyni...* 1955, *Ve svatyni národa*, „Večerní Praha”, Vol. I, No. 89, s. 1.
- Vlajte ...* 1955, *Vlajte, vítězné prapory!* „Večerní Praha”, Vol. I, No. 24, s. 1.
- Vojtěch J. 1955, *Výšková budova v Praze*, „Večerní Praha”, Vol. I, No. 21, s. 2.
- Vorlíčková M. 1968, *Stálá expozice „Národní kulturní památka Bílá hora” v Letohrádku Hvězda*, [w:] *Bílá hora národní kulturní památka*, Olympia, Praha, s. 23-37.
- Vrkoč, V. 1952, *Betlemská kaple vstává z trosek zapomnění*, „Nová Praha”, Vol. 55, No. 14, s. 137.
- Vrkoč V. 1952, *Pomník lásky, úcty a vděčnosti*, „Nová Praha”, Vol. 55, No. 21-22, s. 354.
- Za krásnější ...* 1954, *Za krásnější a bohatší život všech pracujících*, „Nová Praha”, Vol. 57, No. 13, s. 216-217.
- Zápotocký, A. 1951, *Jiráskovo museum ve Hvězdě otevřeno*, „Nová Praha”, Vol. 54, No. 18, s. 325.
- Zich R. 1950, *Masově rozvineme kritiku a sebekritiku*, „Praha”, Vol. 53, No. 2, s. 13.

Grażyna Ewa Karpińska
Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej
Uniwersytet Łódzki

Zdobne fasady, smętne palimpsesty.

Nie tylko o wyglądzie łódzkich osiedli robotniczych

Abstract

The facade and the palimpsest are metaphors by means of which it is possible to describe any city, its users, functions and events. I use them to present working-class residential estates, that is definite architectural creations within a city. The number of layers and richness of meanings inscribed therein permit me to focus on only a few of them, to present selected phenomena associated with them, and to describe what they are telling us and in whose name they speak.

Key words: working-class estates, façade, palimpsest, Łódź

Fasada i palimpsest to metafory, za pomocą których można opisać każde miasto, jego użytkowników, funkcje, wydarzenia. Posługuję się nimi, by zaprezentować osiedla robotnicze, czyli konkretne twory architektoniczne w mieście. Liczebność warstw i bogactwo zapisanych w nich treści pozwalają mi zwrócić uwagę tylko na niektóre, przedstawić niektóre zjawiska z nimi związane, opowiedzieć co „mówią” i w czyim imieniu.

Słowa kluczowe: osiedla robotnicze, fasada, fasadowość, palimpsest, Łódź

Data wpływu: 31.10.2014

Data akceptacji: 01.07.2015

Metafora

Termin „fasada” oznacza frontową ścianę budynku, często wyróżniającą się bogatszą kompozycją architektoniczną i dekoracyjną. Zasłania ona to, co znajduje się wewnątrz, przykrywa to, co jest niewidoczne. Pojęcie to jest też „architektoniczną” metaforą

przekierowującą myślenie na płaszczyzny: społeczną, kulturową i komunikacyjną. Mówi o powierzchowności, pozorach, stwarzaniu efektownych pozorów, o efekciarstwie, blichtrze¹.

Ewa Rewers zauważa, że konteksty językowe, w których występuje słowo „fasada” pokazują, że krąży ono między nie tylko silnymi, lecz i sprzecznymi nastawieniami: troską o fasadę (troska o wygląd) i niechęcią do fasady². Podkreśla, że fasada nie stanowi jednolitej i jednorodnej płaszczyzny, wprost przeciwnie – składa się z wielu warstw kulturowych tekstów, znaków, śladów pochodzących z różnych czasów, poplątanych i poukrywanych, które można odkrywać jak palimpsest. Znaczy to, że fasada nie jest raz na zawsze wykończonym i zakończonym tworem, podlega nieustannym modyfikacjom. Są w niej warstwy nowe i stare, warstwy wyróżnione, konstytuujące – jak na fasadę przystało – dobre „pierwsze wrażenie”, świadczące o prestiżu miejsca lub wyrażające troskę o miejsce: one często tworzą piękną, zabytkową fasadę uzupełniającą miejski pejzaż i nadającą mu postać spójnego przekazu wypowiedzanego w czymś imieniu³. Są też takie pozostałości po historycznych warstwach, czyniące niedobre nie tylko pierwsze, lecz i kolejne wrażenia. W tym przypadku fasada może być przyrównana do ekranu, na którym

wyświetlana jest nieustanna entropia miasta, a różne stadia zniszczenia ukazane są obok siebie. Proces ten może być powolny i stopniowy bądź raptem przyspieszać. Może się zatrzymywać i wznawiać, a nawet cofać, gdy budowlę poddamy restauracji, renowacji lub zburzymy ją i wzniesiemy nową⁴.

Szczególnie podatna na odkładanie się w niej wszelkich kolejnych, różnorodnych warstw jest materia fizyczna miasta.

Fasada i palimpsest to metafory, przy pomocy których można opisać miasto, jego użytkowników, wydarzenia, funkcje, zmiany. Wykorzystuję je, by zwrócić uwagę jedynie na fragment miasta, jakim są osiedla robotnicze, zwane też osiedlami patronalnymi. W przeszłości stanowiły ważny fragment wizerunku przemysłowej Łodzi, świadczyły o jej nowoczesnym charakterze. Ich powstanie związane było z rozwojem przemysłu włókienniczego pod koniec XIX wieku. Budowano je, jak na innych ziemiach polskich, dla pracowników z inicjatywy właścicieli fabryk. Największe zespoły domów dla robotników powstały w Łodzi przy fabrykach Karola Scheiblera, Izraela K. Poznańskiego, Juliusza Heinzla, Juliusza Kunitzera oraz przy Fabryce Nici. Mniejsze zespoły wzniesli Ludwik Grohman czy „Starzy Francuzi” – Allart, Rousseau i S-ka. W większości przypadków możemy mówić o celowo skomponowanych osiedlach, o których pisano, że są „miastami w mieście”,

¹ *Słownik języka polskiego* 1978, hasło: fasada.

² Rewers 2006, s. 177.

³ *Ibidem*, s. 181.

⁴ Van Berkel, Bos 2000, s. 119.

czyli dobrze zorganizowanymi częściami większego miejskiego organizmu. Składały się z domów robotniczych, budynków fabrycznych i rezydencji fabrykanta (w postaci willi lub miejskiego pałacu) uzupełnianych konsumami, szkołami i ochronkami, szpitalami, salami zabaw. Obiekty przemysłowe w tych osiedlach stanowiły zazwyczaj zwarty zespół architektoniczno-urbanistyczny, a poszczególne budynki odzwierciedlały wprowadzanie przez właściciela coraz pełniejszego procesu produkcyjnego: od wytworzenia przędzy do gotowej tkaniny. Życie osiedli i w osiedlach związane było z losami fabryk, przy których były budowane oraz z dziejami Łodzi; drogi ich rozeszły się w okresie restrukturyzacji przemysłu, po 1989 roku. Dziś osiedla są wizualnymi śladami po przemysłowej przeszłości Łodzi i jej potędze, o zróżnicowanym stanie zachowania. Odzwierciedlają odmienne systemy symboliczne właściwe dla przeszłości i terażniejszości określonej społeczności oraz szerokiego kontekstu współczesności, stanowią też – jak zaraz się przekonamy – krąg zjawisk wzajemnie warunkujących się i dopełniających w sposób, który nie troszczy się o linearny porządek. Liczebność, różnorodność oraz bogactwo zapisanych w nich treści pozwalają mi zwrócić uwagę tylko na niektóre z nich, przedstawić wybrane zjawiska z nimi związane, opowiedzieć, co „mówią” i w czyim imieniu.

Warstwa komunikacyjna

Mury, choć należą do struktury budynku i posiadają swój ciężar, wysokość i grubość, jednocześnie „stanowią o kształcie przestrzeni zewnętrznej – komunikują się z jej użytkownikami”⁵. Fasada jest „twarzą” budynku, podkreśla Wojciech Kalaga, czyli jest „pozbawiona możliwości prawdziwego odsłonięcia wnętrza, [...] jest *simulacrum* wnętrza, jego gorszą kopią [...], gorszą z powodu nadmiaru, przesady i naddatku”⁶, informuje też o charakterze miasta.

Istniał bardzo silny kontrast między ozdobnymi fasadami ówczesnych wielkomiejskich kamienic czynszowych a surowością murowanych *famul*. Również fasady domów czynszowych niskiego standardu, które były budowane dla robotników przez prywatnych przedsiębiorców, miały bogatsze od *famul* zdobienia. Prymitywnym czynszówkom usiłowano nadać wygląd śródmiejskich kamienic przez – jak pisze Irena Popławska – artykulację fasad, co miało sprawiać wrażenie, że kryją się za nimi bardziej komfortowe wnętrza⁷. Innymi słowy, fasady czynszówek zapowiadały więcej niż rzeczywisty stan wnętrza.

Mury domów *familiijnych* przy zakładach przemysłowych Heinzla, Scheiblera czy Poznańskiego wyraźnie podkreślają ich przynależność do tych fabryk: mają ten sam charakter, co wielokondygnacyjne budynki przędzalni czy tkalni. Na solidnych murach jednych i drugich niejednokrotnie powtarzane są niektóre elementy dekoracyjne w oknach,

⁵ Kalaga 2006, s. 19.

⁶ Ibidem.

⁷ Popławska 1982, s. 61.

portalach czy fryzach, co nadaje obiektom tym „posmak monumentalności”⁸ i upodobnia je do fabryk-twierdzy, których obronność została określona konkretnymi konstrukcjami.

Budynki w osiedlach robotniczych akcentowały istniejące relacje między fabryką, domami patronalnymi i robotnikami. Budynki mieszkalne były własnością pracodawców, którzy, zapewniając swym robotnikom dach nad głową, nie kierowali się altruistycznymi pobudkami, lecz tworzyli dyspozycyjną, stałą i oddaną załogę, uzyskiwali takie korzyści, jak „ograniczenie prawa do buntu, strajku, zakładania związków zawodowych czy nawet takiego <niepożądanego> zachowania jak picie alkoholu”⁹. Wielu z nich podzielało przekonanie, że „skoszarowana siła robocza to siła robocza pod kontrolą”¹⁰. Fronty budowlı przyfabrycznych uświadamiały stojącemu przed nimi człowiekowi nie tylko to, „z kim we wnętrzu będzie miał do czynienia”¹¹, lecz były też wskazówką na temat wnętrza, jego wyposażenia i organizacji. Jednocześnie symulowały „jakości i walory związane z osobą jego posiadacza”¹², wzmocnione przez nierzadko znajdujące się tuż obok wille – rezydencje fabrykantów, zwane w Łodzi pałacami – wyróżniające się od otoczenia reprezentacyjnymi fasadami.

Wszystkie budowle w osiedlach robotniczych komunikowały o organizacji życia mieszkańców. Ich dzień podporządkowany był rytmowi pracy w fabryce stanowiącej podstawę funkcjonowania każdego osiedla, o czym „informowała” jej monumentalna bryła. To praca wyznaczała egzystencję ludzi, którzy – jak podkreśla Andrzej Lipiński –

Poddawali się bez reszty rytmowi czasu wyznaczanemu rytmem maszyny, doświadczając na sobie bezwzględnej tożsamości: fabryka – ja. Fabryka oddziaływała poprzez fabryczne domy, fabryczne sklepy, szpital fabryczny: nawet węgiel, wodę i światło dawała fabryka. Czas wolny, to były imprezy w teatrze fabrycznym, także stowarzyszenia i orkiestra były fabryczne¹³.

Ponadto przestrzenny układ budynków, które stawały się centrami życia sąsiedzkiego, towarzyskiego i zabawowego, także rodzaj używanego budulca, architektura skromna i surowa w ornamentyce sprzyjały tendencjom dośrodkowym życia mieszkańców, „tworzyły ramy określające sposób życia zależny od opinii społecznej i kontroli sprawowanej przez otoczenie zarówno w wymiarze indywidualnej biografii, jak i biografii społeczności tam mieszkającej”¹⁴.

⁸ Ibidem, 1964, s. 311.

⁹ Rykwert 2013, s. 125.

¹⁰ Ibidem, s. 129.

¹¹ Kalaga 2006, s. 20.

¹² Ibidem, s. 20.

¹³ Lipiński 1965, s. 9.

¹⁴ Świątkiewicz 1987, s. 38.

Andrzej Turowski, analizując układ semiotyczny Księżego Młyna, zwraca uwagę, że „przymuszał [on] do przestrzennej organizacji życia w ramach wspólnoty. Wspólnoty konkretyzowanej fabryką, szkołą i domem, wspólnoty szyfrowanej rezydencją jako przestrzenią życia”¹⁵. Innymi słowy uczony dowodził, że architektura osiedla przyfabrycznego przyczyniała się do zorganizowania w sposób niemal całościowy egzystencji robotników, została wykorzystana jako narzędzie do modelowania terytorialnej wspólnoty i utwierdzenia mieszkańców w tym, że awans społeczny zależy od terytorium. Status społeczny w obrębie grupy był zagwarantowany przez zamieszkiwanie, a nie przez posiadanie czy zawód, co typowe było dla końca XIX wieku, „kiedy poczucie więzi społecznej wśród robotników oparte było na tożsamości <ja – fabryka>, przeważając nad nowym, kształtującym się dopiero wraz z rewolucją 1905 r. związkiem <ja – mój zawód>” – przekonuje Turowski¹⁶. W tak kreowaną tożsamość społeczności wpisywała się nazwa własna osiedli robotniczych. Ludzie nazywali je domami *familijnymi* lub *famulami*, co oznaczało sposób, przez który przestrzeń osiedli przejawiała się jako sprzyjająca zażyłości, bliskości, atmosferze „takiej jak w rodzinie”. Często dopełniano nazwę nazwiskiem właściciela osiedla i fabryki: mówiono o *famulach* Poznańskiego, *famulach* Scheiblera czy *famulach* Anglików (osiedle przy Łódzkiej Fabryce Nici), co było też sposobem istnienia osiedli w przestrzeni miasta. Nazwy te również izolowały i identyfikowały ich mieszkańców, nadawały właścicielom i mieszkańcom „jednostkowe” tożsamości, informowały też o niepowtarzalności tej przestrzeni. Można oceniać, że w ten sposób architektura w połączeniu ze sposobami organizowania przestrzeni i zamieszkiwania wpisywały wspólnotowe narracje w przestrzeń.

Sytuacja ta ulega stopniowej zmianie po drugiej wojnie światowej, a przyczyniła się do tego centralnie sterowana ideologia wymazywania pozostałości po starym, przedwojennym porządku, polegająca między innymi na upaństwowieniu fabryk i nadaniu im nowych nazw: robotnicy nie pracowali już – jak przed wojną – w fabrykach wybudowanych i należących do potomków Scheiblerów, Poznańskich czy Grohmanów, również nie mieszkali w wybudowanych przez nich domach. W socjalistycznym państwie robotnicy pracowali w państwowych fabrykach, których patronami zostali ludzie związani z ruchem komunistycznym (nazwy niektórych zakładów nawiązywały do haseł głoszących pochwałę rewolucji), a mieszkali w budynkach, które należały do miasta. Jedynie starzy pracownicy fabryk znali nazwiska przedwojennych właścicieli.

Dziś już nie pracują fabryki – wspólne miejsca pracy mieszkańców osiedli robotniczych, zniknęły sale zabaw czy przydomowe ogródki, gdzie ludzie spotykali się po pracy, zmianie uległa wewnętrzna struktura mieszkańców *famul*, o czym piszę dalej. Innymi słowy, mamy do czynienia z sytuacją, w której wraz z transformacją ustrojową wyczerpały się kanały symbolicznej komunikacji wytwarzające efekt robotniczej wspólnoty.

¹⁵ Turowski 1976, s. 162.

¹⁶ Ibidem.

Pomiędzy rzeczywistością a rekonstrukcją

Zanik wspomnianych wyżej narracji wspólnotowych spowodowany był też między innymi coraz większymi zaburzeniami między rysunkiem czy planem architektonicznym a jego realizacją – budynkiem przeznaczonym na konkretne cele. Po wojnie przebudowywano gmachy fabryk, dostawiano nowe pomieszczenia (szatnie, świetlice czy umywalnie), wzmacniano stropy, zakładano wentylacje, dobudowywano piętra. Niektóre zakłady przekazano instytucjom użyteczności publicznej, a wówczas konieczność zmiany funkcji wymuszała duże przekształcenia bądź całkowitą likwidację obiektów. Dzisiaj obserwujemy dalsze zaburzenia, o których wspomniałam wyżej. Neil Cossons, opisujący proces zmian na przykładzie przemysłowych obiektów Wielkiej Brytanii, stwierdza, że dziś fabryki zostały „skolonizowane dla nowych funkcji”, obcych w stosunku do tych, dla których je zbudowano¹⁷. Mamy możliwość przekonać się o tym również w Łodzi, w której na przełomie XX i XXI wieku pojawiły się trendy od lat występujące w Europie: rekonstrukcja i rewitalizacja budynków fabryk. Mimo że elewacje budynków poprzemysłowych pozostały niezmiennione pod względem architektury, inna już została nadana im funkcja poprzez lokowanie w ich przestrzeniach nowych inwestycji. Wymienię dla przykładu te z ostatnich dekad: przedziałnię przerobiono na lofty (fabryka Scheiblera) lub przekształcono w nowoczesny hotel (fabryka Poznańskiego); niegdyśiejsza tkalnia wykorzystywana jest na potrzeby Muzeum Sztuki (fabryka Poznańskiego), którego zbiory nie są związane z wcześniejszą funkcją obiektu. Przykładem „skolonizowania dla nowych funkcji” są też domy na Księżym Młynie – jedynym łódzkim osiedlu robotniczym poddanym dotąd rewitalizacji. Artyści, stanowiący zdefiniowaną przez Richarda Floridę „klasę kreatywną”, w mieszkaniach przerobionych na pracownie pędzlem i dłutem kreują nowe wartości i idee, zastępując dawnych robotników produkujących nici i tkaniny bawełniane. Rację ma Teresa Pękala pisząc, że „rekonstrukcje zawsze pozostaną realizacjami pragnień współczesnych” i że „mamy do czynienia z rzutowaniem teraźniejszości na obraz przeszłości i dopiero z nałożenia tych obrazów powstaje projekt rekonstrukcji”¹⁸. Dodam, że realizowane współcześnie przez pragnienia wiążą dziś hasła klucze: rekonstrukcja i rewitalizacja, których sednem jest reinterpretacja i akceptacja poprzemysłowych przestrzeni, a inwestorami zainteresowanymi ponownym wykorzystaniem budynków poprzemysłowych są prywatne korporacje¹⁹.

Rekonstruowanie niszczących poprzemysłowych obiektów produkcyjnych i mieszkalnych, należy do praktyk stwarzających pozór ciągłości. Podejmuje się w nich zazwyczaj „przekładu na język architektury wyobrażeń przeszłości opierających się na zasadzie selekcji: rekonstrukcji podlega z reguły jeden aspekt historii miejsca bądź jedna warstwa

¹⁷ Cossons 2008, s. 225.

¹⁸ Pękala 2013, s. 232.

¹⁹ W tekście nie podejmuję wątku społecznego odbioru rekonstrukcji i rewitalizacji przez łódzian, uznając, że jest to temat na odrębny artykuł.

czasu, pozostałe zostają zignorowane²⁰. Wyrazistym przykładem tej wybiórczości w przypadku Łodzi jest byłe imperium Poznańskiego: z jednej strony mamy Manufakturę, czyli zrekonstruowany kompleks budynków fabrycznych wkomponowanych w centrum handlowo-rozrywkowe, z drugiej strony – w fatalnym stanie domy robotnicze, znajdujące się tuż obok fabryki, po drugiej stronie ulicy. Sytuację tę można odebrać jako „dokuczliwe pęknięcie w tkance miasta”²¹. Dodam jeszcze, że zaprojektowana nowa przestrzeń, jaką jest Manufaktura, przypomina opisywane przez Jeana Baudillarda symulakry – kopia stała się oryginałem. Nazwa „Manufaktura”, jej architektura i pofabryczne budynki nie tylko są odwołaniem do przeszłości, lecz świadczą mają o zakorzenieniu w lokalny (łódzki) kontekst oraz zaznaczać ciągłość względem przeszłości. Chociaż gdy sięgniemy do innej tradycji konceptualizowania współczesnych przestrzeni i potraktujemy Manufakturę jako heterotopię, odsłoni się jej semantyczna głębia, wydobywająca tkwiące w niej różne znaczenia i odmienne opowieści.

Warstwa społeczna

Mieszkania w *famulach* otrzymywali robotnicy najbardziej potrzebni fabryce. Ta idea legła w gruzach najpierw w okresie budowy i utrwalania socjalizmu (osiedlali się tu nowi pracownicy, przybywający ze wsi do przemysłu włókienniczego, a starzy robotnicy przenosili się do mieszkań z wygodami w blokach), następnie w czasie strukturalnych przekształceń łódzkiej klasy robotniczej po upadku przemysłu włókienniczego w 1989 roku i tworzenia, a później trwania, względnie izolowanych przestrzennie i społecznie obszarów określanych jako enklawy biedy.

Kim są dzisiejsi mieszkańcy osiedli robotniczych? Znaczna część mieszkań w tych osiedlach została przydzielona na mocy administracyjnych decyzji rodzinom niezaradnym, ludziom biernym zawodowo, wyrzuconym na margines życia społecznego. Za ich sprawą budynki osiedlowe jeszcze bardziej niszczeją, są poddane zapomnieniu i zakrywaniu (na przykład osiedle przy Łódzkiej Fabryce Nici). Jak wynika z badań Wielisławy Warzywody-Kruszyńskiej i Bogdana Jankowskiego, wielu mieszkańców jest byłymi robotnikami dawnych fabryk i – podobnie jak ich rodziny – nie mają stałego zajęcia, są schorowani, nic ich nie łączy z miejscem zamieszkania. Sytuacja finansowa zmusiła ich do opuszczenia blokowisk, mieszkanie na osiedlu przyfabrycznym traktują jako wygnanie, „przejściowe miejsce przymusowego osiedlenia – wrogie i niechciane”, które naruszyło ustanowioną wcześniej więź między „ja” i miejscem, powodując niemożność przyjęcia nowej przestrzeni jako własnej. Wielu mieszkańców tutaj urodziło się w latach 80. i 90. XX wieku i na początku XXI wieku: ich świat stanowi lokalna szkoła, podwórko, najbliższe ulice i rodzina wraz z rodzicami, których boleśnie dotknęła transformacja ustrojowa; mieszkają tu też osoby uzależnione od alkoholu i narkotyków, których nazywa się menelami, lumpami,

²⁰ Bartetzky 2008, s. 9.

²¹ Dymnicka 2004, s. 197.

elementem lub po prostu – patologią²². Są to ludzie skazani na życie w zniszczonych osiedlach, albowiem nie posiadają innego swojego miejsca, ale – użyję sformułowania Michela de Certeau – nieustannie podejmujący taktyki, których celem jest pozyskanie tej przestrzeni (graffiti, wandalizm, kradzieże, włóczenie się po okolicy). Starzy robotnicy, pracujący dawniej w pobliskich fabrykach lub ich potomkowie, już nie żyją bądź też przenieśli się do bloków. Ci, którzy zostali na osiedlach, to najczęściej emeryci, stanowiący ostatnie pokolenie łódzkich robotników, którzy pamiętają, jak wyglądała okolica kilkadziesiąt lat temu oraz kim byli ich sąsiedzi, to są ci, którym *famuły* wciąż kojarzą się ze wspólnotą mieszkańców, z czasami, po których zostały wspomnienia, fotografie i dokumenty²³. Dla nich *famuły* nadal są miejscem doświadczanym intymnie – rozumianym jako prywatne miejsce nie tylko obdarzone znaczeniem, lecz uświęcone pamięcią, stanowią rodzaj zakorzenienia, oznaczającego „pewien szczególny typ relacji człowieka z zamieszkiwanym przezeń terytorium”, związek w miarę trwały, subiektywnie znaczący, istotny z punktu widzenia tożsamości jednostki²⁴. Jest to doświadczenie zapamiętane, które jest reprezentacją tego, czego już nie ma w sensie materialnym, społecznym i kulturowym. Pamięć, która obejmuje takie doświadczenia, jest „konstrukcją ze wspomnień”, odsyłającą poprzez doświadczenia przede wszystkim do wydarzeń, a nie do faktów²⁵.

Specyfiką domów w osiedlach robotniczych jest bardzo niski standard – są one pozbawione podstawowych mediów, często z toaletami w korytarzach lub na podwórkach, a codzienną rzeczywistość stanowią powybijane szyby w oknach klatek schodowych, powyrywane drzwi wejściowe, grzyby na ścianach. Mury budynków, zwłaszcza te na osiedlu przy fabryce Poznańskiego, nieremontowane od lat wyglądają żałośnie. Wyznaczają świat, o którym pisze Zygmunt Bauman, że w nim

ludzie zamieszkują przestrzeń: ociężałą, rozciągliwą, nienaruszalną; przestrzeń, która wiąże czas i odbiera im możliwość sprawowania nad nim kontroli. Ich czas jest próżny; w ich czasie <nic się nigdy nie zdarza>. Jedyne wirtualny czas telewizji ma strukturę, rozkład – reszta to czas upływający w monotonnym tykaniu zegara: przychodzi i odchodzi, nie stawiając żadnych wymagań i nie pozostawiając żadnego wyraźnego śladu. [...] Niematerialny, lekki i efemeryczny, pozbawiony czegokolwiek, co mogłoby go wypełnić sensem i nadać mu ciężar, czas nie ma władzy nad realną przestrzenią, która ogranicza mieszkańców [tego] świata²⁶.

Mamy zatem do czynienia z sytuacją, w której – zgodnie z diagnozą Krzysztofa Kalitko, opartej na koncepcji reprezentacji Stuarta Halla – „reprezentowane znaczenia

²² Warzywoda-Kruszyńska, Jankowski 2013, s. 89-108.

²³ Ibidem, s. 90-92.

²⁴ Wódcz 1991, s. 114.

²⁵ Koss-Jewsiewicki 2007, s. 10.

²⁶ Bauman 2000, s. 105-106.

tracą swój jednoznaczny charakter, tracą moc wynikającą z ich systemowego charakteru”²⁷. Kolejne warstwy składające się na fasadę osiedli robotniczych obnażają konwencjonalny charakter reprezentacji, która „(jak inne języki) podlega logice gier, ich strategiom i taktykom”. Nie można już odczytać ich idei, albowiem sieć znaczeń została zerwana, stąd „problem reprezentacji nieodmiennie kieruje nas ku interpretacji”, a pochodną tego procesu jest przenoszenie znaczeń w obszar mitu²⁸.

Fasadowość

Według Rolanda Barthes’a mit rozjaśnia, porządkuje i oswaja świat, a ludzi nie wiąże z mitem relacja prawdy, ale relacja użyteczności²⁹. Jego konstatacje, przekładające się na konkretne działania, można obserwować w tych przestrzeniach miasta, w które wkraczają nowe ideologie, takie jak *re-branding* miasta w duchu Richarda Floridy czy komercjalizacja na usługach przemysłu turystycznego³⁰. Obserwować je można również w Łodzi na osiedlach robotniczych; ich obecność pokazuje, że także ich przestrzeń staje się towarem. Zwróć uwagę na niektóre działania.

Głównym narzędziem procesu estetyzacji miasta nocą jest dziś sztuczne światło – nośnik zdarzeń odgrywający kluczową rolę w tworzeniu przestrzeni. Za pomocą oświetlenia fragmentów ważnych budynków przyciąga się nie tylko uwagę turystów, tworzy nastrój przynoszący powiew tajemnicy, ale przywraca się ich status oraz wyznacza strukturę przestrzeni publicznej. W Łodzi światłem udekorowano zrekonstruowane budynki fabryczne w Manufakturze i pałac Poznańskiego, przędzalnię Scheiblera na Księżym Młynie. W ten sposób indywidualnie naznaczono je, poświęcając ich niepowtarzalność i zakorzenienie w historii miasta. Tuż obok nich, przypomnę, zasłonięte ciemnością nocy stoją *famuły*.

Wśród artystów i lokalnie działających grup miejskich popularne stało się inicjowanie doświadczenia przeszłości osiedli robotniczych. Jednym z nich jest oprowadzanie wycieczek w strojach z epoki (przewodnicy przebierają się za fabrykantów i ich żony). W 2011 roku przez kilka wakacyjnych weekendów organizowano akcję Letnisko na Księżym Młynie: warsztaty, wystawy, przedstawienia, spacer. Inicjatorów takich akcji sięgających do przeszłości Księżego Młyna jest coraz więcej – coraz śmielej sięgają oni po historię mówione zbierane wśród starych mieszkańców osiedla i umieszczają je na stronach www swoich przedsięwzięć. Są to opowieści o ich przeszłym życiu na osiedlach, życiu bez konfliktów i w pełnej zgodzie, które konstruują jednorodny świat bez sprzeczności i są podstawą mitologizacji czasów i miejsca. Dzięki takim zabiegom animatorzy i artyści wypełniają puste wizualnie, ale znaczeniowo ważne miejsca w rewitalizowanych przestrzeniach; jednocześnie działania takie potwierdzają uwagę Ewy Rewers, że

²⁷ Kalitko 2005, s. 53.

²⁸ Ibidem, s. 55-56.

²⁹ Barthes 2000, s. 278.

³⁰ Rybicka 2011, s. 211.

„to zdarzenia produkują miejsca, a nie miejsca wykorzystuje się jako pojemniki, jakie naturalne tło zdarzeń”³¹. Teresa Pękała, zastanawiając się nad oddźwiękiem społecznym takich praktyk kulturowych, zauważa, że

mamy do czynienia z pozorną sprzecznością co do siły oddziaływania rekonstruowanych przestrzeni. Im większa <realność> odtworzenia, tym powszechniejsza świadomość <fikcji>. [...] Im więcej symulacji, tym więcej radości z uczestnictwa w wydarzeniu [...]. Możliwość wielorakiej percepcji i wielu interpretacji jest właśnie tym, co nadaje doświadczeniom rekonstruowanych przestrzeni autentyczność³².

Jak oto widać, możliwe jest rekonstruowanie życia osiedli robotniczych, jednakże przy założeniu, że w rekonstrukcji obecne są i ślady przeszłości, i reprezentacje teraźniejszości. A ponieważ estetyka ponowoczesnego miasta ma na celu wywoływanie wrażeń, stąd w jego przestrzeni mnogość projektów artystycznych, kampanii społecznych, działań grup rekonstrukcyjnych, jarmarków, gier ulicznych itp., albowiem „świat ma nam służyć do kolekcjonowania wrażeń, i tyle on wart, ile wrażeń dostarcza” – pisze Bauman³³.

Na zakończenie

Spojrzenie na osiedla z perspektywy fasady i palimpsestu pozwala dostrzec, że nie tworzą one jednego i jednolitego obrazu. Idąc za sugestią holenderskich architektów zauważę, że architekturę fasady osiedli robotniczych określa dwuznaczność³⁴. Z jednej strony pełni ona rolę ekranu pokazującego kadry z filmu o dziejach miasta oraz maskuje wnętrza budynków. W obu przypadkach wskazuje na utrzymywanie swego stabilnego charakteru poprzez „wizualizację swoistej granicy między tym, co wewnątrz i tym, co zewnętrzne, między tym, co prywatne, i tym, co publiczne, między istotą i pozorem”³⁵. Z drugiej strony utraciła stabilny charakter i do niczego nie odsyła. Zmiany w warstwie społecznej spowodowały, że rozsypała się na wiele fragmentów, utraciła już rolę narratora absolutnego i nie opowiada już całego zdarzenia³⁶. Aby poznać charakter fasady osiedli, trzeba odkryć poszczególne warstwy, które nadają tejże fasadzie objętości. A warstw tych jest dużo, mają odmienne pochodzenie i są odpowiedzialne „za różne konotacje, jakie rodzić się mogą w wyniku obserwacji miasta”³⁷. Warstwa osadzona na dnie – jest warstwą uporządkowaną, umiejscowioną, nazwaną. Następne warstwy są kolejnymi nowymi

³¹ Rewers 2005, s. 73.

³² Pękała 2013, s. 229.

³³ Bauman 1994, s. 32.

³⁴ Van Berkel, Boss 2000.

³⁵ Zimpel 2006, s. 106.

³⁶ Van Berkel, Boss 2000, s. 121.

³⁷ Nieszczerzewska, Skórzyńska 2006, s. 50.

obiektami, wydarzeniami czy sytuacjami, dodają one określone, nowoczesne konteksty, podczas gdy stare konteksty stopniowo zanikają lub ulegają zniekształceniu. Nie znaczy to, że przeszłość w fasadzie traci na znaczeniu – ona nigdy nie gaśnie, pozostawia trwałe ślady i stale liczy się, a to głównie dlatego, iż – jak zauważa Harvey –

przedstawia sobą zbiorową pamięć, polityczną tożsamość i silnie oddziałuje symbolicznie, będąc równocześnie w takim samym stopniu źródłem nowych możliwości tworzenia środowiska mieszkalnego, co barierą dla twórczej zmiany społecznej³⁸.

Ta cecha upoważnia do stwierdzenia, że fasada jest jednym wielkim palimpsestem. Świadczy ona o przygodności, chwiejności, kłęsce, zniwastowaniu (termin Zbigniewa Rykiela), jak i o świetności, potędze, urodzie fasady. Trudno więc mówić o przejrzystej fasadzie osiedli robotniczych, albowiem jest ona wielowymiarowa, nie jest dana raz na zawsze, o czym piszą holenderscy architekci, gdy zwracają uwagę, że fasady ukazują, „jak doświadczanie miasta może zmieniać się pod wpływem czasu i w zależności od indywidualnego podejścia”³⁹. Możemy zatem rzec: fasada jest projektem, dynamiczną strukturą, taką samą jak warstwy w palimpseście, nad którymi, jak ocenia Ewa Rewers, „praca ciągle trwa”⁴⁰.

³⁸ Harvey, 1996, s. 28.

³⁹ Van Berkel, Boss 2000, s. 119.

⁴⁰ Rewers 2000, s. 111.

Bibliografia

- Bartetzky A. 2008, *Czyje miasto? Spory o wizerunki miast i przestrzeń miejską w postsocjalistycznej Europie*, „Res Publica Nowa”, nr 3, s. 6-17.
- Barthes R. 2000, *Mitologie*, Wydawnictwo KR, Warszawa.
- Bauman Z. 1994, *Dwa szkice o moralności ponowoczesnej*, Instytut Kultury, Warszawa.
- Bauman Z. 2000, *Globalizacja. I co z tego dla ludzi wynika*, PIW, Warszawa.
- Van Berkel B., Bos C. 2000, *Niepoprawni wizjonerzy*, Wydawnictwo Murator, Warszawa.
- Cossons N. 2008, *Yesterday's Industry, Tomorrow's Legacy?*, [w:] Franger B. (ed.), *Průmyslové dědictví. Industrial Heritage*, Vyzkumné centrum průmyslového dědictví Českého vysokého učení technického v Praze, Praha, s. 248-257.
- Dymnicka M. 2004, *Miasto i jego obywatele*, [w:] Majer A., Starosta P. (red.), *Wokół socjologii przestrzeni*, Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 193-206.
- Harvey D. 1996, *Kwestia urbanizacji*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 4, s. 15-32.
- Kalaga W. 2006, *Twarz, maska, fasada*, „Kultura Współczesna. Teoria. Interpretacje. Praktyka”, nr 3, s. 15-34.
- Kalitko K. 2005, *Architektura między materialnością i wirtualnością*, Wydawnictwo UAM, Poznań.
- Koss-Jewsiewicki B. 2007, *Przedmowa. Doświadczenie, pamięć, wyobrażenia społeczne*, [w:] Skórzyska I., Lavrence Ch., Pépina C. (red.), *Inscenizacje pamięci*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, s. 7-15.
- Lipiński A. 1965, *Pozostałości kultury tradycyjnej w łódzkich rodzinach robotniczych*, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, t. 7, s. 5-39.
- Nieszczerewska M., Skórzyska A. 2006, *Jak analizować fasady?* „Kultura Współczesna. Teoria. Interpretacje. Praktyka”, nr 3, s. 49-75.
- Pękała T. 2013, *Estetyczne konteksty doświadczenia przeszłości*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Popławska I. 1964, *Budownictwo domów robotniczych w Łodzi w drugiej połowie XIX w.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, nr 4, s. 295-312.
- Popławska I. 1982, *Architektura mieszkaniowa Łodzi w XIX wieku*, Politechnika Łódzka, Łódź.
- Rewers E. 2000, *Niepewny urok tożsamości*, [w:] Kostyrko T., Zgółka T. (red.), *Kultura wobec kręgów tożsamości*, Wielkopolskie Towarzystwo Kulturalne, Poznań – Wrocław, s. 109-119.
- Rewers E. 2005, *Post-polis. Wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta*, Universitas, Kraków.
- Rewers E. 2006, *Fasada narodoŕwa – bricolage*, „Kultura Współczesna. Teoria. Interpretacje. Praktyka”, nr 3, s. 177-190.
- Rybicka E. 2011, *Pamięć i miasto. Palimpsest vs. pole walki*, „Teksty Drugie”. nr 5, s. 201-211.
- Rykiel Z. 2005, *Miasto jako miejsce a przemiany jego architektury, symboliki i świadomości terytorialnej mieszkańców*, [w:] Jałowicki B., Majer A., Szczepański M.S. (red.), *Przemiany miasta. Wokół socjologii Aleksandra Wallisa*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 68-82.
- Rykwert J. 2013, *Pokusa miejsca. Przeszłość i przyszłość miast*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków.
- Słownik języka polskiego 1978*, t. 1. A – K, Szymczak M. (red.), PWN, Warszawa.
- Świątkiewicz W. 1987, *Kultura miejskiej społeczności lokalnej*, [w:] Sztumski J., Wódcz J. (red.),

- Społeczności lokalne regionu Górnego Śląska*, Ossolineum, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, s.15-66.
- Turowski A. 1976, *Styl wzniosły i przestrzeń bogata (Struktura przestrzenna założenia urbanistycznego Księży Młyn)*, „Teksty”, nr 4-5, s. 149-172.
- Warzywoda-Kruszyńska W., Jankowski B. 2013, *Ciągłość i zmiana w łódzkich enklawach biedy*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Wódcz K. 1991, *Zakorzenie w miejscu zamieszkania. Analiza wybranych elementów nieformalnych powiązań społecznych mieszkańców badanych obszarów Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego*, [w:] Wódcz K. (red.), *Przestrzeń wielkiego miasta w perspektywie badań nad planowaniem i żywiołowością*, Uniwersytet Śląski, Katowice, s. 114-131.
- Zimpel J. 2006, *Jak kwestionować fasady?* „Kultura Współczesna. Teoria, Interpretacje, Praktyka”, nr 3, s. 97-108.

Andrzej Paweł Wejland
Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej
Uniwersytet Łódzki

Szlezyng. Przyczynek do antropologii (nie)obecności

Abstract

Based on research studies and narrative texts relating to a small fragment of the city of Łódź bearing the name “Szlezyng”, the author shows the initial overlap and the gradual separation, lasting three centuries (i.e. from “the beginnings” to “now”), of the two meanings of the name: the geometrical one, whose reference is the material urban space, and the cultural one, denoting the non-material space of quotidian experience and everyday discourse. In his contribution to the anthropology of (non)presence, the author uses the conceptual figure of a trace and is inspired by theoretical ideas of Michel de Certeau.

Key words: the city of Łódź, Szlezyng, geometrical and cultural meaning of urban spaces, the figure of trace and the anthropology of (non)presence, Michel de Certeau

Na podstawie opracowań badawczych i tekstów narracyjnych odnoszących się do niedużego fragmentu miasta Łodzi, noszącego nazwę „Szlezyng”, autor ukazuje początkowe nakładanie się oraz – postępujące w ciągu trzech wieków (to znaczy od „początków” do „teraz”) – rozszczepianie się dwóch sensów tej nazwy: geometrycznego (którego referencją jest materialna przestrzeń miejska) i kulturowego (czyli denotującego niematerialną przestrzeń codziennego doświadczenia i codziennego życiowego dyskursu). W swoim przyczynku do antropologii (nie)obecności autor wykorzystuje myślową figurę śladu i inspirowane jest ideami Michela de Certeau.

Słowa kluczowe: miasto Łódź, Szlezyng, geometryczny i kulturowy sens przestrzeni miejskich, figura śladu i antropologia (nie)obecności, Michel de Certeau

Data wpływu: 31.10.2014

Data akceptacji: 01.07.2015

Szlezynę i antropologia (nie)obecności

Zajmuję się Szlezynę, pewnym nieokazałym fragmentem miasta Łodzi, z chęci czysto badawczej diagnozy: takiej, która z jednej strony byłaby opisem opartym na materiałach źródłowych i obserwacjach, z drugiej zaś sięgałaby po wyraźnie teoretyczny aparat pojęciowy. Gdy więc z nadzieją mówię, że diagnoza, do której zmierzam, mogłaby stać się przyczynkiem do antropologii (nie)obecności, daję do zrozumienia, iż uwzględnić chcę i etnograficzny opis Szlezynę, i nakładającą się na ten opis antropologiczną interpretację, posługującą się bardziej ogólnymi ideami i konceptami.

Wyrażenie „antropologia (nie)obecności” nie kryje w sobie nawet cienia postmodernistycznej aporii, nie jest również – choćby w sensie klasycznym – paradoksalne, nie stawia też w mojej intencji pytania o to, co w parze pojęć „obecność” i „nieobecność” jest semantycznie pierwsze, a co dopiero wtórnie definiowane za jego pomocą. Termin ten sugeruje raczej – i to sugeruje stanowczo – antropologiczną koniunkcję, może zatem wręcz nakazuje łączyć obecne z nieobecnym i nieobecne z obecnym: szukać tego, co obecne w nieobecnym lub pośród nieobecnego, i wypatrywać tego, co nieobecne w obecnym albo pośród niego. By to szczególne powiązanie opisać i zinterpretować, antropologia (nie)obecności korzysta przede wszystkim – co zaskoczeniem chyba nie jest – z myślowej figury śladu. To bowiem, co jest tu, na Szlezynę, wciąż obecne, odsyła do tego, co tu kiedyś było, lecz czego tu już nie ma; zarazem jednak to, czego tu, na Szlezynę, nie ma, lecz co było, nadal kreśli ramy dla tego, co przetrwało: na tym, co jest, pozostawia – jak podpowiada Barbara Skarga – „swoją pieczęć mniej lub bardziej wyraźną”¹.

Figura tak rozumianego śladu „wiąże się – to znów jej słowa – z przestrzenią i czasem”, w szczególności z przestrzenią i strukturą czasową, odnoszącą terażniejszość do przeszłości określonego tutaj: „Ślad jest zawsze tu, w danym miejscu [...]” – dopowiada Skarga². I jest widoczny, wtrącam od siebie, a więc i dostępny badaniu, w danym czasie, bo i po śladzie może przecież za jakiś czas nie zostać ani śladu. Dzięki takiemu ujęciu mogę utrzymywać, że tu, na Szlezynę, etnograficznie opisywane i antropologicznie interpretowane ślady pozwalają mi wypatrywać terażniejszości w przeszłości i odnajdywać przeszłość w terażniejszości.

Poszukiwania badawcze, przeprowadzane zgodnie z tym ujęciem, wymagają najpierw cofnięcia się do początków Szlezynę, potem zaś śledzenia – aż do terażniejszości – dokonujących się tutaj zmian, czyli tego wszystkiego, co sprawiło i sprawia, że to, co dawne, przeszłe, historyczne, pozostawiło i pozostawia swój ślad, a zatem – mimo iż nieobecne – wciąż w śladzie gwarantuje swoją, nawet ułamkową, niekiedy ledwie wyczuwalną i uchwytną obecność. Antropologia (nie)obecności, jaką chciałbym w odniesieniu do Szlezynę uprawiać, stanie się wszakże antropologią w poważniejszym i głębszym znaczeniu, gdy uświadomi sobie, czego obecność lub nieobecność tutaj zamierza odkrywać

¹ Skarga 2002, s. 29.

² Ibidem.

i analizować. Odpowiedź, jak sądzę, zależy od tego, jaki sens uwzględniający czasową strukturę przeszłości i terażniejszości – geometryczny czy kulturowy – nada samemu „tutaj”.

„Tutaj”, czyli Szlezying w sensie geometrycznym, to przestrzeń urbanistyczna, „geometryczna – jak właśnie mówi o niej Michel de Certeau – przestrzeń planistów i architektów”: fizycznie, materialnie kiedyś wyodrębniony i być może wciąż w ten sposób wyodrębniający się kwartał mieszkalny Łodzi³. „Tutaj”, czyli Szlezying w sensie kulturowym czy po prostu antropologicznym, to – znów za de Certeau, ale też za Maurice’em Merleau-Pontym i Markiem Augé – przestrzeń niematerialna, ściśle wprawdzie odniesiona do wynikających z zamieszkania interakcji i doświadczeń, przestrzeń – co de Certeau z naciskiem podkreśla – zamieszkiwania ludzkich opowieści o tym miejscu, opowieści, które to miejsce, czyli Szlezying, w przestrzeń kulturową „przepracowują”⁴.

W rekonstrukcji ciągów czasowych prowadzących od początków Szlezyinga do „teraz” oba sensory zwykle się sklejają, bywa jednak, że – zwłaszcza wobec wędrownej natury i ruchliwości tego drugiego – rozbiegają się, a nawet wchodzą w dysonans. Dzieje się tak głównie za sprawą odrywającej się od przestrzeni geometrycznej nazwy „Szlezying”, ulokowanej pośród innych nazw własnych odpowiadających bliższym lub dalszym fragmentom Łodzi. „Cóż zatem – pyta de Certeau – określają nazwy własne?”⁵. Nie bez racji, chwilę wcześniej, przydawkę „własne” ujmuje on w cudzysłowy: odnoszą się one bowiem coraz słabiej do tego, co materialnie obecne w przestrzeni geometrycznej, podtrzymują zaś, z ubywającą wszak siłą, związek – poprzez codzienne praktyki przestrzenne – z egzystencją i życiowym doświadczeniem osadzenia w „tutejszości”⁶.

Tworząc konstelacje hierarchizujące i porządkujące semantycznie powierzchnię miasta i zarządzając chronologicznym porządkiem oraz historycznym legitymizowaniem, słowa te [...] tracą stopniowo, podobnie jak zużyte monety, wrytą na nich wartość; niemniej jednak możliwość tworzenia znaczenia jest w nich trwalsza niż ich pierwotne przeznaczenie. [...] Otwierają się one na wieloznaczności [...]; odrywają się od miejsc i służą jako wyobrażone miejsca spotkań metaforycznym podróżom [...]. To przedziwna toponimia, odłączona od miejsc, wisząca nad miastem [...]⁷.

Czy tak jest również w odniesieniu do Szlezyinga? Nie o Szlezingu i nie o Łodzi pisał to przecież francuski myśliciel⁸. By się o tym przekonać, wystarczy w tej chwili – być

³ de Certeau 2008, s. 101.

⁴ Ibidem, s. 93–110; Augé 2010, s. 54; por. Buchanan 2000, s. 109–111.

⁵ de Certeau 2008, s. 105.

⁶ Ibidem, s. 104.

⁷ Ibidem, s. 105.

⁸ Koncepcje Michela de Certeau, które – ledwie ich dotykając – czynię ramą własnych rozważań, są na tyle osobliwe, że błędem byłoby ich proste zestawianie z rozmaitymi innymi ujęciami miejsca i przestrzeni,

może z myślą o kontynuacji – prosta badawcza eksploracja: pobranie próbek czasowych z sekwencji „od początków do teraz”. Niechby to były – dla uproszczenia – trzy próbki, odzwierciedlające mniej więcej stuletnie skoki w czasie.

Początki Szlezynga

Pierwsza zatem to próbka odnosząca się do „początków”. Okaze się dzięki niej, że nazwa „Szlezynng” – z całkiem dosłowną, geometryczną denotacją – występowała w grupie paru jeszcze nazw: „Schlesing” lub „Neu-Schlesing” były określeniami używanymi dla „tutaj” przez śląskich osadników, podczas gdy nazwa „Szlezynng” stała się ich dźwiękowym spolszczeniem, „Ślązaki” zaś – termin całkiem już polski – odnosił się albo do osadników, albo – metonimicznie – do ich ówczesnej osady czy też kolonii (stosowała go głównie zasiedziała ludność miejscowa). „Schlesing bedeutet in schlesischer Mundart nichts anderes als «Schlesien» selbst“ – tłumaczy Oskar Kossmann⁹.

Nazwa „Szlezynng” w sensie kulturowym jest równoznaczna z nazwą „Ślązaki”, jeśli kojarzyć ją z prządkami przybyłymi tutaj ze Śląska jako robotnikami mającymi pracować w pobliskich fabrykach.

Nową, przemysłową Łódź – pisze Marek Budziarek – tworzyli przede wszystkim sukienicy niemieccy wyznania luterńskiego [...]. Wśród nowo przybyłych byli także tkacze wyznania katolickiego, wywodzący się z czeskich Sudetów. Zasiedlili oni osadę Łódka, położoną w południowej części traktu piotrkowskiego i przylegającej od wschodu do Böhmsche Linie (dzisiejszej ulicy Przybyszewskiego). W niedługim czasie w rejonie tym zaczęli się osiedlać także katolicycy imigranci ze Śląska. Stworzyli oni odrębną osadę, do dziś nazywaną Szlezynngiem¹⁰.

zwłaszcza w odniesieniu do miasta. Poważniejszych komentarzy wymagałyby tym bardziej próby ich dopełniania o ujęcia z nimi niezbieżne i niespójne. Michel de Certeau – jak trafnie i bez uszczypliwości zauważył Tim Cresswell 2008, s. 38 – „normalną” dystynkcję miejsca i przestrzeni kłopotliwie zagmatwał i „postawił na głowie”. Postąpił bowiem jakby na przekór tradycji fenomenologicznych ujęć geografów humanistycznych (w tym choćby znakomitych klasyków: Edwarda Relpha i Yi-Fu Tuana), teoretyków architektury (by wymienić tylko Christiana Norberga-Schulza), filozofów miejsca (takich jak Jeff E. Malpas, twórca filozoficznej topografii), socjologów (od Floriana Znanieckiego poczynając) i antropologów (wśród nich więc także Marka Augé, u nas zaś Grażyny Ewy Karpińskiej). Koncepcji Michela de Certeau nie można też wprost wtłoczyć w obręb nawet najwspanialej ukształtowanych i empirycznie podbudowanych idei (antropologizującej) psychologii miejsca, czyli psychologii środowiskowej – w świecie rozpoznawanej między innymi poprzez nazwiska Irwina Altmanna i Sethy M. Low, u nas zaś uprawianej w świetnym stylu przez Marię Lewicką. O osobliwościach koncepcji Michela de Certeau, dużo przecież rozleglejszych niż to jedno wąskie zagadnienie, piszą Ian Buchanan 2000 (zwłaszcza s. 108-125) oraz Ben Highmore 2006.

⁹ Kossmann 1966, s. 77, cyt. za: Lassotta 2008, s. 32; cytowane zdanie w polskim przekładzie: „Schlesing w dialekcie śląskim nie znaczy nic innego jak sam «Śląsk»”.

¹⁰ Budziarek 2002, s. 281-282.

Geometryczny i kulturowy sens nazwy „Szlezyng” u początków wydają się pozostawać w zgodzie. Czytamy jeszcze u Marka Kotera:

Podstawowe prace związane z regulacją osady Łódki zakończono w zasadzie do 1827 r. Już jednak w rok później terytorium osady uległo dalszemu powiększeniu na skutek przyłączenia do niej tzw. kolonii Ślązaki, zwanej też Neu-Schlesing lub Szlezyng.

Powstanie tej kolonii związane było z osobą największego na one czasy przedsiębiorcy łódzkiego – T. Kopischa. W 1828 r. sprowadził on do Łodzi sto rodzin tkaczy lnu ze Śląska w celu zatrudnienia ich przy wyrobie płócien, wykańczanych następnie w jego zakładach płócienniczych. W związku z tak licznym napływem tkaczy rezerwa placów budowlanych w osadzie tkackiej przy ul. Piotrkowskiej zaczęła się szybko zmniejszać. Dążąc do zapewnienia na przyszłość pomieszczeń dla napływających z zagranicy rękodzielników, władze nabyły w 1828 r. na rzecz miasta wójtostwo zarzewskie położone w przedłużeniu Nowej Łódki przy ul. Zarzewskiej.

Na zakupionym terenie, którego powierzchnia wynosiła 132 morgi, tj. 73,9 ha, utworzono nową kolonię tkacką, zwaną od zamieszkującej ją ludności Ślązakami. Osią kolonii była ul. Zarzewska. Po południowej jej stronie wytyczono frontem do ulicy 27 bardzo wydłużonych parcel, zupełnie nie przystosowanych do późniejszych potrzeb budownictwa miejskiego. Szczętkową osią południkową kolonii była niesymetrycznie usytuowana ul. Przędzalniana. Prowadziła ona do przędzalni Wendischa, wybudowanej na miejscu dawnego Księżego Młyna. Frontem do tej ulicy wytknięto 15 dalszych działek, znacznie bardziej zwartych od poprzednich. W sumie kolonia składała się z 42 przeciętnie 3-morgowych placów¹¹.

Szlezyng w okresie międzywojennym

Druga próbka obejmuje okres międzywojenny. Sens geometryczny nazwy „Szlezyng” jest wciąż podtrzymywany, aczkolwiek tylko nieoficjalnie: na planach miasta Łodzi z 1920 i 1925 roku (sporządzonych dla wydawnictwa A. J. Ostrowskiego) nazwa ta nie pojawia się, na niedawno wykonanej przez Jacka Wesołowskiego rekonstrukcji kartograficznej, odnoszącej się do Łodzi z 1939 roku, występuje natomiast nazwa „Ślązaki”, z wyraźnym rozciągnięciem terytorium Szlezynga w kierunku zachodnim, poza ulicę Kilińskiego¹².

Nazwa „Szlezyng” zdaje się więc w okresie międzywojennym pozostawać jedynie nazwą zwyczajową, tradycyjną, przywiązaną swoją historią do określonego kwartału miasta – rzecz w tym, że ten, zachowując z grubsza te same geometryczne ramy, znacznie już wtedy przekształcił swoją wewnętrzną strukturę urbanistyczną i architektoniczną. Mimo zachowania sporej części substancji materialnej w starej lub niewiele zmienionej siatce ulic, Szlezyng upodobił się po trosze do wielkiego miasta – do innych części „Łodzi kamienic”. Znika na co dzień skojarzenie z osadą czy kolonią, pojawia się za

¹¹ Koter 1969, s. 87.

¹² *Plan m. Łodzi 1920; Plan m. Łodzi 1925; Wesołowski 2002.*

to słowo „dzielnica”. To ostatnie używane jest zwłaszcza w splocie sensu geometrycznego z kulturowym, gdy Ślezyng przedstawia się – i inni również tak go przedstawiają – jako „dzielnica robotnicza”. Tak jest na przykład w opowiadaniu *Dom na Szlezyngu* Rafała Lena, z pochwałami dla całego tomu określonym w „Dodatku społeczno-literackim” do „Głosu Porannego” numer 69 z niedzieli, 11 marca 1934 roku jako „reportaż, opisujący mieszkańców pewnego domu w robotniczej dzielnicy Łodzi”¹³. Akcent ten równie mocno wybrzmiewa w „powieści z życia łódzkiego”, przez Jerzego Zawieyskiego najpierw drukowanej w odcinkach w „Ilustrowanej Republice” pod tytułem *Owoc grzechu naszego...*, w rok później wydanej jako książkowa całość nosząca tytuł *Gdzie jesteś, przyjacielu?* (tytuł ten pochodzi od ostatnich zdań wersji odcinkowej)¹⁴.

W numerze 32 „Republiki” z 1931 roku pojawił się zatem pierwszy odcinek opowieści osnutej wokół losów łódzkiego działacza robotniczego Jana Ostrogi, mającej ukazać – zgodnie z wcześniejszymi zapewnieniami redakcji – „przekrój życia rodziny robotniczej łódzkiej od czasów przedwojennych, poprzez wielką wojnę i okupację aż do ostatniego okresu wskrzeszenia życia państwowego polskiego”¹⁵. Wydrukowany w niedzielę, 1 lutego 1931 roku, odcinek ten zaczyna się solidną eksplikacją kulturową:

Jan Ostroga – bohater niniejszej opowieści urodził się w Łodzi, przy ulicy Zarzewskiej i tam też większą część swego życia spędził. Ulicę tę wraz z kilku sąsiadującymi nazywają tutejsi mieszkańcy „Ślezyngiem”, chociaż w oficjalnych aktach miasta nazwa taka nie istnieje. Zapewne pierwsi robotnicy – tkacze, którzy tu w ubiegłym stuleciu przybyli ze Śląska, nazwali swoją dzielnicę z niemiecka Schlesing, co przetrwało do dziś w brzmieniu z lekka zmięczonym. Ów Ślezyng, jak wszystkie przedmieścia robotnicze Łodzi powstał nie tak dawno, za pamięci wielu nie bardzo starych jeszcze tamtejszych robotników. Niejedni z nich opowiedzieć mogą, w którym to miejscu dawniej rosło zboże, lub płynęła jakaś cuchnąca rzeczka – nim stanęły tu wielkie fabryki Ossera, Grohmana, Szajblera, Gajera, Sztajgerta. Mimo że miejsca te są niedawne, tak zdawałoby się bez „wczoraj” – to jednak mają one swoją przeszłość, może nie tak sławną na kraj cały, ale za to drogą sercu i pamięci tutejszych robotników.

Wystarczy wspomnieć rok 1905 i 1907, rewolucję, walki bratobójcze, aresztowania, więzienia. Tu przez Ślezyng, przez ulicę Zarzewską prowadziła droga na cmentarz w Zarzewie, gdzie przed kościołem Św. Anny przez trzy dni toczyła się największa walka z policją, wojskiem i miejscowym prałatem o ostatnią barykadę; tutaj te marne, wyboiste ulice, jak: Rawska, Skierniewicka, Ozorkowska, Przędzalniana, Emilii, Milionowa – stanowią ważną pozycję zarówno dla historii miasta, jak i dla dziejów tego ogromnego frontu pracy, na którym walka toczy się ustawicznie¹⁶.

¹³ *Młodość za kratą*, s. 3.

¹⁴ Zawieyski 1931; Zawieyski 1932.

¹⁵ *Owoc grzechu naszego...*, s. 1.

¹⁶ Zawieyski 1931, s. 11; pisownia uwspółcześniona – APW.

W powieści Zawieyskiego mocy nabierają trzy scalone motywy: etosu robotniczego, wiejskiego pochodzenia robotników, mieszkańców Szlezynga, i – co jest refleksem ogólniejszego schematu kulturowego – „łódzkich rewolucyjnych tradycji robotniczych” (drugi z motywów Zawieyskiego przypomina Bronisława Kopczyńska-Jaworska)¹⁷.

Obraz Szlezynga z tamtych czasów – jeśli wychylić się poza autoetnografię Zawieyskiego (mieszkał tu w latach trzydziestych, w kamienicy pod numerem 86 przy obecnej ulicy Przybyszewskiego – kiedyś Zarzewskiej, a następnie Napiórkowskiego) zdradza jednak i inne, ciemne strony dzielnicy. Nazwa „Szlezyng” w sensie kulturowym kojarzona jest wówczas niezmiennie z przestępczością, awanturnictwem i pijaństwem. Stygmatyzację Szlezynga – jako dzielnicy złej, niebezpiecznej i bez perspektyw – łatwo jest wyczuć choćby w łódzkiej prasie, z nazwą „Szlezyng” postępującej zresztą dość swobodnie. Na przykład na łamach „Ilustrowanej Republiki” czy „Expressu Wieczornego Ilustrowanego” swoim kulturowym sensem nierzadko odrywa się ona od historycznego podglebia – nieoczekiwanie ujawnia „obecność” Szlezynga nie tam, gdzie jego rzeczywiste miejsce. Narracyjnie bywa on zwłaszcza powiększany: jego granice są przesuwane, jak w relacjach z przełomu 1935 i 1936 roku dotyczących wstrząsającej „zagadki, związanej z odnalezionym [...] w stawie scheiblerowskim tułowiem”, która wywołała „wielkie poruszenie na Szlezyngu”¹⁸.

Rzecz w tym, że staw scheiblerowski należał i wtedy do fabrycznego kompleksu Księżego Młyna, znajdującego się, co prawda, po sąsiedzku. Nazwa „Szlezyng” staje się nieostra, jego przestrzenne rozmieszczenie rozmazane, mimo zdecydowanej pewności, jaką pod innymi względami jest on dzielnicą:

Są na ulicy Emilii, koło stawu i przepływającej w tym miejscu rzeczki Jasieni mimo bezpośredniego sąsiedztwa z największymi w kraju zakładami przemysłu włókienniczego, ustronia o charakterze wiejskim prawie: ta dzielnica zwana po dziś dzień jeszcze Szlezyngiem – najpewniej od Ślązaków, którzy pierwsi ją skolonizowali – zachowała swą odrębność i dawność mimo gwałtowny rozwój otaczającego ją wielkiego i stale rosnącego miasta¹⁹.

Przy okazji sądowego procesu „Bazeli”, ta sama gazeta w numerze 70 z czwartku, 11 marca 1937 roku, uznała za konieczne wyjaśnić, gdzie znajduje się Szlezyng:

Przed sądem okręgowym odpowiadał wczoraj 32-letni Jan Piekarski, znany awanturnik, już 10 razy karany za najrozmaitsze przestępstwa i wykroczenia, uchodzący na Szlezyngu, t.j. w okolicy Księżego Młyna, za postrach wszystkich mieszkańców tej fabrycznej dzielnicy²⁰.

¹⁷ Kopczyńska-Jaworska 1999, s. 27.

¹⁸ *Tajemnica zwłok...* 1935, s. 5; por. także *Rodzina Bielczyków...* 1936, s. 1.

¹⁹ *Tajemnica zwłok...* 1935, ibidem; pisownia uwspółcześniona – APW.

²⁰ „Bazela” – *postrach Szlezyngu* 1937, s. 9.

Coraz mniej wyraźna co do zakresu i znaczenia nazwa „Szlezyng” gubi prócz tego czasem dawną bezpośrednio trafność, zastępowana wyrażeniem „tak zwany Szlezyng” – dystansującym i ironicznym, jak w wypadku tekstu w „Orędowniku”, także z marca 1937 roku:

Że mieszkał na Szlezyngu, wracał towarzysz Śrubka długo, ale się ostatecznie do domu dokołałał jakoś, a że był z mordowany, od razu zasnął²¹.

Szlezyng współcześnie

Trzecia próbka pochodzi z czasów nam współczesnych. Nazwa „Szlezyng” w sensie geometrycznym odnoszona bywa, jak dawniej, bo głównie przez specjalistów, do – tylko w sporym przybliżeniu – tej samej siatki urbanistycznej i architektonicznej. Wymienia się więc te, co przed stu laty ulice wewnętrzne i prawie te same ulice lub inne linie graniczne. Na „zwykłym” planie Łodzi nazwa ta nie występuje, nie ma jej również na rozsianych po mieście tablicach kierujących ku historycznym dzielnicom Łodzi (choć trafia się na nich nazwa „Księży Młyn”), brak jej w rozmaitych wykazach „osiedli nieurzędowych” Łodzi (mimo iż – to zestawienie jest nieuchronne – „Księży Młyn” w nich figuruje)²². Na mapie Google’a pojawia się w paruzdaniowym opisie kościoła pw. św. Anny we frazie „dzielnica Szlezyng – Ślązaki”²³. Odnaleźć ją za to można, albo nazwę „Ślązaki”, w turystycznych przewodnikach, spacerownikach i innych pracach nastawionych na ukazywanie osobliwości i ciekawostek łódzkich²⁴.

Gdy przed półwieczem pojawiła się w socjologicznej rozprawie Wacława Piotrowskiego (w zbitce pojęciowej „Zarzew-Szlezyng” określającej jedną z łódzkich – robotniczych – „dzielnic podstawowych”), sam autor – do dziś pamiętam i trochę ze wstydem przywołuję ten autobiograficzny epizod – przekonał się, że dla jego studentów, w sporej części łódzian, była ona nazwą nieznaną²⁵.

Większość mieszkańców – wyjaśniał ledwie parę lat temu Andrzej Majer – to przybysze, dłużej lub krócej zasiedziali, ale płytko zakorzenieni. Znaczy to – ujmując rzecz symbolicznie – że nazwy, takie jak Szlezyng czy Gryniach, są dla większości z nich puste. Odnajdziemy je wszakże jako żywe i funkcjonujące w świadomości społecznej jako obiegowe nazwy – wyznaczniki ekologicznych fragmentów struktury miasta i zarazem «małe ojczyzny» w *Społeczno-przestrzennej strukturze m. Łodzi* Wacława Piotrowskiego [...] ²⁶.

²¹ Sen... 1937, s. 2; pisownia uwspółcześniona – APW.

²² Por. *Osiedla w Łodzi 2008; Podział administracyjny Łodzi 2014*.

²³ *Kościół pw. św. Anny 2012*.

²⁴ Por. Bonisławski, Podolska 2007, s. 3 (tu także obok nazwy „Księży Młyn”, w bardziej już rozbudowanym opisie architektury i historii kościoła pw. św. Anny); Kowalski 2009, s. 32.

²⁵ Piotrowski 1966, s. 78 i nast.

²⁶ Majer 2011, s. 32.

Już wtedy jednak nazwa „Szlezying” była – choć zapewne jeszcze nie dla ówczesnych jego mieszkańców – nazwą gasnącą albo wygasłą, pozbawioną przestrzennej referencji i kulturowej treści. Kiedy na początku lat siedemdziesiątych (geometrycznie rozumiany) Szlezying został rozcięty ruchliwą arterią komunikacyjną (to dzisiejsza aleja Śmigłego-Rydza) i kiedy na jego wschodnich oraz południowych skrajach – po wyburzeniu sporej części starej zabudowy – zaczęto tworzyć złożone z wieżowców osiedla (przy Ozorkowskiej oraz przy Śmigłego-Rydza i Tatrzańskiej), ale i w środku stawiać małe bloki (przy Rawskiej), wówczas także jako dawna kulturowa całość Szlezying uległ istotnemu nadwątleniu.

Rozszczepienia sensu geometrycznego i sensu kulturowego nazwy „Szlezying” nie usuwają rzadkie próby restytucji: napisy i rysunki na murach przy ul. Rawskiej lub tuż obok, oznajmiające, że Szlezying jest tutaj i nigdzie indziej, parę wpisów na (w części już nieaktywnych) blogach, specjalny profil na Facebooku utworzony jako fanpage „Szlezying – Wiara z Osiedla”, z postami wskazującymi na kibicowskie zainteresowania piłką nożną i klubem „RTS Widzew”, z hasłami, także na sfotografowanych koszulkach lub murach: „Szlezying zawsze obecny”, „Szlezying – braci się nie traci”, „Szlezying – only the strong survive”, z pozdrowieniem: „Witamy na szlezyingu gdzie przetrwają najsilniejsi tutaj już nie jeden chciał być lepszy [...] to nie problem stanąć twarz w twarz [...] bo jak tego nie potrafisz to nie jesteś z stąd mieszkam tu od urodzenia [...] od małego znam to całe osiedle bo jestem z stąd”²⁷. Parę lat temu założona tu została amatorska drużyna piłkarska „K.S. Szlezying” albo „F.C. Szlezying”, od niedawna (czyli po transferze zawodników z innej drużyny uczestniczącej w ligowych rozgrywkach Nike Playarena) przedstawiająca się już oficjalnie bez słowa „Szlezying” w nazwie – przemianowana na „Rossoneri Łódź”, z własną podstroną internetową i profilem na Facebooku²⁸.

Na objawiającym zacięcie literackie blogu „Dobrze Udawany Przerost Ambicji” 14 sierpnia 2012 roku jego autor, łodzianin, umieścił opowiadanie *Kurtka* zaczynające się – gdy o Szlezying chodzi – jawnym przesunięciem jego granic ku zachodowi:

Jadźka piła już od samego rana, jak zwykle. Bo co innego można robić na Szlezyingu, jak się nie ma pracy, a dzieci chodzą do gimnazjum? Żeby chociaż jakąś fabrykę otworzyli w okolicy, to zaraz by się tam zatrudniła jako szwaczka, czy choćby sprzątaczką. Ale nie. Bezrobocie, panie, syf i gil. Zapomoga z MOPS-u ledwie wystarcza na fajki i gorzałę, a co tu dopiero mówić o jakichś poważniejszych inwestycjach, jak na przykład obiad albo nowe buty dla córeczki. Zresztą córeczka sobie radzi. Naciąga starszych panów na kosmetyki i ciuszki. Całe dni spędza w galeriach handlowych i jakoś ją stać na te wszystkie potrzebne rzeczy, bo i lodówka zawsze pełna i czynsz zapłacony. Synek też już jest znany na dzielnicy.

²⁷ Kosa Kuba K 2014; pisownia oryginalna.

²⁸ Por. http://playarena.pl/team/index?team_id=9842, 26.03.2014; <http://pl-pl.facebook.com/pages/Rossoneri/184165675065994>, 26.03.2014; <https://www.facebook.com/PlayarenaLodz/posts/680760711945770>, 26.03.2014.

Pierwsze radio skroił jeszcze w podstawówce, a w zeszły czwartek to nawet w wytrzeźwiające był. Zuch chłopak. Od placu Reymonta aż do Kilińskiego Jędrus ma szacun i „jakby ktoś do ciebie fikał, to wiesz...”.

Dalsze fragmenty opowiadania jeszcze zwiększają wyrazistość mitu „złego Szlezynga”:

Dzisiaj Bożena jeździ trójką. To przeklęta linia. [...] Torowisko jest tam ładnie wyremontowane, ale za to ludzie tam mieszkający budzą grozę. Bo są nieprzewidywalni. Prowadzący tramwaj jest odpowiedzialny za zdrowie i życie pasażerów, a ponadto musi zachować szczególną ostrożność, bo przy zderzeniu z tramwajem nikt nie ma szans. Nie może więc za bardzo się rozpędzać, gdy jedzie przez Szlezyng, bo roi się tam od pijanych ludzi, którzy nie wiedzą o tym, że tramwaj bywa niebezpieczny²⁹.

Ten sam mit „złego Szlezynga” pobrzmiwa – w pełnym nostalgicznej dumy – „wierszu” autora przedstawiającego się jako „Michnik”, opublikowanym na forum towarzyszącym nieistniejącej już stronie internetowej Jacka Łaszczoka, znanego pod artystycznym pseudonimem „Stachursky”:

„SZLEZYNG”

Jest w Łodzi taka dzielnica co SZLEZYNG sie zwie

Kiedys mogłeś spotkać tam mnie

Wywodze sie z obskurnej dzilnicy

Brud syf i pijacy na ulicy [...]

Do Dziś jakoś sie trzymamy

Jesteśmy ze SZLEZYNGA więc rade damy³⁰.

Retoryka stosowana przez mieszkańców Szlezynga jest dziś – w swej dominancie – retoryką szukania śladów w przeszłości, odwołań do „dawnych czasów”, do tego, co jest już tutaj nieobecne. Tryb opowieści „było, minęło” dotyczy więc na przykład – gdy sięga się do przemysłowych początków Łodzi – „dawnej osady tkackiej Ślązaki” albo – gdy następuje cofnięcie do okresu Łodzi wielkoprzemysłowej – „dawnej dzielnicy robotniczej Szlezyng” (oba te wyrażenia znaleźć można także w relacjonującej miejscowe opowieści książce Tadeusza Gicgiera)³¹.

Użycie dzisiaj w opowieściach gwarowej nazwy zmiękczonej, o której pisał Jerzy Zawieyski, i którą posługiwały się również dawne łódzkie gazety, występuje równolegle, głównie bodaj u osób chcących podkreślić swoją tutejszość; korzystał z niej na przykład

²⁹ Kurtka 2012.

³⁰ Michnik 2008; pisownia oryginalna.

³¹ Gicgier 1994, s. 26.

w przeprowadzonym z nim w 2005 roku dziennikarskim wywiadzie aktor Janusz Kłosiński:

Urodziłem się [...] w 1920 roku w Łodzi w dzielnicy robotniczej Ślez yng, gdzie mieszkało dużo Niemców. Ojciec był kierownikiem w zarządzie tramwajów miejskich. Mój dziadek Walenty Kłosiński, mąż babci Ludwiki, pracował w Księżym Młynie w fabryce Scheiblera³².

Motyw niemieckości Szlez ynga, ale i pobliskiego Księżego Młyna, podnosili – warto przy okazji zauważyć – i inni. Witold Kowalski, łódzki pisarz, krytyk i dziennikarz, osobiœcie pamiętający, jak Janusz Kłosiński, czasy łódzkiego międzywojnia, tak pisał powołując się na źródła i łódzkie podania:

Ciekawą tradycję ma dzielnica Księży Młyn, zwany przez niemiecką część łodzian „Pfandorfem”. Powstał tu pierwszy w Łodzi publiczny ogród angielski, czyli Źródlika. Po południowej stronie niezabudowanego Wodnego Rynku, był plac, gdzie odbywały się tzw. „fajerki” (nie wiedzieć, dlaczego przez niektórych zwane „fajkami”), nazwane tak od niemieckiego słowa „Feier” – święto. Były to ludowe festyny, połączone z jarmarczonymi imprezami, jak wchodzenie po słupie nasmarowanym mydłem, aby wejść w posiadanie umieszczonego na wierzchołku cennego przedmiotu czy zgoła flaszki wódki. Były karuzele, strzelnice i huštawki. Mówi się dzisiaj w Łodzi, że także dzielnicę „Schlesing” (Szlez yng) zawłaszczyli niemieccy koloniści. Jest to tylko półprawda, bo mieszkał tu legendarny Marek Kamizela, słabo wprawdzie mówiący po polsku, ale rdzenny Polak z Górnego Śląska, który ostro protestował, gdy ktoś nazywał go Niemcem³³.

(Nie)obecność Szlez ynga

„Tu było...”, „tam niedaleko był...” jest w opowieściach o Szlez yngu nutą dzisiaj przytłaczającą, potwierdzającą obecność tego, co nieobecne w zbiorowej pamięci i dyskursie lokalnym, „mieszkającą” w nim i przywoływaną w codzienności – jak zauważyłby Michel de Certeau – „mową błędzących kroków”³⁴. Z pewnością też dodałby jeszcze: „Opowieści o miejscach to *bricolages*. Są zrobione z resztek świata”³⁵. W tym znaczeniu – jako noszący ślady na powierzchni i w swej palimpsestowej głębi – świat ten zarazem jest i nie jest tutaj obecny. Antropologia (nie)obecności, jaką przedstawiam, z konieczności jest zatem antropologią okruchów, szczątków i ech. Coraz drobniejszych, coraz mniej widocznych i coraz słabszych.

³² Lubczyński 2005.

³³ Kowalski 2009, s. 32.

³⁴ de Certeau 2008, s. 98.

³⁵ *Ibidem*, s. 108.

Bibliografia

- Augé M. 2010, *Nie-miejsca. Wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności*, przeł. Chymkowski R., Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- „Bazela” – *postrach Szlezyngu 1937*, „Ilustrowana Republika”, nr 70, czwartek, 11 marca, s. 9.
- Bonislawski R., Podolska J. 2007, *Widzew i nie tylko. Spacerownik*, „Gazeta Wyborcza”, dodatek, czwartek, 11 października.
- Buchanan I. 2000, *Michel de Certeau. Cultural Theorist*, Sage Publications, London–Thousand Oaks–New Delhi.
- Budziarek M. 2002, *Inni, ale nie obcy. Początki katolickiej diaspory niemieckiej w Łodzi XIX wieku*, „Przegląd Powszechny”, nr 9, s. 281-290.
- de Certeau M. 2008, *Wynaleźć codzienność. Sztuki działania*, przeł. Thiel-Jańczuk K., Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Cresswell T. 2008, *Place. A Short Introduction*, Blackwell Publishing Ltd., Malden–Oxford–Carlton.
- Gigier T. 1994, *Wędrując z mikrofonem. Dzielnice Łodzi*, Oficyna Bibliofilów, Łódź.
- Highmore B. 2006, *Michel de Certeau. Analysing Culture*, Continuum, London–New York.
- Kopczyńska-Jaworska B. 1999, *Miasto i wiejskość w systemie wartości Polaków*, [w:] eadem, *Łódź i inne miasta*, Katedra Etnologii Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 17-34.
- Kosa Kuba K 2014, *Witamy na szlezyngu...*, <http://pl-pl.facebook.com/pages/Szlezynng-Wiara-z-Osiedla/112276915612503>, 26.03.2014.
- Kossmann O. 1966, *Lodz. Eine historisch-geographische Analyse* (Marburger Ostforschungen, Bd. 25), Holzner-Verlag, Würzburg.
- Kościół pw. św. Anny* 2012, <https://maps.google.pl/maps/ms?gl=pl&ie=UTF8&oe=UTF8&msa=0&msid=213814996857760146096.000497c8b92d911ae335f>, 26.01.2014.
- Koter M. 1969, *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Kowalski W. 2009, *Miejsca zapomniane*, „Piotrkowska 104”, nr 6 (73), s. 32.
- Kurtka* 2012, blog „Dobrze Udawany Przerost Ambicji”, wpis z 14 sierpnia 2012, <http://rot23.blog.onet.pl>, 30.01.2014.
- Lassotta W.-D. 2008, *Gesteuerte Arbeitsmigration: Das Beispiel der Stadt Łódź im 19. Jahrhundert*, [w:] Kissau K. i in. (Hrsg.), *Migration steuern oder verwalten? Deutschland im internationalen Vergleich*, Westfälische Wilhelms-Universität Münster, Münster, s. 26-36; http://miami.uni-muenster.de/servlets/DerivateServlet/Derivate-4337/buchprojekt_2008-03-20.pdf, 30.01.2014.
- Lubczyński K. 2005, *Od Żyda do Żyda*, „Trybuna” nr 269, piątek, 11 listopada; <http://www.e-teatr.pl/pl/artykuly/18666,druk.html>, 7.05. 2014.
- Majer A. 2011, *Miasto osobiste*, „Acta Universitatis Lodziensis – Folia Sociologica”, t. 36, s. 17-34.
- Michnik 2008, *Szlezynng*; forum nieistniejącej już strony internetowej stachursky.art.pl, <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:swJqLZnad8gl:www.stachursky.art.pl/forum/viewtopic.php%3Ft%3D899%26sid%3Dd130ed7e968a55b80cfb06c7041a654c+%&cd=1&hl=pl&ct=clnk&gl=pl>, 24.01.2014.
- Młodość za kratą. Tom nowel, który zapowiada wartościowy talent* 1934, „Głos Poranny. Dodatek

- Spółeczno-Literacki” nr 69, niedziela, 11 marca, s. 3.
- Osiedla w Łodzi* 2008, <http://lodz24.eu/Wiadomosci-o-Lodzi/Podzial-administracyjny-miasta/Osiedla-w-Lodzi.html>, 26.01.2014.
- Owoc grzechu naszego* 1931, „Ilustrowana Republika”, nr 29, czwartek, 29 stycznia, Dodatek, s. 1-2.
- Piotrowski W. 1966, *Spółeczno-przestrzenna struktura m. Łodzi. Studium ekologiczne*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Kraków.
- Plan m. Łodzi* 1920, Drukarnia, Hurtowy Skład Papieru i Materiałów Piśmiennych A. J. Ostrowski, Łódź.
- Plan m. Łodzi* 1925, Nakładem A. J. Ostrowskiego, Łódź.
- Podział administracyjny Łodzi* 2014, http://pl.wikipedia.org/wiki/Podział_administracyjny_Łodzi, 26.04.2014.
- Rodzina Bielczyków zamordowała Kubikę* 1936, „Express Wieczorny Ilustrowany”, nr 5, niedziela, 5 stycznia, s. 1.
- Sen towarzysza Śrubki* 1937, „Orędownik”, nr 61, poniedziałek, 15 marca, s. 2.
- Skarga B. 2002, *Ślad i obecność*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Tajemnica zwłok w stawie* 1935, „Ilustrowana Republika”, nr 357, niedziela, 29 grudnia, s. 5.
- Wesołowski J. 2002, *Atlas miasta Łodzi. Plansza VI: Łódź w okresie międzywojennym i w latach okupacji hitlerowskiej*, <http://www.mapa.lodz.pl/atlas/pdf/P-06.pdf>, 27.01.2014.
- Zawieyski J. 1931, *Owoc grzechu naszego...*, „Ilustrowana Republika”, nr 32-94.
- Zawieyski J. 1932, *Gdzie jesteś, przyjacielu?!...*, Nakładem księgarni F. Hoesicka, Warszawa.

Źródła internetowe

Strona internetowa rozgrywek ligi Nike Playarena:

http://playarena.pl/team/index?team_id=9842

Profil drużyny Rossoneri na Facebooku:

<http://pl-pl.facebook.com/pages/Rossoneri/184165675065994>

Komentarze na Facebooku dotyczące drużyny K.S. Szelezyng, czyli Rossoneri Łódź w lidze Nike Playarena:

<https://www.facebook.com/PlayarenaLodz/posts/680760711945770>

Renata Hołda
Instytut Studiów Międzykulturowych
Uniwersytet Jagielloński

Modrzejówka – osiedle robotnicze w centrum Krakowa

Abstract:

Modrzejówka – an estate built at the turn of the 19th century in Krowodrza, today one of Cracow's districts – is a relic of the early industrialism in Cracow. The instigator of the construction project was Henryk Jordan; the complex of buildings was originally intended for Catholic workers. The project was philanthropic, but the makeup of the founding committee and the statute indicate that the motive of lucre was at play as well. Another, tacit target was to clear the attractive area of the city of the disadvantaged population and thus, as it was then thought, to rid it of delinquency.

Since the time the estate was built, Cracow has expanded and the way of perceiving and appraising city space has changed as well. Yet Modrzejówka still exists and is thickly populated. After a lot of perturbations, it is now owned by the Archbrotherhood of Mercy, a Catholic charity. The old, working-class character of the estate is currently not noticeable. The estate, formerly located in the suburbs, now lies near one of Cracow's main thoroughfares, in an area perceived as being in close proximity to the historical centre and considered prestigious and expensive.

Key words: Modrzejówka, Cracow worker's housing estate, urban anthropology

Jedną z pamiątek wczesnego okresu industrializacji jest powstała na przełomie XIX i XX stulecia Modrzejówka, osiedle znajdujące się na Krowodrzy, dziś jednej z dzielnic Krakowa. Inicjatorem budowy kompleksu domów, pierwotnie przeznaczonych dla robotników-katolików był Henryk Jordan. Przedsięwzięcie miało charakter filantropijny, ale skład komitetu założycielskiego oraz statut, ujawniają także istnienie motywów zarobkowych. Innym, niewyartykułowanym celem było usunięcie z reprezentacyjnej części miasta biedoty, a z nią – jak mniemano – także występku.

Od czasów powstania osiedla rozrósł się Kraków, zmieniły się również sposoby odbierania i wartościowania przestrzeni miejskiej. Modrzejówka jednak nadal funkcjonuje i jest zamieszkała, stanowiąc, po wielu perturbacjach, własność kościelnego Arcybractwa Miłosierdzia. Jej dawny, robotniczy charakter nie jest jednak odczuwany. Osiedle, niegdyś zlokalizowane „na rogatkach”, dziś znajduje się przy jednej z głównych dróg

przejazdowych Krakowa, w miejscu traktowanym jako znajdujące się blisko historycznego centrum, uznawanym za prestiżowe i drogie.

Słowa kluczowe: Modrzejówka, krakowskie osiedla robotnicze, antropologia miasta

Data wpływu: 31.10.2014

Data akceptacji: 01.07.2015

Wprowadzenie

Modrzejówka znajduje się w krakowskiej dzielnicy Krowodrza, w prostokącie wyznaczonym przez dzisiejsze ulice Mazowiecką, Grottgera, częściowo Sienkiewicza i Gzysików. Od jednej z głównych arterii komunikacyjnych miasta – Alei Trzech Wieszców, zbudowanej na miejscu kolei obwodowej wyznaczającej niegdyś granice zabudowy miejskiej – oddziela ją rząd modernistycznych, kilkupiętrowych kamienic, co sprawia, że wiele przejeżdżających nieopodal osób nie zdaje sobie sprawy nie tylko z wartości i ciekawej historii pierwszego w Krakowie osiedla robotniczego, ale i z jego istnienia. Obszar, na którym znajduje się zabytkowy kompleks, nie jest kojarzony współcześnie z rozwojem przemysłu, czy proletariacką zabudową. Odczuwany jest raczej jako śródmiejski i prestiżowy, bliski historycznemu centrum miasta i jego atrakcjom, a jednocześnie dogodny komunikacyjnie. Stan taki jest wynikiem kilkukrotnego poszerzania granic miasta Kraka, jakie nastąpiło w ciągu XX wieku. Ten wieloetapowy proces, podejmowany niezależnie przez różne władze (austro-węgierskie, okupacyjne niemieckie, polskie), obejmujący m.in. realizację koncepcji Wielkiego Krakowa (1910-1915), włączenie podczas II wojny światowej Bieżanowa i Prokocimia, a w latach 50. XX wieku terenu Nowej Huty, przyczynił się do ukształtowania dzisiejszego Krakowa w sensie socjotopograficznym i urbanistycznym oraz do zmiany kulturowej waloryzacji jego obszaru.

Jednak na przełomie XIX i XX wieku, kiedy rozpoczynano prace budowlane na Modrzejówce, sytuacja wyglądała inaczej.

Sytuacja gospodarcza i społeczna Krakowa w drugiej połowie XIX wieku

Rozwój gospodarczy Krakowa miał odmienny charakter, niż wzrost i rozbudowa pozostałych polskich miast, w obrębie których kształtowały się nowoczesne ośrodki przemysłowe, takich jak Łódź, Warszawa, czy aglomeracja śląska.

Długo obowiązująca, restrykcyjna i przestarzała ustawa cechowa regulująca wytwórczość i ceny¹, wysokie podatki oraz opłaty celne, brak dostępu do kredytu oraz konkurencja ze strony produktów importowanych sprawiały, że w dziewiętnastowiecznym Krakowie nie rozwinęła się masowa produkcja fabryczna, a do czasów budowy Nowej Huty w mieście

¹ Demel 1958, s. 25.

nie było wielkoprzemysłowej, dominującej chociażby swą liczebnością, klasy robotniczej. Przez długi czas jedynym zakładem zatrudniającym większą liczbę osób była uruchomiona w 1851 roku fabryka maszyn i narzędzi rolniczych, należąca do mistrza kowalskiego Ludwika Zieleniewskiego². Drugim poważnym zakładem była założona w 1876 roku rządowa C.K. Fabryka Cygar („Cygarfabryka”), będąca pod koniec XIX wieku największym krakowskim przedsiębiorstwem przemysłowym zatrudniającym około tysiąca osób³. Z większych przedsiębiorstw wymienić można jeszcze C.K. uprzywilejowaną Fabrykę Maszyn i Urządzeń Rolniczych Marcina Peterseima, uruchomioną w 1860 roku⁴.

Inne, istniejące w mieście zakłady określane w reklamach prasowych jako „fabryki”, oferujące galanterię, przedmioty zbytku, artykuły spożywcze i delikatesowe, były na ogół manufakturami lub rozbudowanymi warsztatami rzemieślniczymi, z przewagą produkcji ręcznej, rzadko zatrudniającymi więcej niż kilkunastu, najwyżej kilkudziesięciu pracowników⁵. Nowoczesny przemysł i duże wytwórnie lokalizowane były w podkrakowskich gminach (Dębniki, Ludwinów, Płaszów, Półwie Zwierzynieckie, Krowodrza, Mogiła) lub w Podgórze, ówczesnie samodzielnym i uprzywilejowanym przez władze austriackie mieście⁶.

W Krakowie nie brakowało jednak robotników, pod którym to pojęciem rozumiano ludzi utrzymujących się ze stałej lub dorywczej pracy najemnej, w tym także drobnych rzemieślników i służbę domową. Podjęte w Krakowie po 1850 roku intensywne roboty przy budowie fortyfikacji oraz inne inwestycje o charakterze militarnym (koszary, szpitale, drogi, magazyny, ujeżdżalnie, kasyna) przyciągały licznych zainteresowanych stosunkowo wysokim zarobkiem oferowanym przez władze wojskowe, dając zatrudnienie osobom obojga płci. Rozmach prowadzonych działań oraz ich znaczenie dla sytuacji społecznej i kulturalnej Krakowa dobrze dokumentuje fakt, że przy umacnianiu kopca Kościuszki (1850-1853), będącego tylko jednym z wielu elementów systemu obronnego Twierdzy, pracowało tysiąc osób⁷, a więc tyle, ile liczyła pod koniec stulecia załoga największej z krakowskich fabryk.

Do koniunktury budowlanej, poza trwającą ponad 60 lat rozbudową i modernizacją obiektów twierdzy, przyczyniły się również inwestycje miejskie polegające na wznoszeniu nowych, okazałych gmachów publicznych i obiektów użytkowych (np. rzeźnie miejskie, wiadukt kolejowy, budynek straży pożarnej⁸) oraz prowadzonej z dużym nakładem kosztów restauracji zabytków (np. kościołów, Barbakanu czy przebudowa Sukiennic).

² Kotewicz 1981, s. 94-96. Zob. także: Demel 1958, s. 55-62.

³ Dawne zakłady 2000, s. 18; Kotewicz 1981, s. 12.

⁴ Ibidem, s. 14.

⁵ Demel 1951, s. 240; Kotewicz 1981, s. 12.

⁶ Dawne zakłady 2000, s. 23-36; Kotewicz 1981, s. 10-13.

⁷ Purchla 1979, s. 16.

⁸ Homola 1976, s. 165.

Kraków tym samym stał się miejscem wzrostu kosztów pracy, a jednocześnie celem ludności napływowej poszukującej w mieście zatrudnienia. W II połowie XIX wieku Kraków był (obok Pragi) najgęściej zaludnionym miastem monarchii Habsburgów⁹. Szacuje się, że do końca stulecia liczba mieszkańców wzrastała o około tysiąc osób rocznie¹⁰. Status obozu warownego sprawiał, że granice miasta były ograniczone i ściśle wyznaczone, co było uzasadniane względami strategicznymi. Z tych samych powodów wprowadzono restrykcje w zakresie zabudowy obszarów pozamiejskich, przede wszystkim rewers demolacyjny, skutecznie ograniczający przestrzenną rozbudowę miasta. Zgodnie z tym ostatnim przepisem, na każde żądanie władz wojskowych właściciel obiektu, wybudowanego na objętym nim obszarze, musiał zburzyć go do poziomu gruntu. Sytuacja ta sprawiała, że niewielu chętnych decydowało się osiedlić lub zainwestować w przedsięwzięcie zlokalizowane poza wyznaczonym terenem, a ci, którzy podjęli ten wysiłek, minimalizując ewentualne straty budowali niesolidnie i tanio¹¹.

Wprowadzone ograniczenia sprzyjały – nawet przy istnieniu w obrębie miasta wolnych miejsc przeznaczonych pod zabudowę – spekulacji gruntowej, która nasiliła się w ostatnich dekadach XIX wieku. Cena ziemi w Krakowie wzrosła wówczas – w stosunku do lat 70. tego stulecia – ponad stukrotnie¹². Drożyzna mieszkań w Krakowie spowodowana była także obowiązującym w całym cesarstwie austro-węgierskim podatkiem domowym i innymi obciążeniami fiskalnymi, które jednak w tym mieście były wyjątkowo wysokie¹³.

Przedstawione okoliczności sprawiły, że pod koniec XIX wieku w Krakowie brakowało mieszkań, a ceny wynajmu były bardzo wysokie, często przekraczające możliwości przeciętnie zarabiających robotników. W związku z tym mieszkali oni w kwaterach najtańszych, budowanych systemem „oszczędnościowym” specjalnie na wynajem lub nawet w pomieszczeniach piwnicznych. By zmniejszyć obciążenia czynszowe praktykowano „podnajmowanie” części mieszkania samotnym osobom (przede wszystkim kawalerom), co powodowało dodatkowe zagęszczenie i tak bardzo przeludnionych, małych, na ogół jednoizbowych mieszkań. Te najczęściej niedoświetlone pomieszczenia, prezentowały niski standard higieniczny, a jednocześnie były niekorzystnie usytuowane, gdyż pokoje frontowe oraz lokale na parterze przeznaczano na wynajem ludziom „z towarzystwa” albo – co było szczególnie opłacalne – instytucjom, urzędom i eleganckim sklepom. Wymowne, że pierwsza inicjatywa budowy tanich mieszkań dla najbardziej potrzebujących łączona z udzielaniem korzystnych pożyczek z miejskiej Kasy Oszczędności dla wznoszących je inwestorów, w którą osobiście zaangażował się Mikołaj Zyblikiewicz – prezydent

⁹ Karolczak 1987, s.17.

¹⁰ Demel 1958, s. 484.

¹¹ Purchla 1979, s. 53.

¹² Bogdanowski 1983, s. 95.

¹³ Karolczak 1987, s. 37.

Krakowa nie spełniła swych założeń: „[...] w nowo wybudowanych domach uboga ludność mieszkań dostać nie mogła, natomiast jeden z takich domów wynajęto w 1878 r. na biuro komendy batalionu wojskowego”¹⁴.

Towarzystwo Budowy Tanich Mieszkań dla Robotników Katolików

Towarzystwo Budowy Tanich Mieszkań dla Robotników Katolików było pierwszym w Krakowie stowarzyszeniem budowlanym, zawiązanym 28 maja 1897 roku. Inicjatorem jego powołania, a także pierwszym prezesem został Henryk Jordan, lekarz i społecznik. Jak zaznaczono w statucie:

Celem Towarzystwa jest: dostarczanie katolickiej ludności robotniczej tanich i higienicznych pomieszczeń. W tym celu może Towarzystwo budować, zakupywać, lub brać w dzierżawę domy w Krakowie i najbliższej okolicy, je członkom swym najmować, lub na własność odstępować¹⁵.

Towarzystwo było oparte „na spekulacji i filantropii zarazem”¹⁶. Jak podkreślał jego pierwszy prezes, nie było „obliczone na wyzysk”¹⁷, choć z drugiej strony przekonywał, że nie ma „żadnej podstawy do przypuszczenia, by się u nas [domy dla robotników] nie rentowały”¹⁸. Stowarzyszenie zostało zorganizowane na wzór angielski w formie spółki udziałowej (1 udział = 25 złotych) z ograniczoną poręką (czyli z odpowiedzialnością), a swym członkom – udziałowcom miało wypłacać dywidendę w wysokości od 3 do 4%. Sukces był jednak uzależniony od liczby członków i pozyskanych od nich wpływów. Założyciele listownie oraz za pośrednictwem prasy zwrócili się do mieszkańców Krakowa z prośbą o wsparcie przedsięwzięcia, jednak odzew był bardzo umiarkowany. Jak pisał z pewną goryczą Henryk Jordan w specjalnej, wydanej rok później własnym nakładem broszurze (1898), na adres biura Towarzystwa nadeszło „[...] odpowiedzi odmownych dziesięć, deklaracji podpisanych ledwie na kilkaset złr., a około 500 listów pozostało bez odpowiedzi”¹⁹. Mimo nikłego zainteresowania, dzięki dotacji hrabiego Andrzeja Potockiego, który ofiarował 20 tys. złr oraz dzięki wsparciu ze strony Franciszka Słęka, dyrektora Kasy Oszczędności miasta Krakowa, za kwotę 45 tys. złotych (czyli prawie za cały zebrany kapitał) Towarzystwo kupiło na własność „Modrzejówkę, tj. realność położoną przed rogatką Krowoderską, obejmująca prawie 3 morgi przestrzeni i dom mieszkalny”²⁰.

¹⁴ Homola 1976, s. 141.

¹⁵ Jordan 1898, s. 39.

¹⁶ Ibidem, s. 27.

¹⁷ Ibidem, s. 30.

¹⁸ Ibidem, s. 32.

¹⁹ Ibidem, s. 3.

²⁰ Ibidem, s. 4.

Poprzednią właścicielką majątku była Helena Modrzejewska, która w 1884 roku zakupiła parcelowane grunty folwarczne należące do szpitala św. Łazarza z zamiarem zbudowania tam nowego domu:

[...] brat jej ś.p. Opid, budowniczy – donosiła krakowska prasa – zbudował tam pałacyk z wielką salą koncertową, lub też na popisy deklamatorskie przeznaczoną. Sala owa w przyszłości służyć będzie za czytelnię dla robotników w godzinach wieczornych, w dzień zaś będzie sala zabaw dla dzieci, nie uczęszczających jeszcze do szkół. „Modrzejówka” na cele Towarzystwa nadaje się i z tego względu, iż przepływa przez jej grunta Rudawa, której wodę zamierzają zużyć na przygotowanie tanich kąpeli ludowych²¹.

Uzasadniając konieczność rozpoczęcia działalności Towarzystwa, Henryk Jordan wskazywał na fatalną sytuację mieszkaniową robotników krakowskich, zajmujących kilkusobową rodziną, a często nawet w dwie lub trzy rodziny, tylko jedną często piwniczną izbę²². Podejmując, jak sam stwierdzał, „sprawę arcyważną, niezbędną i wielce użyteczną”²³ Henryk Jordan — konserwatysta używał argumentacji zaczerpniętej z pism socjalisty utopijnego Augusta Blanqui²⁴, wskazując za tym autorem, że złe warunki mieszkaniowe rzutują nie tylko na zdrowie zamieszkujących je osób, przede wszystkim dzieci, ale też na ich stan moralny oraz możliwości efektywnego pracowania. Podkreślał, że stałe przebywanie w złym mieszkaniu, niedoświetlonym i niewietrzonym, ciasnym i nadmiernie zagęszczonym sprzyja demoralizacji, przestępstwom i upadkom etycznym. Wskazywał, że popierając myśl wznoszenia mieszkań dla „biednych robotników”, z dala od miasta, obywatele Krakowa mają okazję do dobroczyнного, chrześcijańskiego uczynku, równocześnie demonstrując swoje prospołeczne stanowisko, a w końcu zapewniają sobie bezpieczeństwo zdrowotne (choroby i epidemie, których wylęgarnią są złe mieszkania – przekonywał Jordan – dosięgają także sytych i zamożnych²⁵) oraz fizyczne (ze względu na zakładany spadek przestępczości). Ponadto, jak wskazywał autor, „złe mieszkania chodować [sic!] muszą zwolenników wszelkich dążności rewolucyjnych, wrogów istniejącego porządku społecznego”²⁶.

W argumentacji Jordana przewijają się elementy rzeczowego wywodu naukowo-medycznego, mającego podstawy w prawach przyrody i fizjologii organizmów oraz w doświadczeniach innych państw (Anglia)²⁷ z perswazją ekonomiczną i pewnego rodzaju demagogią odwołującą się do „zdrowego rozsądku” czytelników – potencjalnych

²¹ „Nowa Reforma”, 11.07.1897.

²² Jordan 1898, s. 7-8.

²³ Ibidem, s. 5.

²⁴ Ibidem, s. 9.

²⁵ Ibidem, s. 13.

²⁶ Ibidem, s. 22.

²⁷ Ibidem, s. 16-17.

inwestorów. Trudno ocenić, czy argumenty Henryka Jordana wynikały z jego osobistych przekonań²⁸, czy też posługiwał się nimi ze względów pragmatycznych, dla uzyskania poparcia i funduszy. Niezależnie od odpowiedzi, sam wybór sposobów przekonywania wskazuje, że mieściły się one w ramach społecznego dyskursu i były reprezentatywne dla pewnej grupy osób – adresatów apelu Jordana, rekrutujących się z bardziej uprzywilejowanych środowisk i dominujących kulturowo. W obrębie tego dyskursu definiowano robotników jako pasywnych i labilnych moralnie, nieradzących sobie w świecie, potrzebujących w związku z tym oświeconego przewodnika, a ponadto wsparcia i działań wychowawczych ze strony bardziej zamożnych i ustosunkowanych protektorów.

Kontrowersje wokół Towarzystwa

Zorganizowanie i aktywność Towarzystwa była powszechnie akceptowana, chociaż nie znalazło to swego odbicia w hojności ofiarodawców. Nie wszyscy jednak za zrozumiałe i potrzebne uznawali ograniczenia, jakie nałożyło na siebie stowarzyszenie dopuszczające do członkostwa wyłącznie katolików²⁹ i niosące pomoc, na co wskazywała nazwa, tylko robotnikom-katolikom. Prawdopodobnie takie decyzje podyktowane były swoiście rozumianymi względami patriotycznymi i łączyły się z kreowaniem społeczno-narodowego solidaryzmu opartego na wspólnocie wyznania. Jednak wprowadzenie takiego kryterium pozostawiało poza zainteresowaniem i opieką Towarzystwa wielu potrzebujących, w warunkach krakowskich przede wszystkim robotników żydowskiego pochodzenia. Jednym z krytyków takiej wykluczającej postawy był językoznawca Jan Baudouin de Courtenay, zasadniczo popierający projekt założenia Towarzystwa, choć jednocześnie zgłaszający sporo wątpliwości:

Co jednak znaczy ów warunek, iż do towarzystwa mogą należeć tylko „katolicy”? Przecież w zastosowaniu praktycznym okazuje się, że w tem bądź co bądź zyskownem przedsiębiorstwie biorą udział nietylko prawdziwi katolicy, ale także ludzie, udający katolików [...] Wyzyskiwanie zaś nazwy „katolika“ w celach geszefciarskich jest — powiedzmy to bez ogródki — rzeczą ohydną, jest... „fałszywą fasją moralną“. [...] Bądźmy więc otwarci, nie obwijajmy w bawełnę: Przy zakładaniu „Towarzystwa tanich mieszkań“ nie chodziło wcale o katolicyzm, ale chodziło o inne sprawy. [...] „Katolicyzm“ zaś wypisuje się na szyldzie przez konwenans i dla tumanienia ludku bożego [...]³⁰.

Zarzuty te, oskarżające zarząd Towarzystwa o podwójną moralność i interesowne traktowanie religii, dotyczyły niektórych członków Zarządu Towarzystwa, których zresztą

²⁸ Jan Stapiński wspomina w pamiętnikach, że w debacie sejmowej Henryk Jordan nazwał chłopskiego posła Jana Bojkę „bydlęciem”. Zob. Stapiński 1959, s. 167.

²⁹ Jordan 1898, s. 40.

³⁰ Baudouin de Courtenay 1898, s. 15-16.

cytowany autor wymienił personalnie. Opinie tego typu musiały być jednak formułowane częściej, choć być może nie – jak w tym przypadku – publicznie, skoro Jordan zdecydował ustosunkować się do nich, wyjaśniając:

Ograniczyliśmy nasze działanie do katolików, dlatego, bo doświadczenie codzienne poucza nas, że żydzi o wiele szybciej niż katolicy pojmują swój interes i lepiej umieją korzystać ze sposobności poprawienia sobie bytu; gdyby zatem istniało jedno towarzystwo bez względu na wyznanie i gdyby się temu towarzystwu udało urządzić zdrowe i tanie mieszkania, to w bardzo krótkim czasie wszystkie mieszkania zajęliby żydzi, zanimby się katolicy spostrzegli, że się ubiedz dali. Tak byłoby niewątpliwie przy znanej niezdarności i nieufności ubogich warstw katolickich a sprycie i szybkim orientowaniu się odpowiednich warstw żydowskich³¹.

Charakterystyczny dobór argumentów ujawnia stereotypowe i naturalistyczne postrzeganie warstw ubogich, niezależnie od wyznawanej przez nich konfesji.

Osiedle Modrzejówka

Mimo problemów finansowych i kontrowersji, plany Towarzystwa udało się zrealizować. Nowe osiedle robotnicze zostało zaprojektowane przez krakowskiego architekta Karola Knausa (1846-1904). Budowę rozpoczęto w początkach 1899 roku. Rok później, 6 czerwca ówczesny książę biskup krakowski, a później kardynał Jan Puzyna poświęcił dwa pierwsze domy robotnicze na „Modrzejówce”. W każdym z nich, w dwuizbowych mieszkaniach o powierzchni 26 metrów i wysokości 4,5 metra zamieszkało osiem rodzin robotniczych. Domy dysponowały ogródkiem, wydzieloną częścią strychu, a niektóre także oddzielną piwnicą³². Ze względu na brak zgody władz wojskowych, obiekty te zaplanowane pierwotnie jako piętrowe budynki typu koszarowego, wzniesione zostały jako parterowe, kryte dwuspadowym dachem. Chociaż z powodu niespodziewanej odmowy Towarzystwo poniosło wymierne straty i nie zdołało nie tylko wypłacić dywidendy, ale i dokonać rozliczeń finansowych z wynajętym budowniczym, ostatecznie wskazano na pozytywne aspekty zaistniałej sytuacji:

Mieszkania te parterowe są pod względem higienicznym i pod względem moralnym stanowczo znacznie korzystniejsze dla tych, którzy je zajmują, niż mieszkania w domach koszarowych. Mieszkańcy „Modrzejówki” terazniejsi i przyszli zyskali przez zakaz budowania domów wysokich, koszarowych³³.

³¹ Jordan 1898, s. 30-31.

³² „Czas”, 29.05.1901.

³³ Ibidem.

Mimo utrzymujących się kłopotów z uzyskaniem przez Towarzystwo wpłat od osób prywatnych, osiedle udało się w kolejnych kilku latach rozbudować:

Wczoraj [28 września 1903 roku] w południe odbyło się „na Modrzejówce” w Krowodrzy poświęcenie dwóch nowych domów dla robotników. Na uroczysty akt poświęcenia przybyli: prezydent miasta Friedlein, wiceprezydent dr Leo, radca Guńkiewicz, Ponikło, Szatkowski, Miedniak, ks. Prałat Chotkowski, starszy radca budownictwa Sare, dyrektorowie Kasy oszczędności dr Staniszewski i Kowalski oraz wiele poważnych osobistości z Krakowa. [...] Dwa nowo zbudowane domy parterowe mieszczą każdy po 10 mieszkań, składających się z pokoju i kuchenki z osobnym strychem i piwnicą. Czyszn miesięczny za jedno takie mieszkanie wynosi 14 koron. [...] Domy są czyste, mieszkania schludne, z dostatecznie dużymi oknami, czynią zadość wymogom higieny i są bardzo wygodne dla ubogich rodzin robotniczych³⁴.

Wg sprawozdania Zarządu Towarzystwa za 1905 rok Modrzejówkę tworzyło jedenaście domów (siedem nowych oraz cztery stare: dawna willa Modrzejewskiej oraz zaadaptowane na cele mieszkalne obiekt gospodarczy, portiernia i oranżeria). Wśród mieszkańców osiedla przeważali robotnicy kolejowi (33%), czeladnicy ślusarscy (20%), pracownicy fabryki żelaza (8%) oraz przedstawiciele innych zawodów, w tym „fiakrzy, kamieniarze, krawcy, stolarze, cieśle, kaflarze itp.”³⁵.

Towarzystwo, o którego osiągnięciach i pomyślnym rozwoju donosiły gazety w innych zaborach³⁶, nosiło się z zamiarem kupienia nowych gruntów w okolicy Krakowa (Dębniki) i zbudowania co najmniej jeszcze dwóch kolonii robotniczych³⁷. Planów tych jednak nie zrealizowano.

Warunkiem zamieszkania na Modrzejówce było przystąpienie do Towarzystwa, pisemna akceptacja jego statutu i regulaminu oraz wykupienie przynajmniej jednego (zwrotnego w przypadku rezygnacji) udziału, a następnie regularne opłacanie czynszu. W 1911 roku na osiedlu mieszkało 100 rodzin robotniczych, tworzących grupę 525 osób. Poza budynkami mieszkalnymi działały tam ochronka dla stu dzieci prowadzona przez Siostry Miłosierdzia, szwalnia oraz czytelnia i wypożyczalnia książek zorganizowane przez Towarzystwo Oświaty Ludowej. Dla lokatorów Modrzejówki planowano również uruchomić sklep spożywczy³⁸. Na osiedlu powstał również jeden z pierwszych w Krakowie klubów sportowych (Towarzystwo Sportowe Krowodrza – Modrzejówka, założone w 1909 roku), w którym trenowano koszykówkę i piłkę nożną. Nawiązując do

³⁴ „Nowa Reforma” 1903, nr 221 (29.09).

³⁵ „Czas” 1.05. 1906.

³⁶ „Goniec Częstochowski” 25.08. 1907.

³⁷ „Nowa Reforma” 1910, nr 516 (11.11.1910), Ibidem, 1911, nr 288 (27.06.1911).

³⁸ Ibidem, 1911, nr 288 (27.06.1911).

osoby pierwszej właścicielki – Heleny Modrzejewskiej, zorganizowano działające przez pewien czas kółko dramatyczne (1916–1921). Ponadto do 1927 roku na osiedlu zawiązało się kilka organizacji: Polskie Stowarzyszenie Katolickich Robotników na Modrzejówce w Krowodrzy, Koło Katolickiego Związku Polek na Modrzejówce w Krakowie, Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe na Modrzejówce, Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Męskiej na Modrzejówce w Krakowie.

Życie na Modrzejówce

Mimo osobistych wysiłków doktora Jordana podejmującego szerokie działania propagujące ideę budowy tanich mieszkań³⁹, organizacja służąca tym celom prowadziła działalność korzystając głównie z subwencji i zasiłków różnych instytucji oraz władz rządowych – „[...] bo rzecz dziwna – zauważano w lokalnej gazecie – ogół za mało jeszcze ocenia ekonomiczną i kulturalną doniosłość celów tego towarzystwa”⁴⁰.

Jednak akcja budowlana prowadzona przez Towarzystwo „na Modrzejówce” postępowała, choć nie tak szybko, jak tego życzyliby sobie jego założyciele i akcjonariusze. Dowodem na słuszność podjętych i prowadzonych wbrew przeciwnościom działań były systematycznie publikowane w krakowskich dziennikach wzmianki na temat rozwoju kolonii i warunków życia na niej, w tym stanu zdrowia lokatorów:

[Rodziny robotnicze] dość regularnie się wypłacają, gdyż dotychczas z powodu zaległości czynszu tylko jedną rodzinę usunąć musiano. Dwie rodziny usunięto z powodu awantur, opilstwa, wszystkie inne zachowują się wcale przykładowo, są z mieszkania zadowolone i utrzymują je czysto. Stosunki zdrowotne osób zajmujących te mieszkania są bardzo dobre; przypadku śmierci nie było, urodziło się natomiast w czasie ledwie dziesięciu miesięcy dzieci jedynaście⁴¹.

Mimo dbałości o moralne i religijne wychowanie pensjonariuszy „Modrzejówki”, na osiedlu zdarzały się wypadki kryminalne:

Dzisiaj po godzinie 11 przed południem wezwano pogotowie ratunkowe na ulicę Krowoderską do domu zwanego „Modrzejówka”, gdzie 30-letnia Anna Szczygieł, żona robotnika z fabryki Zieleniewskiego, dała swemu 3-dniowemu dziecięciu, w celu odebrania mu życia, roztworu zapalek fosforowych w mleku⁴².

³⁹ Na posiadanym przeze mnie egzemplarzu bezpłatnie przesłanej broszury autorstwa H. Jordana widnieje tuszowy odcisk pieczętki z napisem „Autor prosi o przyjęcie i odczytanie”.

⁴⁰ „Nowa Reforma” 1907, nr 255 (6.06.1907).

⁴¹ „Czas”, 29.05.1901. Zob. także: „Nowa Reforma” 1911, nr 288.

⁴² „Nowa Reforma” 1901, nr 185 (14.08. 1901).

Kilka lat później, przy okazji relacjonowania głośnego procesu o szpiegostwo i morderstwo, krakowska prasa przypominała inne sensacyjne zdarzenie mające wcześniej miejsce na krowoderskiej kolonii, łączące się z referowaną rozprawą pewnym podobieństwem faktów:

[...] niejaki Kalina „na Modrzejówce” zastrzelił narzeczoną, a następnie sam się w głowę zranił. Ten Kalina aresztowany, w kilka godzin po strzale sam, o własnej sile, wysiadł z dorożki przed więzieniem, rozmawiał z lekarzami, żył jeszcze przez kilka dni i był operowany⁴³.

Wypadki, chyba jednak dość rzadkie, utrwałać mogły negatywną opinię nie tylko o mieszkańcach Modrzejówki, ale i o robotnikach w ogóle, którzy jako grupa społeczna posądzeni byli o prowadzenie lekkomyślnego życia i podatność na wszelkiego rodzaju przestępstwa.

Wśród intencji pomysłodawców budowy kolonii pojawiają się wyraźne akcenty pozytywistyczne, chęć pracy „nad poprawą” ludności robotniczej, „nauczenia jej” np. zmysłu oszczędzania, czy dbałości o użytkowany lokal. Budowa wzorowych domów robotniczych traktowana była jako jeden ze sposobów uzdrowienia społeczeństwa, przede wszystkim jego narażonych na demoralizację i niezorganizowanych niższych warstw. Niezależnie od tych szlachetnych przesłanek podjęto próby kontroli mieszkańców Modrzejówki i poddania ich nadzorowi. Odzwierciedlały je rozwiązania wprowadzone przez Statut Towarzystwa, którego znajomość i przestrzeganie deklarował każdy z mieszkańców osiedla. Na podstawie zapisów tego dokumentu robotnicy mogli zostać członkami Towarzystwa, jednak uzależnienie uczestniczenia w zgromadzeniu ogólnym oraz prawa do głosu od liczby udziałów posiadanych przez członka (cztery udziały równały się jednemu głosowi), uniemożliwiały większości mieszkańców realny wpływ na prace stowarzyszenia, wybór władz i podejmowane przez nie decyzje, określając *de facto* ich podległy status i kreując relacje podporządkowania. Statut organizacji wprowadzał również pewne rozwiązania dyscyplinujące. Poza względami regulaminowymi przewidywał on możliwość usuwania członka – lokatora bez podawania powodów „[...] jeżeli popełni czyn hańbiący, zachowaniem swoim wywołuje zgorszenie, prowadzi życie niemoralne”⁴⁴. Innymi przejawami takich działań było zatrudnienie na posesji przedstawiciela bezpośredniego nadzoru – stróża, jak i wprowadzenie instytucji wychowawczych:

Aby rodziców do domu przywiązać i od szynków odciągnąć, zamierzamy – rysował swe plany Henryk Jordan – wielką salę w obecnie stojącym budynku oddać na zebrania wieczorne dla wszystkich lokatorów⁴⁵.

⁴³ Ibidem, 27.01.1910.

⁴⁴ Jordan 1898, s. 45.

⁴⁵ Ibidem, s. 34.

Modrzejówka zarówno swoimi rozmiarami, jak i liczbą zamieszkującej ją ludności znacznie ustępowała powstającym w tym samym czasie osiedlom lokalizowanym w innych polskich miastach. Brak w Krakowie wielkiego przemysłu i kapitału, który mógłby sfinansować budowę osiedla przyfabrycznego, sprawił, że inicjatywę podjęły osoby nieprowadzące działalności gospodarczej, a jednocześnie przedstawiciele warstwy dominującej społecznie i kulturowo, mającej również – w warunkach autonomicznego Krakowa – pewien wpływ na politycznie rozumianą władzę. Kierowały się one – co podkreślano – przede wszystkim dobrem społecznym. Dzięki ich staraniom wzniesiono na zakupionym obszarze obiekty mieszkalne, do których wprowadzili się przedstawiciele kilku zawodów, pracujący w niepowiązanych ze sobą zakładach, a także w warsztatach rzemieślniczych, tworząc tym samym środowisko względnie zróżnicowane, zapewne także pod względem finansowym. Przepisy administracyjne oraz sprzeciw władz wojskowych sprawiły, że w przeciwieństwie do zabudowań większości osiedli robotniczych, wznoszonych na przełomie XIX i XX wieku, domy na Modrzejówce były parterowe. Duża przestrzeń, która pozostała mimo obecności zabudowań, zdrzewienie oraz brak w sąsiedztwie zabudowy przemysłowej, czyniły z Modrzejówki zespół odmienny architektonicznie od typowych dzielnic robotniczych lokalizowanych w bliskości fabryk.

W okresie międzywojnia, ze względu na ujawnione braki formalne i nieustaloną osobowość prawną, Towarzystwo przekazało swój majątek, w tym zabudowania Modrzejówki, katolickiemu Arcybractwu Miłosierdzia. Po II wojnie światowej socjalistyczne władze rozwiązały tę instytucję, a obszar Modrzejówki znacjonalizowano i przeznaczono na mieszkania komunalne. Działania te rozpoczęły okres degradacji i niszczenia osiedla. Aktualnie teren oraz stojące na nim domy są ponownie własnością reaktywowanej pod koniec 1989 roku organizacji kościelnej, działającej jako Arcybractwo Miłosierdzia p.w. Bogurodzicy Najświętszej Marii Panny Bolesnej. W 2000 roku teren dawnego osiedla robotniczego wpisano do rejestru zabytków i rozpoczęto starania o odnowę i rewitalizację zaniedbanego obiektu. Kilka lat później pozostałości jednego z dawnych budynków gospodarczych przy ulicy Mazowieckiej sprzedano inwestorowi, który wznosił tam ogrodzony apartamentowiec. Zgodnie z nakazem konserwatorskim pod budowę wykorzystano wcześniej istniejące fundamenty, a nowy, elegancki gmach nawiązuje detalem i wykończeniem do okolicznej architektury z początków XX wieku. Wzniesienie wygodnego, ogrodzonego budynku z mieszkaniami dla zamożnych lokatorów na terenie niegdyśszego osiedla dla „biednych robotników” stanowi – na tle historii tego miejsca – pewien paradoks. Wskazuje jednak dobrze na współczesne funkcjonowanie tego obszaru, który nie jest łączony z przemysłową przeszłością Krakowa.

Zakończenie

Niewątpliwie sytuacja mieszkaniowa krakowskich robotników skłaniała do wysiłków, które miały przyczynić się do poprawy ich bytowania, wynikłej stąd poprawy zdrowotności

oraz – jak oczekiwano – także moralności. Budowa osiedla z dala od ówczesnego centrum miasta miała swoje uzasadnienie finansowe (ze względu na spekulację gruntową, budowlaną i czynszową mające miejsce w Krakowie). Prawdopodobnie tę można zaobserwować również w innych, żywo rozrastających się miastach przemysłowych, gdzie nisko uposażeni robotnicy fabryczni zamieszkiwali głównie tereny peryferyjne i przedmieścia⁴⁶. Racjonalność i ekonomika takiego rozwiązania nie wyczerpują jednak innych możliwości interpretacyjnych.

Współcześnie antropolodzy, analizując związki ludzi z zajmowanym przez nich terytorium, wskazują, że to, co przestrzenne, powiązane jest z tym, co kulturowe i społeczne⁴⁷. Organizacja przestrzeni może przyjmować każdorazowo odmienną, kulturowo uwarunkowaną realizację. Mimo tych różnic, badacze podkreślają zależność pomiędzy nierównościami społecznymi a podziałem przestrzeni i jej dostępnością. W różnych, nie tylko zachodnich miastach, można dostrzec tendencję wyrażającą dążenie elit do porządkowania przestrzeni oraz wydzielenia w jej obrębie zasiedlanych przez siebie miejsc separowanych od miejsc zamieszkania, pracy i wypoczynku innych, gorzej sytuowanych (w sensie ekonomicznym i społecznym) grup⁴⁸. W tym ujęciu teren wyznaczony na lokum dla różnych środowisk to nie „po prostu położenie”⁴⁹, ale także, a może przede wszystkim, wyraz sposobów wartościowania przestrzeni i odbicie łączonych z nią niejawnych znaczeń. Lokalizacja obiektu (placu, budynku, osiedla) nie ma jedynie wymiaru geograficznego, nie jest zabiegiem neutralnym, lecz odzwierciedla system społeczny i dominujący w nim układ sił. W ten sposób staje się fragmentem kulturowo wytwarzanej i znaczącej przestrzeni sankcjonującej, czy „normalizującej” społeczne podziały⁵⁰.

Elementy podobnej strategii odnaleźć można analizując okoliczności wznoszenia „Modrzejówki”. Biorąc pod uwagę trwające ówczesnie prace, mające na celu uporządkowanie i „upiększenie” Krakowa, umiejscowienie kolonii robotniczej kojarzyć się musi z chęcią wyprowadzenia niepewnego, „nieestetycznego” i potencjalnie niebezpiecznego żywiołu nie tylko poza tereny uznawane za atrakcyjne i traktowane jako dobro narodowe, ale i z dala od innych mieszkańców podwawelskiego grodu, odczuwających swoją społeczną i kulturową wyższość. Przedsięwzięcie rozpatrywać można jako chęć wystawienia wzorowego (zdrowotnego, moralnego) osiedla, oddanego na określonych warunkach biedniejszym członkom społeczeństwa, utrzymywanym w ten sposób z dala od Rynku – centralnego punktu miasta⁵¹, będącego ośrodkiem jego życia towarzyskiego i kulturalnego. Oznaczało to porządkowanie Krakowa w sposób sankcjonujący podziały społeczne

⁴⁶ Karpińska 1992, s. 11.

⁴⁷ Pellow 2001, s. 72.

⁴⁸ Hannerz 2006, s. 293-294.

⁴⁹ Pellow 2001, s. 60.

⁵⁰ Low 1996, s. 863.

⁵¹ Zob. Eliade, s. 72.

i łączący je z limitacją przestrzenną, a przez to będący próbą podtrzymania – w obliczu zmian – miejskiej hierarchii prestiżu.

Niezależnie od intencji lokalizujących u progu XX wieku pierwsze w Krakowie osiedle robotnicze za granicami miasta, Modrzejówka szybko straciła swój peryferyjny i proletariacki charakter. Wśród przyczyn takiej sytuacji można wskazać brak jednolitego zatrudnienia wśród robotników zamieszkujących osiedle i związków z konkretnym zakładem przemysłowym, który mógłby regulować życie mieszkańców kolonii. Sytuacja taka nie sprzyjała również ich integracji jako grupy oraz wytworzeniu się w jej obrębie silniejszych, nie tylko sąsiedzkich więzi⁵², wyrażających się na przykład w artykułowaniu potrzeb czy oczekiwań w kategoriach klasowych. Inną z przyczyn była zmiana założeń urbanistycznych i towarzyszący jej dynamiczny ruch budowlany, który po 1910 roku objął sąsiadujące z Modrzejówką obszary poforteczne włączone do Krakowa. Łączył się on z wyznaczaniem nowych ulic, z których część została zaprojektowana i zbudowana jako reprezentacyjne części miasta. Efektem ożywienia było m.in. powstanie kolonii drewnianych domów przy ulicy Kazimierza Wielkiego, wille wznoszone dla pracowników Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz – już w okresie po I wojnie światowej – imponujące obiekty użyteczności publicznej, domy dla urzędników i kolejne osiedla nawiązujące stylem do architektury dworkowej⁵³, a tym samym do tradycji ziemiańskich. Likwidacja obwarowań wojskowych, budowa dworca kolejowego, wprowadzenie komunikacji tramwajowej, a w końcu obecność inteligencji reprezentującej odmienny etos sprawiły, że wzrosła atrakcyjność tych terenów, wpływając na ich postrzeganie i wybór, jako potencjalnych miejsc do zamieszkania. Z czasem, z racji wspomnianych przekształceń, zmienił się również – potoczny i formalny – sposób określania strefy śródmiejskiej Krakowa, która objęła swym zakresem także teren dawnego osiedla robotniczego.

Zmianę, która zaszła w ciągu stu lat w ocenie i w sposobach percepcji omawianej przestrzeni miejskiej, dobrze ilustruje fragment współczesnego anonsu, zachęcającego do zakupu mieszkań w dzielnicy, na obszarze której znajduje się Modrzejówka:

Dziś Krowodrza liczy 42 tysiące mieszkańców i określa się ją mianem jednej z najbardziej prestiżowych i najmodniejszych dzielnic w Krakowie. Świetna lokalizacja w bliskiej odległości od centrum i wszystkich newralgicznych punktów miasta. Doskonała komunikacja i rozbudowana infrastruktura handlowo-usługowa. Bogata historia i nietuzinkowa architektura, to tylko kilka z niezliczonych atutów mieszkania w tej okolicy⁵⁴.

Obszary wiek wcześniej uznawane za odległe i niedostępne, których obcość była wyraźnie dostrzegana, zmieniły współcześnie swój charakter, stając się prestiżową częścią miasta.

⁵² Hannerz 2006, s. 302-303.

⁵³ Żychowska, s. 183-184.

⁵⁴ www.geogrupa.pl/fabryka-czekolady/o-inwestycji.html, 27.10.2014.

Bibliografia

- Bogdanowski J. 1983, *Od miasta twierdzy, do miasta ogrodu* [w:] Małecki J. (red.), *Kraków na przełomie XIX i XX wieku. Materiały z sesji naukowej z okazji dni Krakowa w 1981*, Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, Kraków, s.89-112
- Baudouin de Courtenay J. 1898, *Jeden z objawów moralności oportunistyczno-prawomysłnej*, nakładem autora, Kraków.
- Dawne zakłady...* 2000, *Dawne zakłady rzemieślnicze i przemysłowe Krakowa*, Duda J., Dyba O., Pochwała S. (red.), Muzeum Inżynierii Miejskiej w Krakowie, Krakowskie Towarzystwo Ochrony Zabytków Techniki, Kraków.
- Demel J. 1951, *Stosunki gospodarcze i społeczne Krakowa w latach 1846–1853*, Biblioteka Krakowska nr 107, Nakładem Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, Kraków.
- Demel J. 1958, *Stosunki gospodarcze i społeczne Krakowa w latach 1853–1866*, Biblioteka Krakowska nr 112, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław-Kraków.
- Eliade M. 1993, *Sacrum – mit – historia*, przeł. Tatarkiewicz A., Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Hannerz U. 2006, *Odkrywanie miasta. Antropologia obszarów miejskich*, przeł. Klekot E., Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Homola I. 1976, *Kraków za prezydentury Mikołaja Zyblikiewicza (1875–1881)*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Jordan H. 1898, *Towarzystwo Tanich Mieszkań dla Robotników Katolików w Krakowie*, nakładem autora, Kraków.
- Karolczak K. 1987, *Właściciele domów w Krakowie na przełomie XIX i XX wieku. Z badań nad dziejami Krakowa*, Wydawnictwo Naukowe WSP, Kraków.
- Karpińska G. E., Kopczyńska-Jaworska B., Woźniak A. 1992, *Pracować żeby żyć, żyć żeby pracować*, Wydawnictwo PWN, Warszawa – Łódź.
- Kotewicz R. 1981, *Z dziejów przemysłu Krakowa w latach 1918–1939*, Biblioteka Krakowska nr 122, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Low S. M. 1996, *Spatializing Culture: The Social Production and Social Construction of Public Space in Costa Rica*, „American Ethnologist”, vol. 23, no. 4 (Nov.), s. 861-879.
- Pellow D. 2001, *Cultural Differences and Urban Spatial Forms: Elements of Boundedness in an Accra Community*, „American Anthropologist” New Series, vol. 103, no. 1 (March), s.59-75.
- Purchla J. 1979, *Jak powstał nowoczesny Kraków. Studia nad rozwojem budowlanym miasta w okresie autonomii galicyjskiej*, Biblioteka Krakowska nr 120, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Stapiński J. 1959, *Pamiętnik*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.
- Żychowska M. J. 2011, *O potrzebie zachowania architektury modernistycznej w Polsce*, [w:] Sołtysik M. J., Hirsch R. (red.), *Modernizm w Europie – modernizm w Gdyni: architektura pierwszej połowy XX wieku i jej ochrona w Gdyni i w Europie*, Urząd Miasta Gdyni, Gdynia, s. 165-168.

Prasa:

„Czas” 29.05. 1901.

„Czas” 1.05. 1906.

- „Goniec Częstochowski” 25.08.1907.
„Nowa Reforma”, 1897, nr 154 (11.07.1897).
„Nowa Reforma” 1901, nr 185 (14.08.1901).
„Nowa Reforma” 1903, nr 221 (29.09.1903).
„Nowa Reforma” 1907, nr 255 (6.06.1907).
„Nowa Reforma” 27.01.1910.
„Nowa Reforma” 1910, nr 516 (11.11.1910),
„Nowa Reforma” 1911, nr 288 (27.06.1911).

Źródła internetowe:

www.geogrupa.pl/fabryka-czekolady/o-inwestycji.html, 27.10.2014.

Ivan Murin,
Katedra environmentalistiky
Fakulta prírodných vied
Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici
Slovensko

Adaptácie a akulturácia sklárskej kolónie Utekáč

Abstract

The continuity of function that is locality determined forms the basis for the sustainability of communities. In this article, I study a community founded on a socio-professional relationship with the glassworks. We have been observing the indicators of wide-region acculturation since 1990. Field research verified the function of local culture in the glassworker colony. The changes of this function indicate adaptation, integration and regression within the community in question. The Utekáč glassworker colony was developing for nearly 300 years with fluctuating periods of vitality. The recent developments indicate a regression that disrupted the basic function of sustainability. The article presents ethnographical field notes regarding the traditional culture and the ethnological interpretation in socio-cultural adaptation periods. The time boundaries were the 19th century for adaptation and the 20th century for acculturation; the regression started at the dawning of the 21st century.

Key words : cultural adaptation, acculturation, glassworker colony, regression, habitus, traditional culture

Kontinuita funkcie, ktorá lokalitu determinuje je základom pre udržateľnosť komunít. V tomto článku skúmam komunitu založenú na socio-profesnom vzťahu k sklárskej výrobe. Realizovali sme pozorovania indikátorov akulturácie širšieho regiónu od roku 1990. Terénnym výskumom sa overili funkcie lokálnej kultúry sklárskej kolónie, ako indikátora adaptácií, integrácií a regresu komunity. Kolónia v Utekáči sa budovala takmer 300 rokov so striedavými obdobiami jej vitality. Posledný vývoj poukazuje na regres, ktorý narušil základné funkcie jej udržateľnosti. V štúdiu sú uvedené etnografické záznamy tradičnej kultúry a etnologická interpretácia v obdobiach socio-kultúrnej adaptácie. Časové vymedzenie zodpovedalo 19. storočiu pre adaptácie a 20. storočiu pre akulturácie, regres nastal začiatkom 21. storočia.

Kľúčové slová: kultúrna adaptácia, akulturácia, sklárska kolónia, regres, habitus, tradičná kultúra

Data wplywu: 31.10.2014

Data akceptacji: 01.07.2015

Úvod

V etnografickom teréne je doposiaľ možné *in vivo* sledovať kultúrne a sociálne adaptácie lokálneho spoločenstva¹ akými sú formy využívania voľného času v prírode, špecifické identifikujúce kultúrne prvky voči prevažne poľnohospodárskemu prostrediu. Akulturácia starých robotníckych kolónií sprevádza industriálnu dobu Strednej Európy celé minulé storočie. Na viacerých miestach však môžeme sledovať evolučný oblúk etablovania robotníckej kultúry v autochtónnej majoritnej kultúre – kultúrnu adaptáciu – akomodáciu – regres. Práve prípadová štúdia z malej sklárskej kolónie na Strednom Slovensku môže ilustrovať viacero príkladov vývoja malých robotníckych lokalít ako *pars pro toto*. Adaptácia (*adaptatio*) alebo prispôsobovanie sa je jedna z najzákladnejších evolučných stratégií, pri ktorej sa kultúra prispôsobuje zmeneným podmienkam prostredia. To sa môže diať pozvoľna alebo dynamicky na úrovni jednotlivca, lokality, etnika². Ide o proces vytvárania nových spôsobov a stratégií prežitia v zmenenom prostredí, ktoré sa premietnu do kultúrnych konfigurácií, inovácií a kultúrnych normatívov, dnes predovšetkým sociálnych a kultúrnych³.

Teoretické vymedzenie a pojmy

Indikátory kultúrnej adaptácie sú základom pre etnologické interpretácie – zovšeobecnenia etnológa ktoré majú empirické ukotvenie o konkrétne skúmané prostredie považujem za explanačný model. Ten predstavujú pre terénneho výskumníka – etnografa reprezentácie vzťahov človeka, kultúry a prostredia⁴. Z pohľadu etnológie či sociálnej antropológie je pre výskum lokálnej kultúry ešte stále rezonujúci koncept Pierra Bourdieu *habitus*⁵, ktorý postupne viackrát redefinoval. V jeho vymedzení by sa dal charakterizovať ako suma individuálnych a individualizovaných dispozícií, ktoré umožňujú človeku vnímať, myslieť a konať určitým spôsobom. Pri výskume kultúrnych adaptácií v etnografickom teréne sa potom stretávame s kultúrnymi adaptáciami ako na prírodný *habitus natural habitat*, tak aj na vytvorený *habitus man-made habitat*⁶. V kategórii prostredia sa podľa Hany Hlôškovej prevažne tradovaním premietnu vzťahy k:

1. k prírodnému prostrediu, ktoré ho obklopuje
2. – k príslušníkom iných skupín, ktoré zdieľajú s ním to isté prostredie
3. – k príslušníkom iných skupín, ktorí obývajú nesusediaci vzdialenejší priestor⁷.

¹ Feglová 2008.

² Hebb 1949.

³ Lenovský 2005.

⁴ Zapletal, Murin 2013.

⁵ Bourdieu 1992.

⁶ Altman 1973.

⁷ Hlôšková 2000, s.44.

Habitus kultúru prirodzene vymedzuje, obmedzuje, inšpiruje. Odzrkadľujú to vedomé ale i nevedomé, imanentné spôsoby správania sa človeka v lokálnom spoločenstve. Takéto kultúrne konfigurácie a nadobudnuté dispozície sa komunikačne reprodukovujú v striedajúcich cykloch stabilizácie a zmien. Za prejavy adaptácie potom považujeme jednotlivé reprezentujúce znaky, vytvárané kultúrne konfigurácie či modely spoločenstva. Socio-profesijné skupiny migrujúcich sklárskych robotníkov v špecifickom prostredí – kolónii vytvárali v Strednej Európe model, ktorý bol adaptovaný vo viacerých lokalitách so sklárskou výrobou a to v konkrétnych historických obdobiach. Ľudia s podobnou pozíciou v sociálno-ekologickom modeli majú zhodný či podobný habitus. Medzi mentálnymi štruktúrami, ktoré sú vlastne symbolickým habitusom a sociálnymi štruktúrami, podľa Bourdieuho je genetický nie analogický vzťah.

Podľa Altmana model špecifického prostredia akou je v našom prípade kolónia a kultúry akou je u nás sklárska zobrazujú v teréne predovšetkým základné stavy správania sa človeka. Takéto špecifické správanie sa odohráva v kontexte kultúry, ktorú štruktúrujú funkcie koherentných sociálno-ekologických systémov. Tomuto vymedzeniu v stredoeurópskej tradícii etnologickej vedy najviac zodpovedá funkčno-štruktúrny model kultúry a spoločenstva. Diverzifikácii *sociálno-ekologických* modelov, ktoré reprezentovali lokality alebo regióny bolo venované viac pozornosti z hľadiska jej udržateľnosti⁸, menej však pri výskume kultúry ktoré tieto zmeny indikujú. Etnológia tieto indikátory dlhodobo skúma na úrovni jednotlivca-nositeľa *individual components* kultúrnych prvkov. Vtedy jej predmetom výskumu sú identifikujúce poznatky, postoje, správanie, motivácie, zručnosti, schopnosti, socio-profesné ukotvenie v lokálnej kultúre. Druhou úrovňou celostného výskumu lokálnej kultúry sú *socio-culture components*. Ten reprezentuje predovšetkým výskum generačnej transmisie, dobre badateľný pri rodinách s tradičnou štruktúrou viacgeneračnej rodiny. Rovnako indikujúce pre terénny výskum sú aj kvantitatívne demografické ukazovatele v skúmanom teritóriu, organizované formy kultúry, komunitné organizácie a ich štruktúra, sociálne vzťahy jednotlivých skupín versus ich kultúrne normatívy, inklúzia, izolácia, kultúrne vymedzenie, socio-ekonomický status, atď.

Zámerom zdokumentovať ekologicko-sociálny systém lokality je potom sumarizovaním týchto poznatkov. Kultúrne javy a ich reprezentujúce funkcie sa voči prostrediu javia ako vzájomne prepojené systémy, teda všetky vzťahy prostredia, society, kultúry a správania sa jednotlivcov lokality v meniacom sa čase. Komponenty sociálno-ekologického modelu skúmaného prostredia sklárskej kolónie tvorili:

1. komponenty individuality (poznatky, postoje, správanie, motivácie, zručnosti, prejavy kultúry, schopnosti, socio-profesijné zameranie a jeho tradovanie)
2. komponenty sociálneho prostredia (výskum rodín s tradičnou štruktúrou sklárskej rozšírenej viacgeneračnej rodiny, výber partnerstiev a zakladanie nových

⁸ Lejano, Stokols 2013.

- rodín v skúmanej kolónii, historické a súčasné komunitné organizácie ich štruktúru, sociálne vzťahy, sociálna a kultúrna špecifikácia, izolácia, normatívy komunity, etnické vymedzenie, socio-ekonomický status)
3. komponenty prírodného environmentu a lokalizácie sklárskej huty (lokalizácia sklární, surovínová dostupnosť, energie, trasovanie)
 4. komponentny vývoja verejných politík sklárskeho spoločenstva (predovšetkým zmeny kultúrnych, sociálnych a vzdelávacích politík).

Použitie termínov v článku sa opiera o nosný termín *akulturácie* vymedzený už klasikmi etnologickej a antropologickej vedy Herskovitsom⁹, Redfieldom, Lintonom¹⁰, Siegelom¹¹. Tento socio-kultúrny proces reprezentujú zmeny v dôsledku kontaktov jednotlivcov, skupín s inými kultúrami. *Akulturácia* vo vzťahu k nosnému antropologickému termínu *adaptácia* predstavuje jednu z foriem prispôsobovania sa a to na úrovni sociálnej a mentálnej. Etnografické mapovanie javov akulturácie vedie k sledovaniu zmien kultúrnych vzorcov správania sa¹², kultúrnych prvkov, komplexov a konfigurácií. V diachrónnom skúmaní ide predovšetkým o *difúzne vplyvy*¹³ ktoré spoločenstvo prijíma a ktoré jednotlivec adaptuje -prijíma ich¹⁴. Akulturácia v čase potom pôsobí v postupnostiach *kultúrneho modifikovania, transformovania, integrácie, asimilácie, dezintegrácie* či *regresu* autochtónnej kultúryteda tej ktoré si spoločenstvo do nového prostredia prináša. Regresné prejavy v lokálnej kultúre reagujú na celkový stav vitality lokálneho spoločenstva, etologicky vyjadrené – v jej upadajúcom *fitness*¹⁵.

Naša postupnosť empirického etnografického výskumu zaznamenávania znakov akulturácie¹⁶ sklárskej kolónie v Utekáči sledovala metodickú postupnosť evidovať terénny výskumom:

1. konfrontácie kultúry industriálneho a rurálneho spoločenstva
2. vzájomné akceptovanie, selektovanie a modifikovanie obsahov kolektívnej pamäte
3. spôsoby prijímania nových kultúrnych prvkov
4. vzájomné paralely a eliminácie, modifikovanie systémov, rekonpozície, nové konfigurácie
5. akulturačné reakcie inovácií, asimilácií, dezintegrácie a regresu.

⁹ Herskovits 1938.

¹⁰ Redfield, Linton, Herskovits 1936.

¹¹ Siegel 1955.

¹² Halbwachs 1980.

¹³ Mead 1934.

¹⁴ Wengraf 2001.

¹⁵ Lorenz 1983.

¹⁶ Seebohm 2004.

Terénnu metodiku zaznamenávania týchto javov reprezentovali postupy pozorovania s rôznym stupňom participácie výskumníka, archívna dokumentácia historických kontextov adaptácie v lokalite, neštruktúrované rozhovory s participatami terénneho výskumu. Získané dáta tvoria celok – hermeneutickú jednotku v systematike ATLAS.ti¹⁷, založenú a priebežne dopĺňanú novými poznatkami od roku 2005. Interpretovanie signifikantných znakov k jednotlivým témam viažúcim sa na tento konkrétny explanačný model prebieha od roku 2008.

Vymedzenie lokality sklárskej kolónie – explanačný model

Lokality sklárskej výroby v severnom Malohonte (Stredné Slovensko) zakladal gróf Anton Forgáč v druhej polovici 18. storočia¹⁸. Forgáčovci si uvedomili, že hlavným zdrojom ich príjmov v budúcnosti môžu byť zisky z manufaktúr a preto sa zamerali na zakladanie píl, hút a papierní. V roku 1750 založili prvú manufaktúru na výrobu papiera v údolí rieky Rimavice, 2 km severne od centrálnej obce Severného Malohontu Kokavy nad Rimavicou. Vhodný ekotyp pre tieto sklárne tvorilo ale širšie územie severného Malohontu, patriace do viacerých geomorfologických jednotiek. V oblasti Slovenského rudohoria väčšia časť sklárni leží v celku Stolické vrchy. Špecificky vhodné prostredia sú predovšetkým dve oblasti Klenovské a Málinské vrchy. Západný okraj oblasti vhodného sklárstva ležal v celku Veporské vrchy a v jeho oddieli Sihlianska planina.

Sklárske horské prostredie Sihlianskej planiny bolo priebežne osídľované už od 16. storočia, kedy máme prvé písomné záznamy o topologickom názvosloví lokalít¹⁹. Lokalita nášho výskumu Utekáč sa objavuje v r. 1593 ako miestny topologický názov v rámci chotára obce Kokavy nad Rimavicou²⁰. V tomto regióne však bola prvou sklárňou skláraň v Sihle. Vznikla na základe rozhodnutia zriadiť skláraň čo zohľadňovalo potreby Banskej komory v Banskej Bystrici vyrábať pre potreby stredoslovenských baní laboratórne sklo. Prvá sklárska osada, neskôr kolónia Sihla, tak vznikla v roku 1759²¹ ako malá komorská osada²² sklárov pri cisársko – kráľovskej sklárni založenej v roku 1744, neskôr bola rozšírená o novú sklársku hutu v roku 1762. Sklársku kolóniu tvorili štyri drevené drevorubačské domy.

Z hľadiska etnicity, túto kolóniu tvorili poddaní a niekoľkí sklárski majstri z regionálne blízkyh lokalít. Pôvodne nemeckí kolonisti v stredoslovenských baniach a blízkyh lokalitách sa netvorili jednotiacie etnické spoločenstvo už v 17. storočí. Forgáčovci

¹⁷ Friese 2013.

¹⁸ Žilák, Hlodák 2012, s. 9.

¹⁹ 1566 Drábskie, 1593Lóm.

²⁰ Podľa Štátneho ústredného banského archívu v Banskej Štiavnici (ŠÚBA), fond Hlavný komorskogrófský úrad v Banskej Štiavnici (HKG), číslo spisu 53/1857.

²¹ Nemecký názov *Szagluker Glashütte*, viď. Žilák, Hlodák 2012, s. 65.

²² 4 obytné domy sklárov.

následne využili možnosť, ktorú im ponúkol patent rakúsko-uhorského cisára Jozefa II. z roku 1785 o zrušení nevoľníctva a v roku 1796 najali verbovačov, ktorí im pomohli naverbovať a presídliť na ich majetky do severnej a severozápadnej časti kokavského chotára nových 134 rodín. Spolu s týmito rodinami sa podarilo najat' približne 40 sklárskych rodín už z existujúcich a to profesijne špecifických sklárskych lokalít Bavorska, Lužíc a Šumavy²³.

Sklári boli z oblastí nemecky hovoriaceho obyvateľstva monarchie, kde pri ich početných migráciách v Strednej Európe v dôsledku vývoja pracovných postupov a pracovnej terminológie pretrvávala nemecká terminológia. V kontakte s inými etnikami počas migrovania v širšom priestore Strednej Európy však nepretržite dochádzalo ku vzájomnej akulturalizácii všetkých etníc ktoré sa podieľali na sklárskej manufaktúrnej či industriálnej výrobe. Takto vznikol špecifický identifikujúci jazyk sklárov – *hutnícka hantírka*²⁴. Tento jazyk prevažne čerpal z nemeckého jazyka, no v odlúčenosti od širšieho nemeckého jazykového teritória prijímal výpožičky z maďarského, českého a slovenského jazyka. Dôkazom toho je kronika sklárne vedená pôvodne v nemeckom jazyku, následne paralelne i v jazyku maďarskom, neskôr v českom a slovenskom. Vzájomné výpožičky z týchto jazykov tvorili významnú časť písanej i kontaktnej komunikácie členov spoločenstva kolónie (Obrázok 1).

Sklári k zabezpečeniu potravín do pôvodne aj hospodárili²⁵ s príľahlou pôdou no čoskoro vzišla potreba nových špecializovaných pracovných síl k zásobovaniu sklárne surovinami a poľnohospodárskymi produktami. Nové podmienky migrácie obyvateľstva umožnili Forgáčovcom presídľovať obyvateľstvo zo svojich rozsiahlych majetkov na základe dohôd s prídlencami. Títo boli zväčša drevorubači a uhliari, ktorí prišli kľčovať okolité bukové lesy ako zdroj energie, povrchovo ťažiť kremeň a vyrábať potaš – *salajku*. Od roku 1789 bolo preto do severného Malohontu presťahovaných približne 60 rodín z Oravy pôvodne na sezónnu dohodu – *na kontrakti*.

Habitus sklárskej fabrickej kolónie

Sklárska kolónia v Utekáci v polovici 19. storočia už tvorila s ohľadom na technologické postupy výroby skla pomerne komplexnú komunitu s kolóniou ako urbanizovaným prvkom. Zakladanie nových lokalít manufaktúrnej výroby skla v údolí potoka Rimavica sa zastavilo v polovici 19. storočia, kedy si technologický progres vo výrobe skla vynútil budovanie stabilných hút fabrického typu a následné akumulovanie nových technologických postupov na jednom mieste. K stabilizácii sklárov takto vznikla trvalá sklárska kolónia v Utekáci, hoci prví osídlenci bez väzby na sklárstvo sa tu objavili už v roku 1787.

²³ Žilák, Hlodák 2012, s. 114.

²⁴ Viac Príloha II. *Slovník odborných a slangových výrazov sklárov v Malohonte*. Žilák, Kafka, Repčok, 2001, s. 86-91.

²⁵ Tamže s. 71.

Manufaktúrna skláreň začala svoju prevádzku v roku 1828 pod názvom Antalova dolina²⁶. Objekt sklárskej manufaktúry doplnila zriadená rezidencia jej majiteľov a nájomcov v roku 1800 a kaplnka sv. Antona Paduánskeho z roku 1824. Rozrastajúca kolónia sklárskych rodín mala v roku 1856 12 ubytovacích domov v kolónii, ktoré sa nazývali *šalandy*, ako je zobrazené na Obrázku č.1. Majiteľ sklárne založil v kolónii pre sklárov továrenskú ľudovú školu v roku 1859. Pre potreby ďalšieho vzdelávania sklárov v roku 1889 „Utekáčska sklárska spoločnosť“ zahájila výstavbu gymnázia v župnom meste Rimavskej Sobote, ktorá bola ukončená v roku 1892 (Obrázok 2).

Základom vzájomného kultúrneho prispôsobovania sa migrujúcich obyvateľov v sklárskej kolónii bolo uchovávať kontinuitu s ostatnými sklárskymi kolóniami v Uhorsku, utužovať profesijné väzby v aktuálnom pracovnom prostredí huty a rozvíjať susedské väzby v kolónii. To bolo dôležité vzhľadom k rastúcej vzájomnej väzbe jednotlivých základných pracovných spoločností *varštátov*, ktoré mohli mať ako je uvedené na Obrázku 2 aj niekoľko členov. Pre tie boli charakteristické silné korporatívne vzťahy. Na rozdiel od poľnohospodárskeho spoločenstva charakteristickým familiárnou korporáciou, rodinná príslušnosť bola rovnocenným identifikačným faktorom k závislosti od huty. Etnicita vplyvom čoraz častejších migrácií strácala identifikačnú funkciu a tú nahrádzala profesijná príslušnosť. Lokálna identita nezohrávala významnú úlohu vo vzájomnom vymedzovaní sa. Vo výbere partnera sa presadzoval vnútro skupinový výber, kde v rámci kolónie sa dbalo aby sa uzatvárali sklárske manželstvá. Maximálne tolerované manželstvá boli medzi sklárskymi rodinami a rodinami ktoré skláreň zásobovali. Hlavnými dôvodmi bolo dedenie ťažko získaných profesijných zručností, rastúci spoločenský status sklárov v období industrializácie a rovnako spôsob života v kolónii. Ten sa už výrazne líšil od života okolitých rodín živiacich sa prevažne poľnohospodárstvom. Postupne sa sklárske kolónie odlišovali od okolitého obyvateľstva omnoho viac a to keď intenzifikácia výroby prinášala väčšiu špecifikáciu sklárov.

Sociálne väzby v kolónii upevňovali aj obavy o zdravie sklárov. Sklárska pec svojou sálavosťou a prašnosťou výroby mala podiel na podlomenom zdraví sklárov. Predovšetkým to boli očné choroby z ožiarenia sálavosťou pece, choroby dýchacích ciest a tuberkulóza. Prevenciou bolo dohliadanie na čas strávený pri peci a príprave skla a nevyhnutný čas voľna, na regeneráciu organizmu. V čase konjunktúry sklárskej výroby bol týždenný plat sklárskeho majstra 3–4 krát vyšší ako jeho pomocníka, o polovicu väčší než u ostatných profesií. Rozvojom robotníckych podporných spolkov koncom 19. storočia vznikali fondy na zabezpečenie zdravotnej a neskôr i sociálnej starostlivosti o sklárov v kolónii.

Spoločenstvo kolónie sa však viac diverzifikovalo v 2. polovici 19. storočia, kedy dochádza k významnej špecifikácii výrobných postupov a význam tradične prestížnych profesií *tavič*, *fúkač*, *schmeltzer* v spoločenstve ustupuje.

²⁶ Maďarsky: *Újaantalvölgy*.

Proces kultúrnej akomodácie môžeme dokladovať na vzájomnom presahu pôvodne etnicky príznačných foriem folklóru²⁷.

V Utekáči posielali malých chlapcov vinšovať na prvý vianočný sviatok Narodenia Krista Pána k rodine, susedom a známym. Najznámejšiu vinšovačku recitovali v nemčine, ale zaplietali do nej aj slovenské a maďarské slová (foneticky)²⁸.

<i>„Vinši, vinši, was net vós, rajšen tošen gibš ten hós. In dý hende štuk koláčen, in dý tošen cvaj grošen. Nims ten pézn, joks mich raus“</i>	<i>„Wünsche, wünsche wei nicht was, eiche Tasche machen die Hose In die Hände ein Stück Kuchen, In die taschen zwei Groschen Nemen den Besen, schneisen mich raus.“</i>	<i>„Vinšujem, vinšujem, neviem čo, bohaté vrecká robia nohavice. Do rúk kus koláča, do vrecka dva groše. Vezmi tú metlu, vyžeň ma von.“</i>
---	---	---

Novoročné vinšovanie starší z rodiny oslavovali doma a očakávali poľnoc. Po odbití dvanástej hodiny, si všetci vzájomne blahoželali k Novému roku a pripíjali na „zdravie“. U sklárov bolo zvykom vítať Nový rok spevom a strelbou. Na Nový rok skoro ráno chodili chlapci k susedom, známym a rodine opäť vinšovať. Tak ako na Vianoce, aj na Nový rok sa tradovali rôzne vinše, v závislosti od pôvodu sklárskej rodiny. V sklárskych rodinách bol bežný vinš:

<i>„Vinši, vinši das gliklis najes jár. Kriskindl lichts mir kraus hár. Gsundes lében, longes lében. Glop sai Jézus Kristus.“</i>	<i>„Wünsche, wünsche ein glückliches Neues Jahr. Kriskind belenchtet meine lockige Haare Gesundes Leben, langer Leben Gelobtes sei Jesus Christus.“</i>	<i>„Vinšujem, vinšujem šťastný Nový rok. Vianočný stromček mi osvetľuje kučeravé vlasy. Zdrávny život, dlhý život. Pochvalen buď Ježiš Kristus.“</i>
---	---	--

V hudobnom folklóre sa nachádzali piesne s maďarsko, nemecko slovenskými výpožičkami :

<i>„Én elemtem a vasárba Schneider Fánivál vetem néki piroš szokynát bárom fodoral. Schneider Fáni csak az mondja, Nem kel néki piroš sokyña.</i>	<i>„Ísiel som na jarmok s Fany schneiderovou Kúpil som som jej červenú sukňu. Fany Schneiderová však povedala Že jej červená sukňa netreba.“</i>
---	--

Vianočné koledy a vinše malohontských sklárov neboli vo všetkých sklárskych oblastiach rovnaké, líšili sa podľa miesta kde sklárske rodiny bývali. Napríklad sklári žijúci v Kokave nad Rimavicou si postupne osvojili obyčaje pôvodného dedinského obyvateľstva, v mnohých prípadoch si zvyky skombinovali. Oproti tomu v sklárskej osade Utekáč, kde prakticky žili len sklárske rodiny sa dlho pridržiavali tradičných sklárskych zvykov.

²⁷ Porovnaj kapitolu *Symbolika tradycijného chodenia po koledzie*, Smolińska 2003, s. 39-43.

²⁸ Informátor Richard Kafka.

Nivelizácia a regres lokálnej kultúry sklárskej kolónie

V 20. storočí bola skláreň v Utekáči už plne industrializovaná, lokalita bola napojená na železničnú dopravu, energiu pre lokalitu vyrábali generátory na výrobu plynu. Novopostavené kolónie sa rovnako vykurovali centrálnym rozvodom prebytočného tepla z pecí. Signifikantným prejavom akulturácie bolo žánrové vrstvenie zábavovej kultúry²⁹ sklárov. Sklárska kolónia sa zmenila na všeobecne robotnícku kolóniu, narastá spoločenská diverzita medzi postavením sklárov v priamom technologickom spracovávaní a obsluhým technologickým personálom automatizovanej výroby. Základnou kultúrnou zmenou v spoločenskom živote kolónie bolo využívanie pravidelného voľného času. Pracovný čas zodpovedal 10-12 hodinovému pracovnému dňu v týždni s voľnou nedeľou. Takéto štruktúrovanie pracovného týždňa bolo v kontraste s majoritným poľnohospodárskym okolím kolónie, kde sa voľný čas sústreďoval v zimnom období poľnohospodárskeho roka. Urbánny charakter spoločenského života kolónie umocnili aj migrácie a reemigrácie sklárov. Sklári prichádzali do kolónie zo skúsenosťami z rôznych priemyselných európskych centier, z tých si so sebou priniesli iné inovatívne kultúrne prvky, ktoré adaptovali v utekáčskej kultúre robotníckej kolónie. Miestne obyvateľstvo nebolo na ne zvyknuté, a preto boli v mnohých prípadoch s určitou nedôverou chápané. Na začiatok 20. storočia sa sklárska kolónia rozrástla o priestory spoločného trávenia času sklárov v prírode, hostincoch a spoločenských sálach. Najstarším miestom spoločenského stretávania bol hostinec s kolkárňou.

Utekáčski sklári s veľkou obľubou hrávali kolký. História hrania kolkov siaha až do konca 19. storočia. V Utekáči sa kolký hrávali až do roku 1969 – postupným vymieraním starých sklárov táto spoločenská športová tradícia zanikla. V niektorých obdobiach boli vybudované a využívané naraz aj dve kolkárne na rôznych miestach kolónie. O celé zariadenie kolkárne sa staral niektorý podnikavý sklár, ktorý si potom z „banku“ ponechal určitú časť peňazí na údržbu kolkárne a druhú časť pre svoju potrebu. V kolkárni sa hrávali všetky druhy spoločenskej zábavy: karty, šachy, čiara a podobné spoločenské hry. Pokiaľ bolo dosť návštevníkov a dobré počasie, narazil sa i súdok piva, ktorý spoločnosť kolkárne zdržal pri hrách až do večerných hodín. Najslávnejšie obdobie kultúry kolkárni bolo začiatkom štyridsiatych rokov 20. storočia, kedy bola vybudovaná v záhrade utekáčskeho kaštieľa nová moderná fabrická kolkáreň³⁰.

Zriaďovanie nových priestorov pre spoločenské vyžitie reprezentovalo zriadenie miest spoločenskej zábavy v kolónii kolies – koliesok – koliečok. Ako môžeme porovnať na Obrázku 3 tradičná hudobná kultúra sklárov výrazne adaptovala nové trendy interpretácie hudobnej tanečnej a zábavovej produkcie. Vtedajšia väčšina osadenstva kolónie prvýkrát počula hrať na zábavách – *jazz, fokstrot, valčík, walzer, tango, neskôr twist a charleston*.

²⁹ Smolińska, Hajduk-Nijakovska 2010.

³⁰ Informátor Milan Pupala.

V jednotlivých zápisoch hudobných kroník utekáčskych kapiel sa uvádza viac druhov hudobnej produkcie v prírode (Obrázok 3).

Tanečné zábavy, oslavy v kolónii boli organizované formálnou organizáciou RTJ – Robotnícka telovýchovná jednota a to spravidla po ukončení telovýchovných cvičení. Detské cvičenia a rôzne majálesy usporiadali tak isto na koliesku. Ostatné spoločenské zábavy, ktoré usporiadali rôzne korporácie – spoločenské organizácie sa usporiadali na koliesku – tanečnom mieste v extraviláne kolónie.

Ďalším prejavom zmien a nivelizovania zábavovej kultúry bola tradícia fašiangových obchôdzok. V šesťdesiatych a sedemdesiatych rokoch 20. storočia sa v sklárskej kolónii skončila posledná pôvodná sklárska fašiangová tradícia sprievodu masiek³¹. Masky, plán obchôdzky, tradičnú zábavu pre všetkých obyvateľov kolónie, pripravovala mladá generácia sklárov. Hoci štruktúra tohto tradičného fašiangového sprievodu sa nelíšila od ostatných v slovenskom etnickom prostredí, dlho si uchovala špecifikum v obsadzovaní účastníkov sprievodu. Do sprievodu masiek sa priebežne adaptovali karikujúce postavy sklárskej komunity ako z oblasti profesijného života, tak aj spoločenské fenomény. Masky potom reprezentovali ako tradičné tak aj aktuálne postavy podľa súdobého diskurzu a aktuálnej hodnotovej selekcie v sklárskej kolónii. Keďže fašiangový sprievod pokračoval aj v sprievode fabrickou hutou, masky karikovali dianie v samotnej hute. Takto sa ventilovali pracovné vzťahy v jednotlivých dielňach, ako aj vzťahy s vedením sklárne. Fašiangový sprievod tak zohrával významnú funkciu manifestnej príležitosti prezentovať hlas kolónie *-vox populi*. Zmenou tejto pôvodnej funkcie obchôdzky v päťdesiatych rokoch 20. storočia na odbormi riadené podujatie, manifestujúci bezkonfliktný vzťah robotníkov k nastupujúcemu zriadeniu dochádza k regresu živej kultúry založenej na tradovaní (Obrázok 4a-b³²).

Na začiatku druhej polovice 20. storočia sa kolónia sklárov stala reprezentatívnym spoločenstvom robotníckej subkultúry v širšom regióne. Sklárska komunita a kolónia ako jej reprezentant predstavovala v tomto širšom okolí nositeľkou dobových ideí štátu, viď. Obrázok 4a-b, keď viac-menej proklamatívne bola starosť o robotníkov zabezpečená štátom. Pri výskume sklárskej komunity to znamenalo zmenu generačnej postupnosti pri dedení sklárskej profesie. Zámerom štátu bolo vychovávať robotnícke profesie bez historizujúcich konotácií minulosti. Generačná transmisia sklárskej kultúry v kolónii zaniká. Mladá generácia sklárov druhej polovice 20. storočia len v malej miere pochádza zo sklárskeho rodinného prostredia. Do učňovských profesií sklárskej výroby sa robil nábor z regiónov bez sklárskej tradície, pôvod zo sklárskej rodiny bol viac príťažou než výhodou pri výbere zamestnania. Pri sklárskej kolónii sa založila učňovská škola s internátom, spoločenský pavilón, kúpalisko a nová bytová tehlová, panelová sídlisková výstavba.

³¹ Informátor Štefan Repčok a Johan Hauer.

³² Spartakiáda v Československu bola masovou, organizovanou formou gymnastického cvičenia nadväzujúca na cvičenia Sokola a robotníckych telovýchovných jednôt RTJ od roku 1955. Viac Šimanová, 2013.

História robotníckeho aktivizovania v spolkoch v Utekáči prinášala v povojnových rokoch sociálne benefity i v podobe medzinárodnej pomoci. V rámci tej bola vystavaná nová kolónia drevených domov pre sklárskych robotníkov ako vzájomný dar robotníkov z Fínska. Bol to zároveň posledný kultúrny vklad³³ do urbánneho plánovania sklárskej lokality ako historickej kolónie sklárov. Všetky nasledujúce už kopírovali nivelizujúcu architektúru panelových sídlisk. Robotnícka kultúra sa chápala ako internacionalizovaná triedna subkultúra, bez prímiesí lokálnych, profesijných či iných špecifik. Výklad robotníckej kultúry ovplyvňoval oficiálny výklad kultúrou socialistického štátu. Tak ako všetky oblasti života tak aj lokálna kultúra kolónie dovtedy imanentne generačne tradovaná a inovovaná bola vystavená zásahom centrálného riadenia osvetových zariadení, jednotnému odborovému zväzu a škôl. Kultúra kolónie nereprezentovala kultúru nového socialistického človeka, tá sa prezentovala bez väzieb na staršie tradície sklárskeho spoločenstva. Nivelizácia prejavov kultúry a kultúrneho konzumu sa stávala hodnotovou normou, v ktorej sa prejavovali vzory meštiactva a socialistického industriálneho spoločenstva pracujúcich. Staré kolónie opúšťali nové generácie, pre ktoré bolo vystavané nové panelové sídlisko, bez architektonického zakomponovania komunitného špecifika subkultúry kolónie. Spoločenské stretávanie sklárskych zamestnancov reprezentovali oficializované spoločenské schôdze, kultúrne a športové prehliadky. Dôraz na masovosť podujatí a príležitostí pre spoločenské stretnutie v kolónii, bola príčinou zániku väčšiny tradičných foriem komunitného stretávania sa a kultúry. Tradičné neformálne stretávania sa kolónie *na šalandách* nahradili rodinné nedeľné stretnutia a posedia priateľov v prírode – živánky. Sprofanovanie tradičnej kultúry snáď najviac reprezentovali posledné masky fašiangových sprievodov – *kozmonaut, automobilista, kapitalista* a pod., ktoré reprezentovali okrem iného aj oficiálnu ideológiu štátu.

Na konci 20. storočia sklársku kolónia v Utekáči už netvorili socio-profesné skupiny nadväzujúce bezpodmienečne na sklársku výrobu. Regres populácie sklárskych robotníkov môžeme porovnať na Obrázku 5. Následné voľné odpredávanie bytov v kolónii, ale aj na sídlisku, no hlavne zánik sklárne v roku 2009, znamenal veľké vystahovanie produktívneho obyvateľstva za prácou a následné migrovanie. V kultúre to znamenalo veľký regres foriem organizovanej zábavy, kde všetky spoločenské priestory zmenili svoje využitie alebo funkčne zanikli. Generačná transmisia kultúry nevykazuje veľké posuny. Rovnako percentuálna veková skladba kolónie reprezentuje starnúce obyvateľstvo³⁴ (Obrázok 5³⁵).

Z našich zistení obsahu kolektívnej kultúrnej pamäte³⁶ sa neukotvujú o kontinuálnu sklársku tradíciu. Reagujú skôr náhodile na tradície všeobecne slovensko etnické alebo

³³ Krišková 2008.

³⁴ Vek predproduktívny vykazuje 186 obyvateľov (15,3%), produktívny 749 (61,5%) z čoho len 49,8% sú ekonomicky činní obyvatelia zväčša dlhodobo žijúci mimo kolóniu a poproduktívny 283 (23,2%). Celkový počet obyvateľov bol k roku 2012 1218 (100 %). Zdroj Slovenský štatistický úrad Slovenskej republiky 2014.

³⁵ Slovenský štatistický úrad Slovenskej republiky 2014.

³⁶ Jung 1954.

všeobecne historizujúce ako napríklad umiestnenie sochy národného hrdinu Juraja Jánošíka, usporiadanie dní historického šermu Templárske dni³⁷. Tento všeobecný regres vedie do neudržateľnej situácií v lokalite, kde sklárstvo a jeho kultúra žije len v spomienkach najstaršej populácie.

Záver

Z teoretických vymedzení akulturácie vieme, že niektoré funkcie v lokalite sú zásadné pre vývoj kultúry. Z príkladu skúmanej lokality za takéto funkcie v robotníckej sklárskej kolónii môžeme považovať prirodzene zánik sklárskej výroby. Treba však poznamenať, že v časoch posledného obdobia i konca 20. storočia predstavovala sklárska profesia zručnosti už len všeobecnej továrenskej výroby, teda bez generačného dedenia špecifických znalostí a zručností. Nivelizácia sklárskej kultúry na kultúru všeobecne robotnícku znamenala hlavný akulturačný činiteľ. Príslušnosť k sklárni mala potom rovnaké indikátory ako príslušnosť ku ktorémukoľvek výrobnému podniku v spoločnosti. Sklárska kolónia ako špecificky vytvorené prostredie nereprezentovala lokálnu kultúru či životný štýl sklárskej komunity, tá bola lokalizovaná prevažne v iných formách susedského spolunažívania, či už v individuálnej výstavbe rodinných domov, v panelovom sídlisku v lokalite ale čoraz častejšie v živote mimo nej.

Náhly regres komunity počas posledných dvadsať rokov, môžeme odvodzovať od:

1. dlhodobu imanentných nivelizujúcich kultúrnych vplyvov lokálneho spoločenstva a rozpade sklárskej komunity
2. globálnych vplyvov útlmu výroby úžitkového skla
3. nízkej úrovni vitality sklárov prejavujúcej sa v sklárskom podnikaní
4. nízkej schopnosti diverzifikovania svojich činností v iných sklárskych technológiách činnostiach.

Charakter sklárskej komunity ako neustále migrujúce sociálno-profesijné spoločenstvo charakterizovala autodomestikácia³⁸ vlastnej kultúry a spôsobov života v období druhej polovice 20. storočia. Ten reprezentoval narastajúci konzum, izolovanosť a lokálcentrizmus. Dynamické prvky v lokálnom spoločenstve reprezentovali javy mimo autochtónnu štruktúru spoločenstva sklárskej kolónie alebo lokality³⁹.

³⁷ Súčasné populárne mýty porovnaj viac, Klobošická 2009.

³⁸ Termín ktorého vymedzenie načrtoľ Konrád Lorenz (1977, 1983).

³⁹ *Korektúry textu Doc. PhDr. Hana Hlôšková, CSc., Katedra etnológie a muzeológie, Filozofická fakulta, Univerzita Komenského, Bratislava*

Fot. 1 Základom sociálnej interakcií sklárskej kolónie boli predvstupné priestory do bytu – šalandy. Archív Gustáv Pupala

Fot. 2 Pracovné zoskupenie sklárov varštat – základný identifikačný prvok sklárskej kolónie. Virtuálny archív Stará Kokava, Kokava nad Rimavicou

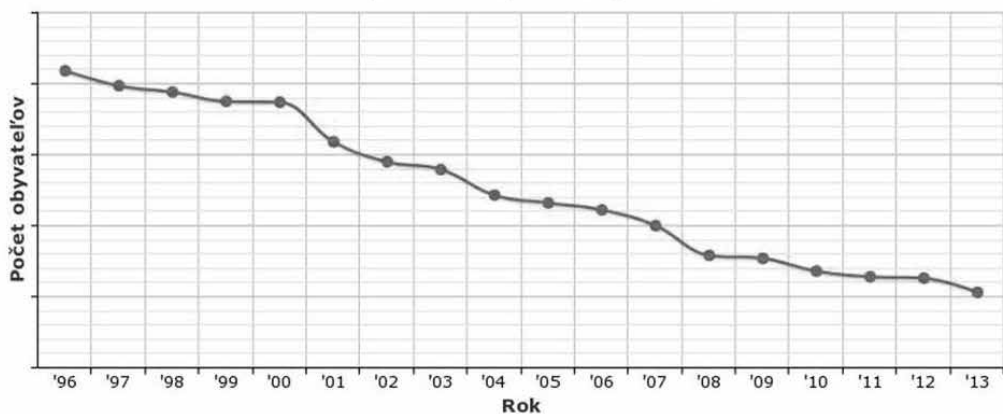

Fot. 3 Inštrumentálne zloženie sklárskych hudieb odzrkadľovalo presahy staršej novouhorskej hudobnej tradície (cimbál, husle, viola) a nových hudobných žánrov (trubka, gitara, bicie). Archív Pavel Haluka

Fot. 4a-b Nové masky symbolizujúce oficiálnu ideu kozmológie. Spartakiádne cvičenia mládeže reprezentovali organizovanú formu telovýchovných cvičení. Archív Róbert Schill

Počet obyvateľov v jednotlivých rokoch

Fot. 5 Populačný pokles obyvateľstva lokality Utekáč od roku 1996

Bibliografia

- Altman I. 1973, *Some perspectives on the study of man-environment phenomena*, „Representative Research in Social Psychology“. EDRA 4: Fourth International EDRA Conference, Vol. 4, No.1, s. 98-113.
- Bourdieu P. 1992, *The Logic of Practice*, Stanford University Press, Stanford.
- Feglová V. 2008, *Tradycyjne zwyczaje "chodzenia z/po..." w procesie transformacji społecznej i obyczajowej na przełomie XX a XXI wieku*, [w:] K. Łeńska, M. Sztandara (red.) *Stromata anthropologica* 4, Uniwersytet Opolski, Opole, s. 145-151.
- Halbwachs M. 1980, *The collective memory*, Harper & Row, New York.
- Hebb D. 1949, *The Organization of Behaviour*, John Wiley & Sons, New York.
- Herskovits M. J. 1938, *Acculturation: The Study of Culture Contact*, J. J. Augustin, New York.
- Hlášková H. 2000, *Povest' – jedna z naratívnych foriem osvojenia si priestoru*, „Etnologické rozprawy“, Vol. 1-2, s. 44-51.
- Jung K. G. 1954, *Von den Wurzeln des Bewusstseins. Studien über den Archetypus*, Rascher & Cie, Zurich.
- Klobušická P. 2009, *Populárne mýty o folklóre a folklorizme*, [w:] A. Lukáčová (red.) *Folklorizmus a jeho fenomény včera a dnes*, Stredoslovenské múzeum, Banská Bystrica, s. 36-42.
- Krišková Z. 2008, *Materiálna a duchovná kultúra v lokálnom spoločenstve*, [w:] V. Labuda, M. Šmálik (red.) *Veľká Lomnica*, VL-Grafik, Veľká Lomnica, s.270-293.
- Lejano R., Stokols D. 2013, *Social ecology, sustanbility, and economics*, „Ecological economics“, Vol. 89, No. 1-6.
- Lenovský L. 2005, *Identity: (Today) a commodity among others (?)*, „Filozofia“, Vol. 60, No.7, s. 536-541.
- Lorenz K. 1977, *Behind the Mirror. A search for a natural history of human knowledge*, Methuen and Co. Ltd, London.
- Lorenz K. 1983, *Abbau des Menschlichen (The Waning of Humaneness)*, Piper Verlag, Munchen.
- Mead G. H. 1934, *Mind, Self, and Society. From the Standpoint of a Social Behaviorist*, University of Chicago Press, Chicago.
- Redfield R., Linton R., Herskovits M. J. 1936, *Memorandum on the Study of Acculturation*, „American Anthropologist“, Vol. 38, No 1, s. 149-152.
- Seebohm T. 2004, *Hermeneutics. Method and Methodology*, Springer, Dordrecht.
- Siegel, B. J. 1955, *Acculturation*, Stanford University Press, Stanford.
- Smolińska T., Hajduk-Nijakovska J. 2010, *Obecność kultury typu ludowego we współczesnej kulturze masowej*, [w:] T. Smolińska (red.) *Miedzy kultura ludowa a masowa. Historia, terażniejszość i perspektywy badań*, Scriptum, Kraków, s. 159-185.
- Smolińska T. 2003, *Tradycyjne zwyczaje i obrzędy Śląskie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole.

Wengraf T. 2001, *Qualitative Research Interviewing: Biographic Narratives and Semi-structured Methods*, SAGE, London.

Zapletal M., Murin I. 2013, *Ekomuzeum jako přirozený habitat*, „Acta historica Universitatis Silesianae Opaviensis“, Vol. 6, s. 149-170.

Žilák J., Hlodák P. 2012, *Zrod a vývoj slovenského skla. Sklárne stredného Slovenska*, Keramat, Kalinovo.

Žilák J., Kafka R., Repčok Š. 2001, *Sklárne v Malohonte*, Divadelné združenie GUnaGU, Bratislava.

Internetové zdroje :

Friese S. 2013, *ATLAS.ti Scientific Software Development GmbH*, http://www.atlasti.com/uploads/media/atlasti_v7_manual_201301.pdf, 11.6.2015

Slovenský štatistický úrad Slovenskej republiky 2014. Demografia a sociálne štatistiky. Official website of the Slovenský štatistický úrad Slovenskej republiky: <http://slovak.statistics.sk>, 23. 10. 2014.

Šimanová H. 2013, *Spartakiáda z aktérské perspektivy*. (Diplomová práca. Západočeská univerzita, Plzeň), <https://otik.uk.zcu.cz/bitstream/handle/11025/8532/DP%20Simanova%20Hana.pdf?sequence=1>] Plzeň, 11.6.2015

Christine Maria Przybyła
Uniwersytet Jagielloński
Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej

„Witamy na Bobrku!”, czyli zmiana i trwanie bytomskiej kolonii robotniczej po okresie transformacji ustrojowo-ekonomicznej

Abstract

This paper describes the case of the district of Bobrek in the Silesian city of Bytom, inhabited by working class since the 19th century, as an area of the post-transformation poverty and unemployment. The author uses ethnographic methods to explore and expound the effects of restructuring and transformations of the economic system. The study shows the history of the settlement and the collapse of the “Bobrek” Ironworks, which used to be the main workplace for the district’s residents. The article focuses on the deep crisis of the local community, the long-term unemployment and social exclusion which appeared in the area after the ironworks closed in 1994. The author points out the psychological and emotional aspects of a great change and the problem of ghettoisation in a district noted for poverty and unemployment. Nonetheless, in the author’s opinion, remains of the traditional Silesian working-class culture can still be found there.

Key words: Bytom, Silesia, restructuring, working class district, unemployment, social exclusion

Autorka opisuje przypadek byłej kolonii robotniczej, dzielnicy Bobrek w Bytomiu, jako przykład potransformacyjnego obszaru ubóstwa i bezrobocia. W pracy zostaje przywołana krótka historia dzielnicy i huty „Bobrek”, będącej głównym zakładem pracy dającym zatrudnienie większości mieszkańcom osiedla przed 1994 rokiem. Autorka skupia się na problemie kryzysu lokalnej społeczności spowodowanym gwałtownym wzrostem bezrobocia strukturalnego. W artykule zwraca uwagę na psychologiczne i emocjonalne aspekty szoku wielkiej zmiany, które utrudniły mieszkańcom Bobrka poradzenie sobie w trudnej sytuacji. Eksponowanym zjawiskiem jest gettoizacja dzielnicy i wykluczenie społeczne potęgowane polityką socjalną miasta oraz działalnością mediów. Na podstawie badań terenowych metodą etnograficzną i z przywołaniem wypowiedzi mieszkańców podejmuje próbę ukazania skutków degradacji społecznej, ale też dowodów na wciąż istniejące ślady tradycyjnych wartości śląskiej dzielnicy robotniczej.

Słowa kluczowe: Bytom, restrukturyzacja, osiedla robotnicze, bezrobocie – wykluczenie społeczne

Data wpływu: 31.10.2014

Data akceptacji: 01.07.2015

Wstęp

Byłe osiedla robotnicze wzbudzają coraz częściej zainteresowanie polskich badaczy różnych dyscyplin i stają się obiektami interdyscyplinarnych badań skupiających się przede wszystkim wokół zagadnień rewitalizacji, restrukturyzacji, bezrobocia, biedy, patologii społecznej a także ekologii, architektury i przestrzeni współczesnych polskich miast. Badania kultury robotniczej prowadzone przed 1989 rokiem są cenne i ważne, lecz dopiero od niedawna możemy spojrzeć na zjawisko polskiej industrializacji i kultury robotniczej oraz po-robotniczej z dystansu i z oglądem całości. Niewątpliwym ryzykiem pozostaje poddanie się nostalgii, o której wspomina się m.in. w książce pod redakcją Kazimierzy Wódcz *Zapomniane miejsca, zapomniani ludzie. Restrukturyzacja ekonomiczna a zmiana kulturowa*, za Davidem W. Lewisem nazywając zjawisko „kominową nostalgią” (ang. *smokestack nostalgia*)¹. Mitologizacji kultury robotniczej i industrialnej przeszłości sprzyjają rozmowy z byłymi pracownikami kopalń, hut i innych zakładów przemysłu ciężkiego, którzy ze swoją górniczą lub hutniczą przeszłością wiążą wspomnienia szczęśliwej młodości, dostatku, beztraski oraz „starych dobrych czasów”, zwłaszcza w sytuacji, gdy mowa jest o osobach obecnie bezrobotnych i zdegradowanych. Słuchając o minionych czasach, w których „wszyscy mieli pracę”, „niczego nie brakowało”, „huta/kopalnia dbała” a ludzie byli „jacyś inni, lepsi”, „wszyscy sobie pomagali”, trudno nie poddać się wrażeniu, że mowa jest o autarkicznej krainie mlekiem i miodem płynącej a nie o ciężkiej, niebezpiecznej pracy i krajobrazie zdominowanym przez szyby, kominy, dymy i hałdy. W idealizacji oraz mitologizacji zawodu górnika i hutnika miała też udział oficjalna propaganda sprzed 1989 roku, kreująca robotników na herosów, nagradzanych za swoją ciężką pracę medalami, talonami, przywilejami branżowymi i sklepami zwanymi G-wexami, doskonale jak na owe czasy wyposażonymi². Bytom, jako „przodujące” miasto węgla i stali odwiedzane było przez I sekretarza partii Edwarda Gierka, co dodatkowo nobilitowało miejscowość i region³.

Dzisiaj bytomska dzielnica Bobrek jest jednym z obszarów, o których Tomasz Rakowski pisał jako o miejscach występowania tzw. nowej biedy, wynikającej z potransformacyjnych przemian. Bytom jest przykładem miasta, w którym przeszłość przemysłowa odcisnęła niezmaazywalne piętno „na formach przestrzennych, stosunkach społecznych, instytucjach, wzorach kultury a także zbiorowych identyfikacjach i indywidualnych

¹ Gneciak 2013, s. 88.

² Kolny, Maciejewski 2006, s. 41.

³ Drabina 2002, s. 102.

biografiach”⁴. Konurbacja górnośląska, gdzie w ściśle powiązanych ze sobą miastach, według różnych szacunków, żyje prawie 3 mln ludzi, to najintensywniej zagospodarowany tak duży obszar w Polsce. Region nieprzerwanie od 200 lat koncentruje działalność przemysłową, szczególnie ich „ciężkie” dziedziny: górnictwo, metalurgię, chemię⁵. Forsowne uprzemysłowienie i rabunkowe wydobycie węgla spleca obecnie swój dług. Bytom do dziś boryka się ze zniszczeniami przestrzeni fizycznej i przyrodniczej jak zanieczyszczenie gleb i osiadanie terenu na skutek wydobywania węgla pod miastem a także spaceniem struktury społecznej i profesjonalnej⁶. Bytom jest miastem nad-uprzemysłowionym, tzn. stopień rozwoju przemysłu już dawno przekroczył możliwości adaptacyjne środowiska, co spowodowało nierównomierny rozwój gospodarki i infrastruktury tego obszaru a ostatecznie – zapaść⁷. W granicach liczącego około 175 tys. mieszkańców Bytomia, położonego pośrodku górnośląskiej konurbacji, znajdują się obecnie dzielnice: Rozbark, Łagiewniki, Szombierki, Bobrek, Karb, Miechowice, Stroszek, Sucha Góra, Stolarzowice, Górniki, Osiedle gen. Jerzego Ziętka. W mieście działało niegdyś 11 kopalń i 2 huty żelaza, do dziś z zakładów przemysłu ciężkiego została tylko zredukowana kopalnia „Bobrek-Centrum” i koksownia⁸. Co więcej, zgodnie z decyzją rządu podjętą w styczniu 2015 roku, kopalnia ma zostać podzielona, „Centrum” przeznaczone do likwidacji a „Bobrek” sprzedany prywatnej spółce⁹.

Industrialne początki i upadek kolonii

Dla Bytomia górnictwo miało istotne znaczenie już w XV wieku, choć w późniejszych wiekach nieco podupadło podobnie jak samo miasto, odżywając ponownie dopiero na przełomie XVIII i XIX wieku¹⁰. Bobrek, będący od co najmniej czternastego stulecia wsią i pozostając jeszcze w XIX wieku folwarkiem szlacheckim, posiadał swój własny ratusz zbudowany w 1901 roku, dworzec kolejowy, pałacyk, park, szkołę, z których większość przetrwała do dziś lub do początku lat 90., oczywiście, zmieniając częstokroć swoje funkcje¹¹. Znakomita większość zabudowań Bobrka pochodzi z przełomu XIX i XX wieku oraz z początku XX wieku, tworząc zabytkową kolonię robotniczą (wpisaną w rejestr zabytków), będącą jednak w fatalnym stanie dewastacji i rozkładu. Pierwszą hutę żelaza „Vulkan” uruchomiono w 1856 roku, przemianowując ją w 1870 roku na hutę „Moritz” a następnie, w 1883, na „Julienhütte”. Huta „Julia” nazwana tak po 1945 roku została rok

⁴ Ibidem, s. 7.

⁵ Szoltysek 2007, s. 27.

⁶ Dragan 2012, s. 56.

⁷ Jałowiecki 2010, s. 226.

⁸ Drabina 2010, s. 9.

⁹ Porozumienie..., www.premier.gov.pl, 17.01.2015.

¹⁰ Dziewulski 1956, s. 28.

¹¹ Krawczyk, Nadolski 2010, s. 4.

później przemianowana na hutę „Bobrek” i pod tą nazwą działała aż do 1994 roku, kiedy jej upadek przyczynił się do kresu robotniczej historii Bobrka oraz do głębokiego kryzysu ekonomicznego i społecznego dzielnicy. Huta wraz z kopalnią „Bobrek”, działającą od 1910 roku i funkcjonującą przed wojną pod nazwą „Gräfin Johanna”, dawały pracę oraz utrzymanie ogromnej większości mieszkańców Bobrka i okolic. Pan Wacław, mieszkaniec Bobrka, wspominając czasy swojego dzieciństwa i młodości opowiada:

Był taki podział zawsze u nas, jak się dzieci pytały : »Kaj twój ojciec robi? Na kopalni, a twój? Na hucie.« I to był taki podział: huta-kopalnia, bo w zasadzie były tylko te dwa olbrzymie zakłady, które wszystkich zatrudniały. Nieliczni pracowali gdzie indziej, tak to 95%: huta – kopalnia, huta – kopalnia... A pamiętam, że na hucie każda zmiana [była] 8-godzinna, więc o 14.00, 22.00 i 6.00 syrena wyła na koniec zmiany, huuuu!¹².

Pamięć o podziale Bobrka na tzw. podwórka górnicze i podwórka hutnicze zachowała się do dziś, nawet wśród młodego pokolenia. Jakkolwiek w kopalni pracowała podobna liczba mieszkańców dzielnicy, co w hucie, to jednak upadek huty bardziej zaznaczył się w pamięci zbiorowej. Kopalnia „Bobrek” połączona z kopalnią „Centrum” nadal funkcjonuje, jakkolwiek na dużo mniejszą skalę, nigdy też nie była widoczna z okien mieszkań, tak jak huta, która bezpośrednio sąsiadowała z osiedlem, wpisując się w jego krajobraz. Jak się jednak okazuje, nawet ostatnia kopalnia w mieście nie jest bezpieczna i na początku 2015 roku została zagrożona likwidacją. Gwałtowne strajki górników i mieszkańców miasta, m.in. Bobrka, pozwoliły uchronić przynajmniej część kopalni, lecz nikt nie jest w stanie powiedzieć na jak długo.

Dla „Bobrkorzy” to nie rok 1989, lecz właśnie 1994 jest rokiem znaczącym, w którym nadeszła nawałnica zmian. Po 150 latach pracy w hucie i kopalni mieszkańcy Bobrka musieli poszukać sobie innego zajęcia, podobnie jak kilkadziesiąt tysięcy innych robotników zwolnionych z pozostałych kopalń oraz hut w całym mieście i regionie. Słabo rozwinięta, w wyniku jednostronnego inwestowania w przemysł, sfera usługowa Bytomia, a także rodzaj wykształcenia i doświadczenia zawodowego byłych górników i hutników przyczyniły się do tego, co w tej sytuacji było nieuniknione – bezrobocie oraz pauperyzacji całych obszarów i dzielnic. Około 35-40% mieszkańców Bytomia posiada wykształcenie zawodowe lub niższe (podstawowe, gimnazjalne, niepełne podstawowe), przy czym większość z tych osób zamieszkuje starsze, uboższe dzielnice robotnicze, jak Bobrek, Karb¹³. Po upadku przemysłu część osób zdołała się przystosować, przekwalifikować, inni – mężczyźni i kobiety zaczęli „dorabiać”, często na czarnym rynku, zaś ogromna liczba osób wymagała i nadal wymaga pomocy w postaci zasiłków. Zubożonej ludności nie stać na nic więcej ponad to, co niezbędne – niewielkie dochody generują zmniejszony

¹² Wywiad, rozmówca: pan Wacław, 55 lat, Bytom, 20.04.2013.

¹³ Pawlica 2011, s. 23.

popyt lokalny, dodatkowo przyczyniając się do regresu. W ten sposób zaczęły „umierać” np. sklepy oferujące coś innego niż najtańsze artykuły spożywcze, restauracje i różnorakie zakłady usługowe. Dzielnice opustoszały, pozostały jedynie najtańsze „knajpy”. Mało kto dziś pamięta, że na Bobrku funkcjonowało jeszcze niedawno liceum, klub literacki, biblioteka, kino, dom kultury i rozwinięte życie towarzyskie¹⁴. Popadający w ruinę, opuszczony od 20 lat dom kultury, który zbudowany został przez hutę i wraz z nią upadł, wyburzono w 2014 roku, by na jego miejscu wzniesić supermarket „Biedronkę”. Dziś Bobrek jest gettem bezrobocia, ubóstwa i problemów społecznych i nie jest w tej roli osamotniony. Podobny los spotkał dzielnice Karb i Łagiewniki w Bytomiu a także np. Lipiny (Świętochłowice), Nowy Bytom, Wirek w Rudzie Śląskiej czy zagłębiowski Będzin (dzielnice Koszelew, Ksawera) i wiele innych miejscowości¹⁵.

Spolecność Bobrka

Bobrek jako przykład zbiorowości jest dość szczególnym rodzajem miejskiej społeczności lokalnej. O ile miejskie wspólnoty bywają zazwyczaj mocno zróżnicowane i heterogeniczne pod względem różnych uprawianych przez mieszkańców zawodów i stylów życia, o tyle kolonia górniczo-hutnicza jest pod tym względem bardzo jednolita¹⁶. Z powodu huty i kopalni łączącej większość mieszkańców Bobrka, ich tryb pracy oraz wypoczynku, sposób życia, wzorce zachowań, doświadczenia życiowe, aspiracje, wykształcenie a nawet sposób mieszkania w familoku były przez długie lata bardzo zbliżone. Dzielenie podwórek, uczęszczanie do tej samej szkoły w dzielnicy oraz praca w tym samym zakładzie dodatkowo zbliżają ludzi. Nawet fakt, że wielu mieszkańców osiedla nie pochodzi ze Śląska, lecz z różnych stron Polski, skąd przyjechali za pracą, nie stawiało nigdy zbyt silnych barier. Gdyby nie fakt dużej liczby osób napływowych i nasilonej wymiany ludności, można by porównać Bobrek raczej do tradycyjnej społeczności wiejskiej niż luźnej zbiorowości miejskiej. Pomimo jednak dość eklektycznego składu ludnościowego (Ślązacy deklarujący pochodzenie polskie, niemieckie lub po prostu śląskie, ludność polska przybyła z centralnej i południowej części kraju, Polacy ze wschodu, obecnie także Romowie) i częstej wymiany ludności (część otrzymywała później mieszkania „z przydziału” w innej części Bytomia i wyprowadzała się), wspólne cele, podobny tryb życia łączyły mieszkańców kolonii i pozwalały identyfikować się z Bobrkiem. Zwykle nowi przybysze przejmowali wzorce zachowań obowiązujące na tym obszarze (przynajmniej te przydatne w pracy i w kontaktach z innymi mieszkańcami) oraz włączali się do np. wspólnego dbania o dzielnicę, życia sąsiedzkiego i towarzyskiego. Z homogenicznością bobreckiej społeczności wiąże się nierozzerwalnie unikalna architektura osiedla – dzielnica zbudowana jest głównie z *familoków* wzniesionych na przełomie XIX i XX wieku wzdłuż ulicy Konstytucji (dawniej Bergwerkstrasse,

¹⁴ Drabina 2002, s. 102.

¹⁵ Wódz 2013, s. 9.

¹⁶ Rybicki 1974, s. 20.

czyli ulica „kopalniana”¹⁷. Bobreckie *familoki* zbudowane były w ten sposób, „by utworzony z ich brył czworobok zamykał wolną przestrzeń, stwarzając miejsce dla ówczesnej »infrastruktury«, a więc szopek i chlewików, by rodziny mogły chować inwentarz żywy, od kozy po świnię”¹⁸. W wyniku późniejszych wyburzeń regularność tych czworoboków została w niektórych miejscach naruszona, od lat 70. nie ma również małej architektury między *familokami* – wspomnianych chlewików, w których jeszcze długi czas po wojnie hodowano drób. Od lat 80. zaczęto budować za ogródkami działkowymi nowe niewielkie osiedle domków jednorodzinnych (Osiedle pod Brzozami), które jednak, choć formalnie należy ono do Bobrka, pozostaje tworem oddalonym przestrzennie i mentalnie.

Obecnie w prawie każdym mieście Górnego Śląska i Zagłębia znajdziemy dzielnice robotnicze, które w wyniku restrukturyzacji stały się rezerwatami nędzy i patologii społecznej. Zjawisko częstokroć potęgowane jest polityką socjalną miast, które wykorzystują stare, będące najczęściej w bardzo złym stanie, mieszkania w dzielnicach robotniczych, jako lokale socjalne dla osób z eksmisji. W ten sposób koncentruje się ubóstwo i problemy społeczne w jednej, coraz bardziej izolowanej dzielnicy. Rdzenni lub dłużej zasiedziali mieszkańcy Bobrka mają żal o to i czują się skrzywdzeni podobną polityką:

Ino robiom te socjalne – jedne zniszczą mieszkania, drugie dostają, nowe okna, nowe gumolity, kuchenki, zlewy, wszystko nowe. A jak przyjdiesz tam za dwa, trzy miesiące, to ni mo nic! Wszystko wysprzedane. Miasto robi te mieszkania socjalne. I wszystko sprzedajom. U takiej Bożeny mieszka jeden, co jeszcze piec chce sprzedać. Na wódkę, żeby mieć za co se wypić. A my czynsze płacimy i nom nic nie zrobiom¹⁹.

Dawna wspólnota i homogeniczność lokalnej społeczności zostały nadwerężone wskutek upadku wielkich zakładów przemysłowych będących dlań spoiwem. Nowi mieszkańcy dzielnicy nie integrują się zbytnio ze „starymi” mieszkańcami, lecz nawiązują często znajomości z osobami, będącymi w podobnej sytuacji, również z mieszkańcami socjalnych. Odnajdują wspólny język oraz tematy, spędzają ze sobą czas na schodach i murkach, równie często jednak ściągają się nawzajem w dół – zawężając swoje kontakty do grona bezrobotnych i beneficjentów pomocy społecznej, zmniejszając swoje szanse na pozytywną zmianę. Osoby bezrobotne, ubogie, często odczuwają wstyd wobec ludzi będących w lepszej sytuacji i dręczy je poczucie niższości. Aby nie narażać się na nieprzyjemne porównywanie i dotkliwie uświadamianie sobie własnej ciężkiej sytuacji, nawet w sposób nie do końca uświadomiony wolą unikać spotkań z osobami, które z racji posiadania pracy są postrzegane jako „lepsze”²⁰.

¹⁷ Drabina 2002, s. 102.

¹⁸ Ibidem, s. 103.

¹⁹ Wywiad, rozmówca: pani Eugenia, 78 lat, Bytom, 21.04.2013.

²⁰ Hrebenda 1992, s. 60.

Fot. 1. Bytom – Bobrek, na Bobrku wciąż żywe są relacje sąsiedzkie i nadal kultywuje się wspólne przesiadywanie przed domami, fot. Ch. Przybyła, 2013 r.

Fot. 2. Bytom – Bobrek, ciepły dzień na Bobrku, fot. Ch. Przybyła, 2013 r.

Fot. 3 Bytom – Bobrek, dzieci zawsze znajdują sobie miejsce do zabawy. Bobreckie podwórka w słoneczne dni rzadko bywają puste, Bytom – Bobrek, fot. Ch. Przybyła, 2013 r.

Fot. 4. Bytom – Bobrek, wielki nieobecny, czyli ruiny huty tuż za murem. W oddali dymi jeszcze komin koksowni – niewielkiej spółki powstałej na resztkach upadłego zakładu. fot. Ch. Przybyła, 2013 r.

Pracownicy MOPR mający doświadczenie w pracy z różnych dzielnic Bytomia podkreślają mimo wszystko, że na Bobrku najbardziej zachowała się rodzinna atmosfera małych społeczności, „wszyscy się znają” i „wiedzą o sobie wszystko”. Wśród starszych mieszkańców nadal żywe jest wspomnienie, ale i ciągłe praktykowanie pomocy sąsiedzkiej, jak w przypadku pani Eugenii, która nieraz pomaga swojej sąsiadce:

[...] Ona mo emerytura, wiesz? Tylko ci chłopcy [synowie] jej zabierają ta emerytura. A ona tu chodzi kartony zbiero, ona nie mo światła, ona już tu trzi lata mieszko i ona nie mo zegara na prąd. Chodzi po śmietnikach, kartony zbiero i tym chłopcom.... i cały czos pali. A jak ja tam se zrobię jakiś obiad czy tam placki se upieke, no, zostaną tam dwa czy... no, to co? Jo to mom spalić? To jej to ida zanieść, nie? Tak często dość jej tam coś dom, co mi tam zostanie, jakaś zupa, przecież ja tego nie będę wylewać, jak jo wiem, że tam głodno osoba. To ona patrzy na mnie tak, jakby ja z nieba jej spadła...²¹.

Starsi mieszkańcy Bobrka opowiadają, że wspólne dbanie o klatki schodowe, podwórka, spędzanie czasu z sąsiadami czy nawet „podrzucanie” dzieci do sąsiadek, które nieraz zapraszały się wzajemnie na obiad i pilnowały latorośli pod nieobecność matek, było normą. Jeden z respondentów przyznaje, że niemal połowę dzieciństwa spędził w domu kolegi, u sąsiadów, którzy częstowali go obiadem, podczas gdy mama pracowała na kopalni do późna. Dziś, chociaż relacje sąsiedzkie są nadal dość bliskie, to jednak zmieniły one charakter i dotyczą przede wszystkim młodzieży i dzieci, mężczyzn spotykających się przy alkoholu i rozmów kobiet przed domem. Trudno już rejestrować tak dalece idące zaufanie do bliższych i dalszych sąsiadów, o którym opowiadają starsi. Bobrecy autochtoni, szczególnie w podeszłym wieku, bywają niechętni wobec ludności napływowej, zajmującej mieszkania socjalne, zwykle jednak powodem jest alkohol i hałaśliwe zachowanie. Pomimo niskiego standardu mieszkań w familokach, w których najczęściej brakuje łazienek a ubikacje są w korytarzach, rzadko słyszy się jednoznaczne deklaracje chęci wyjazdu, opuszczenia dzielnicy na stałe. Większość z nich wskazuje na zasiedzenie, swojską atmosferę osiedla, sentyment lub odwołuje się do lepszej przeszłości, kiedy Bobrek był „bogatą” i „najlepszą dzielnicą”, pożądanym miejscem zamieszkania. „Tu było czysto, tu był porządek, ta dzielnica kiedyś była najbogatszą dzielnicą w Bytomiu”²² – twierdzi bytomski radny z Bobrka, a inna mieszkanka dzielnicy dodaje: „A dawniej to wszystko było, pięknie było, przedszkola były, fontanny były, koncerty, kino było, wszystko było”²³. Znamienne jest, ale nie tylko wśród mieszkańców Bobrka, lecz wszystkich dzielnic Bytomia bez wyjątku, duże poczucie odrębności i przywiązania do dzielnicy, co ujawnia się w sposobie mówienia o centrum miasta i poszczególnych osiedlach traktowanych niemal jak osobne miejscowości.

²¹ Wywiad, rozmówca: pani Eugenia, 78 lat, Bytom, 21.04.2013.

²² Wywiad, rozmówca: Mirosław P., radny Bytomia, Bytom, 21.04.2013.

²³ Wywiad, rozmówca: pani Krystyna, 72 lata, Bytom, 16.04.2013.

Żadna z tych dzielnic nie ma też takiego jakby przypisania do Bytomia, bo nikt z tych dzielnic nie powie, że on mieszka w Bytomiu, tylko on mieszka na Bobrku. [Jak] on jedzie, to nie powie »do centrum Bytomia«, tylko »do Bytomia«. Oni się czują odrębnym, może nie miastem, ale czują się odrębni od tego centrum Bytomia²⁴.

Pani Krystyna, mieszkanka Bobrka, mówi: „[...] chociaż urodziłam się w Bytomiu, ale tu już jestem przyzwyczajona przez tyle lat. Na Bobrku mi się dobrze mieszkało i mieszka nadal, moi sąsiedzi to są dobrzy ludzie...”²⁵. Za Bytom uważa się stare centrum miasta, ewentualnie wraz z Rozbarkiem. Poczuciu odrębności sprzyja faktyczna geograficzna izolacja poszczególnych dzielnic, które zwykle nie przechodzą płynnie jedna w drugą, lecz są pooddzielane pasami zieleni, lasu, torów, tras szybkiego ruchu itp. Bobrek w latach 90. doczekał się nawet rady dzielnicy, która jednak szybko upadła.

Trauma i konsekwencje restrukturyzacji ekonomicznej

Problem restrukturyzacji nie ogranicza się jedynie do lat 90. i nie rozwiewa się wraz z końcem tej burzliwej dekady. Liczba zatrudnionych osób w górnictwie węgla kamiennego spadła w Polsce w latach 1990–2006 o ponad 264 tys. pracowników, natomiast Górniczy Pakiet Socjalny, Hutniczy Pakiet Socjalny i różnorodność osłon socjalnych, kredytów oraz inne formy pomocy okazały się niewystarczające²⁶. W stosunkowo najlepszej sytuacji są obecnie osoby, które wówczas osiągnęły odpowiedni wiek, by nabyć prawo do wcześniejszej emerytury. Dziś częstokroć utrzymują z tych emerytur dorosłe dzieci i całe rodziny. Około 2000 roku blisko 200 tys. mieszkańców województwa śląskiego – głównie miejscowości zależnych wcześniej od wielkich zakładów przemysłowych – dotkniętych było biedą na poziomie biologicznym, tzn. że zmarliby z głodu i chłodu bez pomocy społecznej. Dal-sze półtora miliona żyło na poziomie minimum socjalnego. W 2002 i 2003 roku kryzys bezrobocia osiągnął *apogeum* – bez pracy zostało około 25% mieszkańców Bytomia (dla porównania: „normalna” stopa bezrobocia dla większych miast powinna się utrzymywać na poziomie 3–4%)²⁷. W 2010 roku Bytom i podregion bytomski nadal osiągały najwyższą stopę bezrobocia spośród dużych i średnich miast województwa śląskiego. Spośród bezrobotnych bytomian 25% nie ma pracy dłużej niż dwa lata, co oznacza istotne obniżenie szansy na powtórne zatrudnienie²⁸. W badaniach wykazano również, że na obszarze Śląska 1/3 wszystkich osób zakwalifikowanych do kategorii osób zagrożonych wykluczeniem społecznym i ubóstwem, to osoby, które kształciły się i zdobywały umiejętności zawodowe,

²⁴ Wywiad, rozmówca: pracownik socjalny MOPR na Bobrku, Bytom, 05.06.2014.

²⁵ Wywiad, rozmówca: pani Krystyna, 72 lata, Bytom, 16.04.2013.

²⁶ Wódz, Klimczak-Ziółek, 2013, s. 32.

²⁷ Pawlica, 2011, s. 16.

²⁸ Ibidem.

jako robotnicy przemysłowi i rzemieślnicy²⁹. W sytuacji bezrobocia istotnym uzupełnieniem budżetów domowych jest praca w szarej strefie, prace sezonowe i dorywcze – na obszarze województwa śląskiego ok. 1/3 badanych przyznaje, że pomaga sobie w ten sposób, jednak domniemywa się, że liczba ta jest większa³⁰. W środowisku osób trwale bezrobotnych i w dzielnicach, takich jak Bobrek, praca w szarej i czarnej strefie uważana jest nie tylko za moralnie dopuszczalną, ale wręcz za przykład zaradności życiowej³¹.

Długotrwałe bezrobocie ma swoje rozliczne konsekwencje – indywidualne i społeczne – w postaci m.in. obniżenia standardu życia, w skrajnych przypadkach nędzy, izolacji społecznej, ograniczenia lub zaprzestania aktywności kulturalnej i politycznej, poczucie bezsilności, apatii, często też alkoholizmu. Bezrobotni rodzice mają z kolei zły wpływ na dzieci, które – chcąc nie chcąc – często dziedziczą ich los i powielają błędy³². Jeśli wziąć pod uwagę, że sąsiedztwo, w którym mieszka wiele osób dotkniętych tym problemem, dodatkowo wpływa na utrwalanie się złych wzorców, można mówić o lokalnej kulturze ubóstwa³³. Wykonywany zawód jest częścią tożsamości, miejsce pracy i współpracownicy są istotnym elementem życia człowieka, wpływającym na jego samopoczucie, samoocenę, indywidualny rozwój, ilość i jakość kontaktów społecznych. W społeczeństwie, w którym praca zawodowa na pełny etat stanowi wartość niemal autoteliczną, bezrobocie jest odczuwane wyjątkowo dotkliwie i rani poczucie godności. Bezrobocie oznacza dziś jednak przede wszystkim izolację od konsumpcji, która jest podstawową działalnością człowieka społeczeństw rozwiniętych. Konsumpcja różnego rodzaju dóbr jest główną formą uczestniczenia w społeczeństwie, kulturze – wokół zarabiania i wydawania pieniędzy organizujemy znaczną część życia³⁴. Człowiek, który nie konsumuje, jest niewidzialny, upośledzony. W przypadku dzielnicy po-górnicznej i po-hutniczej takie zjawisko jest tym bardziej bolesne i dotkliwe, że jeszcze niedawno, będąc kolonią robotniczą „klasy przodującej” cieszyła się wszakże uznaniem i szacunkiem, jako ostoja tradycyjnie „śląskiej pracowitości” i śląskiego etosu pracy. O ile jeszcze niedawno „wszyscy pracowali” i „nie do pomyslenia” było, żeby dorosła zdrowa osoba, zwłaszcza mężczyzna, była bezrobotna, o tyle dziś obserwuje się postępujące przyzwolenie na prowadzenie życia na zasiłku a dzielnica stereotypowo pracowitych i ciężko pracujących (oraz często dobrze zarabiających) ludzi stała się dzielnicą bezrobotnych. Trudno o bardziej spektakularny i równie bolesny upadek w hierarchii i opinii społecznej. O szoku po zamknięciu huty w 1994 roku opowiada m.in. pan Wacław:

²⁹ Tyburska, Wajler, Miszczuk-Wereszczyńska 2009, s. 43.

³⁰ Ibidem, s. 35.

³¹ Hrebenda 1992, s. 65.

³² Ziomek 2000, s.10.

³³ Rakowski 2009, s. 12.

³⁴ Palska 2009, s. 148.

[...] potem dopiero zaczęło się tak, że dobrzy, normalni ludzie zaczęli tracić pracę. Jak to można było go zwolnić? Przecież on dobrze pracował... W naszym pojęciu to, to... Człowiek dobrze swoje obowiązki wykonywał i nagle zostaje bez pracy! Mam kolegę ze szkoły, który pracował na hucie, był tam jakimś gońcem czy czymś i stracił też pracę, i do dzisiaj jest bezrobotny, już się faktycznie stoczył, można powiedzieć. Łazi po śmietnikach i zbiera puszki. Ale on też alkoholem zawinił, bo dużo, bez przerwy...³⁵.

Istotą tej wypowiedzi jest szok sprowadzający się do stwierdzenia, że ktoś, kto dobrze pracował, zostawał nagle, „bez powodu”, zwolniony. Podobna sytuacja dla ludzi żyjących od pokoleń z (zazwyczaj) sumiennej, ciężkiej pracy w hucie lub kopalni była trudna do zrozumienia a mechanizmy rynkowe wydawały się czymś abstrakcyjnym. Wstrząs potęgował fakt, że wraz z zakładem pracy upadła cała organizacja życia pracowników hut i kopalń oraz ich rodzin. W sytuacji, gdy zakład pracy przydzielał i dbał o mieszkania, dostarczał węgiel na zimę, zapewniał rozrywkę, oprawę świąt, wczasy, kolonie dla dzieci, żłobki, przedszkola, opiekę socjalną itp., bez dużej przesady można stwierdzić, że mieszkańcom Bobrka równocześnie zburzono hutę i życie. Bobrek przytulony był do huty, znajdującej się tuż za ogrodzeniem, budynki i kominy wznosiły się więc bezpośrednio nad osiedlem mieszkalnym. Starsza mieszkanka Bobrka wspomina ze śmiechem, że znajomi, którzy przyjechali kiedyś na Bobrek z północnej Polski, dziwili się: „Jak ci Ś. tu mogą mieszkać? Tu jest plac zabaw, a tu kuminy! Takie wielkie!”³⁶. Mimo to dodaje, że: „[syn] jak przyjeżdża, to jemu się chce płakać, jak on widzi ta huta, on mówi, że »Mamo, ja niedawno jeszcze tu jeździł, robił na piecach, a teraz takie ruiny!«”. Dezorganizacja życia całej społeczności i „osierocenie” są dojmujące. Ogromna huta, górująca nad osiedlem niemal „od zawsze”, leży w gruzach jak powalony kolos, ponure gruzowisko stało się placem zabaw dla dzieci, od 20 lat stale przypominając swoim widokiem o nieobecności czegoś, co wydawało się być potężne i niewzruszone. Biorąc pod uwagę wysoki, wręcz uprzywilejowany status społeczny górnika i hutnika przed 1989 rokiem wrażenie katastrofy i degradacji w tej sytuacji było wyjątkowo dotkliwie.

Był to „swoisty upadek z wysokiego konia całej grupy społecznej – grupy, która jeszcze wczoraj była beniaminkiem systemu, arystokracją robotniczą, a dziś określa się ją często mianem ludzi zbędnych [...], z którymi coś trzeba zrobić”³⁷.

Poczucie krzywdy i niesprawiedliwości wywołane wyrzuceniem z pracy „choć dobrze pracował”, wrażenie opuszczenia i zostawienia na pastwę losu, szok spowodowany nagłą utratą poczucia bezpieczeństwa i stabilizacji, bunt przeciw niechcianym, niezbyt

³⁵ Wywiad, rozmówca: pan Wacław, 55 lat, Bytom, 20.04.2013.

³⁶ Wywiad, rozmówca: pani Eugenia, 78 lat, Bytom, 21.04.2013.

³⁷ Kolny, Maciejewski 2006, s. 41.

zrozumiałym zmianom, wreszcie zamknięcie w getcie wykluczenia na pewno nie pomogły w poradeniu sobie w tej kryzysowej sytuacji. Podobne zjawisko Piotr Sztompka nazwał „traumą wielkiej zmiany”³⁸. W obliczu traumatycznych zmian ludzie wypracowują sobie różne strategie, z których jednak duża część to strategie wyniszczające, nieprowadzące do poprawy losu, jak bunt, wycofanie, uporczywe tkwienie przy dawnych przyzwyczajeniach, nieadekwatnych do obecnej sytuacji³⁹.

Restrukturyzacja, w przypadku bytomskiej dzielnicy robotniczej, ma wymiar nie tylko ekonomiczny, lecz dotyka całości funkcjonowania robotniczego osiedla, poczucia tożsamości, więzów rodzinnych i szerszych – obejmujących lokalną społeczność. Szydercze: „Witamy na Bobrku!”, które obcy przechodzień może czasem usłyszeć ze strony „murkowych bywalców”, ale też dzieci w wieku szkolnym, ujawnia pokłady gniewu, wstydu, frustracji oraz biernej zgody na przyczepioną już łatkę dzielnicy biedy i patologii. Nie bez znaczenia jest przy tym krajobraz dzielnicy – niemy świadek i bohater drugiego tła rozgrywającego się tu dramatu. Popadające w ruinę *familoki* to nie tylko budynki, krajobraz, to „produkt społeczny, wynik procesów ekonomicznych, ideologicznych i symbolicznych”, to „sposób widzenia, sposób komponowania i harmonizacji świata zewnętrznego w scenę społecznych wydarzeń, wizualną jedność”⁴⁰. Krajobraz Bobrka tworzą budynki mieszkalne, natomiast Aleksander Wallis stwierdził, iż „mieszkanie pełni najwięcej funkcji spośród wszystkich przestrzeni społecznych”⁴¹, jako takie, zajmuje więc niezwykle ważne miejsce w życiu człowieka. Niski standard i pozycja w hierarchii dzielnic, brzydkie, zniszczone domy mają wpływ na poważanie i status społeczny osób, które je zamieszkują. Niemożność poprawienia stanu mieszkania ze względu na brak środków finansowych potęguje poczucie bezsilności, upodlenia, marginalizacji. Spośród kolonii robotniczych Bobrek wyróżnia się niezwykle jednolitością zabytkowej zabudowy będąc bodaj największym takim skupiskiem *familoków*, nie tylko w Bytomiu, ale i na całym obszarze. W ten sposób Bobrek bardzo wyraźnie odróżnia się od innych części miasta, czasami nazywa się tę dzielnicę skansenem. Bobrek nie przypomina jednak modnego obecnie, katowickiego Nikiszowca, który doczekał się rewitalizacji i sławy. Na Bobrku kolejne *familoki* są co jakiś czas wyburzane, gdyż ich stan zagraża życiu i zdrowiu ludzi, za przytwierdzeniem oznaczeń „zabytek” nie poszły – niestety – pieniądze ani działania, które pomogłyby w zachowaniu tego dziedzictwa.

Bobrek na początku XXI wieku. Perspektywy

Bobrek popada w ruinę ale trwa, żyjąc obecnie nadzieją na długo oczekiwane otwarcie fabryki wełny mineralnej Petralama, pierwszej takiej inwestycji po 20 latach, powstającej

³⁸ Rakowski 2009, s. 14-15.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Gneciak 2013, s. 86.

⁴¹ Golka 2005, s. 163.

na miejscu dawnej spalarni huty. Fabryka ma zatrudnić kilkaset osób, co dla dzielnicy liczącej ok 4,5 tys. mieszkańców, to stosunkowo niedużo, zwłaszcza w porównaniu do tysięcy ludzi zatrudnianych kiedyś przez hutę, lecz Petralama jest krokiem w kierunku rozwoju, którego tu dawno nie było. Nawet Petralama nie będzie jednak w stanie uchronić Bytomia i Bobrka przed dalszą degradacją i pogłębianiem się problemów społecznych, jeśli zamknięta zostanie ostatnia kopalnia w mieście, która nadal zapewnia zatrudnienie nawet kilkunastu tysiącom osób, pracującym nie tylko w samej kopalni, ale i w zakładach powiązanych. Kopalnia „Bobrek-Centrum” jest ostatnim bastionem broniącym mieszkańców przed utratą nie tylko pracy i środków do życia, lecz także tożsamości. Bytomianie zgodnie przyznają, że Bytom bez kopalni to już nie będzie Bytom.

W granicach Bobrka funkcjonują obecnie przedszkole oraz dwie szkoły – podstawowa i specjalna, oddział terenowy Miejskiego Ośrodka Pomocy Rodzinie, Dom Diennej Pomocy dla seniorów, świetlica środowiskowa przy szkole podstawowej, punkt pocztowy, przychodnia lekarska, duży neoromański kościół katolicki wzniesiony w latach 1900-1902 oraz ruiny drewnianego kościółka ewangelickiego z 1932 roku⁴². Kościółek częściowo spłonął w tym roku, na krótko przed planowanym przeniesieniem go do muzeum, prawdopodobnie w wyniku aktu wandalizmu⁴³. Niewiele natomiast jest sklepów, brakuje restauracji, kawiarni, nie ma apteki, nie wspominając o instytucjach kulturalnych. Podstawowe potrzeby zaspokaja „Biedronka”, uczęszczanym miejscem jest również skup złomu. Pomimo tego Bobrek, ze swoją unikalną architekturą śląską i dużą ilością zieleni jest niewątpliwie urokliwym, wręcz magnetycznym miejscem, choć obrósł już złą sławą w opinii mieszkańców innych dzielnic i stał się medialnym dzieckiem do bicia. Według wypowiedzi pracowniczki oddziału MOPR na Bobrku:

To jest już taka etykieta po prostu nałożona na Bobrek, że tu są ci z eksmisji, tu jest już całkowita bieda. Nawet w telewizji można zobaczyć czasami, że jest jakaś sprawa dotycząca na przykład centrum Bytomia a bardzo często, to znaczy nierzadko, zdarzało się, że tutaj pokazywali widoki, z Bobrka, tak? A gdzie tu jest centrum Bytomia? Ale żeby pokazać, biedę to przychodzą tutaj⁴⁴.

Dziennikarze nie oddają dzielnicy przysługi, tworząc reportaże i materiały telewizyjne naświetlające z całą bezwzględnością ubóstwo i alkoholizm mieszkańców. Pomimo tego, że Bobrek stał się dyżurnym miejscem do fotografowania oraz filmowania biedy, rozkładu i patologii, dają się jednak nadal słyszeć głosy broniące tę dzielnicę Bytomia:

⁴² Krawczyk, Nadolski 2010, s. 4.

⁴³ *Smarkacze...* 2014, s. 5.

⁴⁴ Wywiad własny, rozmówca: pracownik socjalny MOPR na Bobrku, Bytom, 05.06.2014.

Jak ktoś do mnie przyjeżdża i mówi: pokaż mi Śląsk, to ja go biorę na przykład na Bobrek. I co z tego, że tam jest co drugi narąbany na tym Bobrku, ale czuć tam klimat tego miejsca⁴⁵.

Zarejestrowano wypowiedzi, będące dowodem wiary w możliwość przetrwania Bobrka:

Na przekór policji i dziennikarskim relacjom uparcie będę twierdził, że Bobrek ma jednak klasę i charakter, jakich próżno szukać w innych dzielnicach. Bobrek pod skrzydłami kościoła Świętej Rodziny nie umrze tak prędko, nawet jeśli rozsypie się część jego malowniczych familoków⁴⁶.

Zmiana kulturowa w byłych dzielnicach robotniczych jest faktem dokonany, wspomniane przez najstarszych mieszkańców zwyczajnie i życie wspólnotowe również ulegną przeobrażeniu a najmłodsze pokolenie nie pamięta już ani „starych dobrych czasów” ani cienia i dymów huty górującej nad osiedlem. Nowe pokolenie „Bobrkorzy” ma niewątpliwie trudniejszy start niż dziadkowie i rodzice, których życiorysy były przewidywalne i opatrzone usypiającą aktywnością opieką zakładu – molocho i żywicielki. Jest to też jednak pokolenie wolne od „kominowej nostalgii” oraz paraliżujących wspomnień dawnej chwały i dostatku. Pracownicy Programu Aktywności Lokalnej zauważają efekty swoich starań i stwierdzają, że „pomału ale jest coraz lepiej”. Trudno się jednak spodziewać spektakularnych, pozytywnych zmian ludzkich postaw, dopóki nie zostaną rozwiązane podstawowe problemy życia codziennego, jak np. przeciekający dach, brak łazienki i pękające mury. Każdoroczne odkładanie koniecznych remontów i konserwacji zwiększa koszty ewentualnej inwestycji i zmniejsza szansę na to, by przynajmniej część bobreckich *familoków* doczekała się rewitalizacji zamiast wyburzenia. Rewitalizacja osiedla nie powinna też ograniczyć się do „pucowania czerwonej cegły”, lecz stosunkowo łatwiej jest odnowić mury niż społeczność. Z tym zjawiskiem zetknął się Nikiszowiec, który – choć odświeżony – nadal boryka się z problemami społecznymi. Rewitalizacja zawsze niesie ze sobą ryzyko zamienienia czegoś prawdziwego w palimpsest, skansen, lecz jeśli cepelizacja miałaby być ceną, za jaką wyremontuje się mieszkańcom dachy nad głowami i pozwoli zachować unikalny krajobraz dla przyszłych pokoleń, może jednak warto.

⁴⁵ Dzienniak-Pulina 2013, s. 107.

⁴⁶ Szoltysek 2007, s. 150.

Bibliografia

- Drabina J. (oprac. i red.) 2002, *Bytom powojenny 1945-2002 we wspomnieniach i na fotografiach*, Towarzystwo Miłośników Bytomia, Bytom.
- Drabina J. 2010, *Historia Bytomia: od średniowiecza do współczesności 1123-2010*, Towarzystwo Miłośników Bytomia, Bytom.
- Dragan W. 2012, *Konsekwencje eksploatacji górniczej na obszarze Bytomia*, [w:] Kantor-Pietraga I., Machowski R. (red.), *Przemiany przestrzenne oraz społeczne Bytomia i jego centrum: studia i materiały*, Sosnowiec, s. 43-60.
- Dzienniak-Pulina D. 2013, *Fotograficzne reprezentacje badanych społeczności*, [w:] Wódz K. (red.), *Zapomniane miejsca, zapomniani ludzie: restrukturyzacja ekonomiczna a zmiana kulturowa*, Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice, s. 110-132.
- Dziewulski W. 1956, *Bytom średniowieczny do końca XV wieku*, [w:] Ryszka F. (red.), *Dziewięć wieków Bytomia. Szkice z dziejów miasta i ziemi bytomskiej*, Wydawnictwo „Śląsk”, Stalino-gród [Katowice], s. 13-47.
- Gnieciak M. 2013, *Przestrzeń w narracjach osobistych i eksperckich*, [w:] Wódz K. (red.), *Zapomniane miejsca, zapomniani ludzie: restrukturyzacja ekonomiczna a zmiana kulturowa*, Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice, s. 85-109.
- Golka M. 2005, *Przemiany polskiej ulicy*, [w:] Jałowiecki B., Andrzej M., Szczepański M. S. (red.), *Przemiany miasta: wokół socjologii Aleksandra Wallisa*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa, s. 159-167.
- Hrebenda A. 1992, *Życie codzienne bezrobotnych w regionie Górnego Śląska*, [s.n.], Warszawa.
- Jałowiecki B. 2010, *Spoleczne wytwarzanie przestrzeni*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa.
- Kolny B., Maciejewski G. 2006, *Zagrożenie ubóstwem i wykluczeniem społecznym w wyniku restrukturyzacji przemysłu węglowego w województwie śląskim – mity i fakty: raport z badań*, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa.
- Krawczyk A. J., Nadolski P. 2010, *Dzielnice Bytomia na starych pocztówkach i fotografiach, cz. 1 – Bobrek, Dąbrowa Miejska Górniki, Karb, Łagiewniki*. Przedsiębiorstwo Produkcyjno-Handlowo-Usługowe „ROCOCO”, Bytom.
- Palska H. 2009, *Badania nad stylami życia. Z przeszłych i obecnych badań terenowych*, [w:] Bogunia-Borowska M. (red.), *Barwy codzienności : analiza socjologiczna*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa, s. 143-155.
- Pawlica B. 2011, *Funkcjonowanie osób bezrobotnych na terenie Górnośląskiego Związku Metropolitalnego*, Wyższa Szkoła Zarządzania i Nauk Społecznych im. ks. Emila Szramka, Tychy.
- Rakowski T. 2009, *Łowcy, zbieracze, praktycy niemocy: etnografia człowieka zdegradowanego*, Wydawnictwo „Słowo/Obraz Terytoria”, Gdańsk.
- Rybicki P. 1974, *Przemiany miejskich społeczności lokalnych w Polsce: wprowadzenie do problemu*, [w:] Nowakowski S. (red.), *Przemiany miejskich społeczności lokalnych w Polsce. Materiały z II Ogólnopolskiej Konferencji Socjologów Miasta 30 XI-1 XII 1972*, Polska Akademia Nauk. Instytut Filozofii i Socjologii, Warszawa.
- Smarkacze...2014, *Smarkacze z zapalkami podpalili kościół*, „Życie Bytomskie”, nr 38(2986), 22.09.2014, s. 5.

- Szołtysek M. 2007, *Górny Śląsk. Trzy Epoki/Gorny Ślonsk. Trzi Epoki*, Wydawnictwo „Pascal”, Bielsko-Biała.
- Tyburska M., Wajler J., Miszczuk-Wereszczyńska M. 2009, *Wykluczenie społeczne w świetle badań empirycznych*, [w:] Miszczuk-Wereszczyńska M. (red.), *Diagnoza wykluczenia społecznego w województwie śląskim jako pierwszy krok w planowaniu wsparcia dla osób marginalizowanych społecznie: prezentacja kluczowych wyników badań*, Krośnieńska Oficyna Wydawnicza, Kraków – Krosno, s. 15-96.
- Wódz K., Klimczak-Ziółek J. 2013, *Wyzwania restrukturyzacji*, [w:] Wódz K. (red.), *Zapomniane miejsca, zapomniani ludzie: restrukturyzacja ekonomiczna a zmiana kulturowa*, Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice, s. 23-48.
- Wódz K. 2013, *Wprowadzenie*, [w:] Wódz K. (red.) *Zapomniane miejsca, zapomniani ludzie: restrukturyzacja ekonomiczna a zmiana kulturowa*, Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice, s. 7-10.
- Ziomek A. 2000, *Przeciwdziałanie bezrobociu w gminach regionu Górnego Śląska*, Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa, Katowice.

Źródła internetowe

- Porozumienie zawarte pomiędzy stroną rządową a Międzyzwiązkowym Komitetem Protestacyjno-Strajkowym, zakładowymi organizacjami związkowymi działającymi w Kompanii Węglowej S.A. oraz Zarządami Spółki Restrukturyzacji Kopalni S.A., Kompanii Węglowej S.A., Węgłokoks S.A.*
<https://www.premier.gov.pl/porozumienie-rzadu-z-gornikami-opis-alternatywny.html>, 17.01.2015.

Janina Hajduk-Nijakowska
Instytut Polonistyki i Kulturoznawstwa
Uniwersytet Opolski

Huta zapamiętana.

Narracje wspomnieniowe o Hucie Małapanew w Ozimku

Abstract

Metallurgical settlements that had been springing up since 1754 nearby the Ozimek Steelworks in the Opole region were mainly a source of workforce. The development of metallurgical industry in the valley of the Mała Panew River was at the same time a process of progressing modernisation and urbanisation of the region. The site of the steelworks – a national and ethnic borderland – was at the same time a place symbolically seized throughout centuries. However, a violent demise of the steelworks in the 1990s marked the beginning of painful changes for the inhabitants.

The author attempts to discover the experiences of people working at the steelworks, to recreate the “living memories” of the steelworks’ history, of what it used to be and of what it is now for the people living there. She finds some surviving traces of reflections and stories relating to this place to reveal how the metallurgical tradition is revived and promoted nowadays. All this is possible thanks to the local enthusiasts that are the *genius loci* of this place.

Key words: metallurgical settlements, “Małapanew” Steelworks, recollections

Osady hutnicze powstające od 1754 roku obok Huty w Ozimku na Opolszczyźnie służyły pozyskiwaniu pracowników. Rozwój hutnictwa w dolinie rzeki Mała Panew to jednoczesny proces postępującej modernizacji i urbanizacji regionu. Miejsce lokalizacji huty – pogranicze państwowe i etniczne – stanowiło jednocześnie przestrzeń zawłaszczaną symbolicznie w toku dziejów. W latach 90. XX wieku nastąpił jednak gwałtowny upadek huty, który zapoczątkował bolesne dla mieszkańców zmiany.

Autorka stara się poznać doświadczenia ludzi tam pracujących, odtworzyć „przeżywane w pamięci” dzieje huty, czym była i jest ona dla ludzi żyjących w owej przestrzeni. Dociera do zachowanych śladów refleksji, do narracji związanych z tym miejscem, by wykazać jak w teraźniejszości odzyskuje się i promuje hutniczą tradycję. A dzieje się to głównie za sprawą lokalnych pasjonatów, którzy tworzą *genius loci* tego miejsca

Słowa kluczowe: osady hutnicze, huta „Małapanew”, narracje wspomnieniowe

Data wpływu: 31.10.2014

Data akceptacji: 01.07.2015

Huta Małapanew w Ozimku na Opolszczyźnie jest najstarszym ośrodkiem hutniczym w Polsce. Rozwijała się przez wieki, obrastała osiedlami hutniczymi w dolinie rzeki Mała Panew, a z czasem powstało przy niej także miasto. W latach 80. XX wieku huta zatrudniała ponad osiem tys. pracowników. Jednak w procesie transformacji ustrojowej i restrukturyzacji przemysłu stopniowo poczęła chylić się ku upadkowi, a w 2002 roku oficjalnie postawiono hutę w stan upadłości. Obecnie funkcjonuje już resztkami sił, zatrudnia zaledwie 500 pracowników, a osiedle hutnicze stało się sypialnią mieszkańców pobliskiego Opoła.

Celem artykułu jest rekonesans badawczy związany z funkcjonowaniem pamięci o hucie, kultywowanej w społeczności lokalnej i współtworzącej emocjonalną, „przepracowywaną” wspólnotę pamięci. Wstępne uporządkowanie pozyskanych opowieści wspomnieniowych, wspomaganych aktywnością lokalnych pasjonatów i historyków amatorów oraz odszukanych w archiwum rękopisów wspomnień byłych pracowników huty, odwołujące się do teoretycznych założeń badania współczesnej kultury typu ludowego, uzasadnia, zdaniem autorki, potrzebę rozwinięcia tego projektu i kontynuowania badań terenowych.

Rozwój osadnictwa hutniczego w dolinie Małej Panwi

W dniu 1 marca 1753 roku król Prus Fryderyk II Wielki – po zdobyciu Śląska (w tzw. drugiej wojnie śląskiej), który wówczas należał do korony austriackiej – podpisał rozporządzenie nakazujące rozpoczęcie budowy huty w lasach pomiędzy Krasiejowem a Schodnią, zaledwie 3 mile od Opoła. W dokumencie tym czytamy: „aby znajdujące się w Górnośląskim lesie, pod zarządem Urzędu w Opolu, nad rzeką Mała Panew oraz innych tamtejszych okolicach wokół Kluczborka, odkryte złoża rudy darniowej nie pozostały bez pożytku”¹. Najstarsze wzmianki o kuźnicach na Górnym Śląsku sięgają jednak XIV i początków XV wieku², a Walenty Roździeński już w 1612 roku w poemacie o hutnictwie pt. *Officina ferraria abo huta y warstat z kuźniami szlachetnego dzieła żelaznego* wymienił też siedem „najsławniejszych śląskich kuźnic” nad Małą Panwią, które nazywano „małpadewskimi” („Wszakóż w księstwie opolskiem nad te wszystkie śląskie kuźnice najśławniejsze już są małpadewskie”³).

¹ Juros 2010, s. 34.

² Zob. Kwak 1980, s. 5; Juros 2012, s. 10-15.

³ Roździeński 1936, s. 38.

Królewska Huta Malapane powstała na miejscu młyna wodnego należącego do chłopa o nazwisku Ozimek, które to nazwisko zostało już na stałe skojarzone z tym miejscem i przetrwało w obiegu potocznym. Jak wykazał językoznawca ks. Piotr Gołąb, nie tylko mieszkańcy, ale i osadnicy mówili po prostu, że idą „na Ozimek”⁴, stąd i rozwijające się z czasem wokół huty osiedle, jak i samo miasteczko, nazwano Ozimkiem.

Oczywiście, królowi Prus Fryderykowi II zależało na silnym połączeniu Śląska z Prusami i wytwarzaniu na miejscu materiałów wojennych (głównie amunicji, a później też armat), wszak walki z Habsburgami o Śląsk jeszcze się nie zakończyły. Wykonanie tego zadania nie było proste, przede wszystkim trzeba było „ściągnąć” specjalistów do pracy w hucie i dlatego rozpoczęto zakładanie osad robotniczych. Według Konrada Mientusa wyglądało to następująco:

Zabudowania młyna zostały rozebrane i we wsi Schodnia na królewski rozkaz odbudowane. Plan budowy przewidywał dwa wielkie piece i jeden piec do fryzowania. Dookoła były jednak wielkie lasy, bagna i daleko do siedlisk ludzkich. Wtedy król zdecydował wysłać swoich żołnierzy z Brzegu i Oławy, którzy potrafili pracować jako cieśle i murarze. Odniosło to widać skutek, skoro w sierpniu 1754 roku zapalono tu pierwszy wysoki piec⁵.

Nabór do pracy w hucie obejmował cały Górny Śląsk, ziemie niemieckie i czeskie. Pierwszą oficjalną kolonię dla robotników huty, jak podaje ks. Gołąb, założono w 1769 roku koło miejscowości Schodnia, a nazwano ją *Hüttendorf*. „Wśród ludności polskiej nazwa niemiecka się nie przyjęła wcale – najlepszy znak, że [nazwa] polska istniała przed powstaniem kolonii”⁶.

Daleko w lesie szczyrzykowski tkwią Niwki, przez Niemców w r. 1770 założona kolonia [...] przez nich Tempelhof nazwana; ludność polska okolicy nie używała nigdy nazwy niemieckiej, choć ją znała – dopowiada ks. Gołąb⁷.

Stopniowo powstawały kolejne osiedla dla pracowników. Hrabia Friedrich Wilhelm von Reden, nadzorujący rozwój huty, przygotował projekt budowy takich osiedli.

Każdej rodzinie planowano przydzielić morgę ziemi miary wrocławskiej na założenie ogrodu warzywnego. W 1781 roku król wydał zezwolenie na założenie kolonii robotniczej i przyznał na ten cel specjalny fundusz, z którego na budowę domu rodzinnego miało przypaść 70

⁴ Gołąb 1929, s. 26-29. Warto w przywołanym tekście zwrócić uwagę na opis robotników podążających do huty pieszo lub na rowerach.

⁵ Mientus 2004, s. 3.

⁶ Gołąb 1938, s. 3.

⁷ Ibidem, s. 6.

talarów, a dwurodzinnego 140 talarów. Do budowy domków pozwolił także użyć drewna z lasów państwowych. Miejsce pod zabudowę wytyczono wzdłuż drogi z Ozimka do Jedlic, niedaleko jedlickiej huty. Kolonię nazwano Antoniów⁸.

Zamieszkali w niej głównie koloniści z Niemiec, a także z Austrii, Czech i z ziem polskich Jednak, jak podaje Konrad Mientus:

[...] 8 lutego 1782 roku było dopiero 20 kolonistów, 40 dopiero w 1787 r. Zajmowali się wyrębem drzewa, 29 pracowało w hucie, żeby zapewnić jej regularny dopływ węgla drzewnego. Kolonistom wyznaczono roczny limit – 200 sążni, jakie musieli hucie dostarczyć. Za wierność hucie i wydajną pracę, zwolnieni byli od pełnienia służby wojskowej, nie musieli przyjmować wojska na kwaterę i nie musieli płacić podatku. Każda rodzina też otrzymała po 2 morgi pola ornego i 1 morgę łąki na własny użytek⁹.

Pamięć o tym mocno utrwaliła się w przekazach rodzinnych, skoro w 2009 roku emerytowany hutnik tak oto mówił o tamtych o dawnych czasach:

U nas na wsi dawniej życie było inne. Teraz mało kto uprawia pole. Kiedyś część robotników Huty Małapanew, która mieszkała na wsi dostawała ziemię do uprawy. Przywiązywała ona pracowników do huty i przyczyniała się do tego, że z czasem wykształcił się typ pracownika, którego można nazwać taki robotnik-rolnik. Choć babka się kiedyś żaliła, że uprawą ziemi zajmuje się głównie ona i dzieci¹⁰.

W 1819 roku mieszkało w Antoniowie już 208 osób. Wśród osadników sprowadzonych do pracy w hucie byli także Holendrzy, a nawet Anglicy i Szkoci¹¹. Prócz nielicznych specjalistów do wytopu żelaza w hucie zatrudniano głównie ludność miejscową, bo czynność ta nie wymagała specjalnego przygotowania. Mieszkańcy okolicznych wsi zajęli się również dowozem do huty rudy darniowej, a w lasach wypalali węgiel drzewny. Wszystkie te działania w znaczący sposób zmieniły miejscowości w dolinie Małej Panwi. Co więcej, aby zapewnić dostateczną ilość rąk do pracy w rozwijających się filiach huty, zabiegano w Wyższym Urzędzie Górniczym we Wrocławiu o uwolnienie okolicznych chłopów z poddaństwa. Urząd zgodził się w 1784 roku na wykupywanie chłopów z poddaństwa, ale „pod warunkiem podjęcia przez nich pracy w hucie przy wyrębie i wypalaniu węgla drzewnego”¹².

⁸ Kwak 1980, s. 14.

⁹ Mientus 2001, s. 23.

¹⁰ Borecka 2009, W. 2.

¹¹ Zob. Juros 2012, s. 18.

¹² Kwak 1980, s. 11.

Do roku 1859 surowiec do huty wożono trzema furmankami dwa razy w tygodniu z miejscowości Schodnia i Krasiejów – twierdzi Józef Jonczyk (opierając się na notatkach swego zmarłego ojca). Podobnie z wyrobami hutniczymi. Odlewy wożono wozami konnymi do Opoła, a stamtąd barkami do Szczecina¹³.

Wszystkie drogi, które prowadziły do [...] huty Małapanew można by nazwać drogami żelaznymi, bowiem po tych drogach ze wszystkich stron dowożono rudę darniową oraz transportowano gotowe wyroby hutnicze. Stary szlak handlowy, którym kupcy przewozili np. sól z Krakowa do Wrocławia – biegł przez las, leżący między Ozimkiem, Dańcem i Dębską Kuźnią. To już prawie legendarny szlak, który się zwężył, albo już prawie zniknął¹⁴.

Napływ nowych osadników w 2 połowie XIX wieku (z Niemiec i Czech) zmienił także strukturę wyznaniową ludności mieszkającej wokół huty; z czasem ewangelicy stanowili już liczną grupę wiernych, co doprowadziło do utworzenia w 1768 roku w Ozimku parafii ewangelickiej, a w 1821 roku wybudowano tam kościół ewangelicki. Rozwój osadnictwa wokół huty wpłynął na rozwój cywilizacyjny regionu. W połowie XIX wieku przystąpiono do budowy linii kolejowej z Opoła do Tarnowskich Gór, skąd miała być dowożona wysokowartościowa ruda żelaza. Linia ta miała przebiegać przez Szczedrzyk, ale „mieszkańcy sprzeciwili się temu, mówiąc: *my nie chcemy, żeby takie diabelstwo tu jechało, smrodziło i nasze bydło nam straszyciło*. Kolej żelazną wybudowano, ale poprowadzono ją przez Dębską Kuźnię a nie przez Szczedrzyk¹⁵. Uroczyste otwarcie linii kolejowej odbyło się 28 stycznia 1852 roku. Obok torów poprowadzono linię telegrafu(!). Z kolei po I wojnie światowej z inicjatywy kierownictwa huty sfinansowano elektryfikację wszystkich wsi przylegających do rzeki Mała Panew.

Rozwój hutnictwa w XIX wieku, rozbudowa i modernizacja Królewskiej Huty *Malapanew* i jej filii w dolinie rzeki, powstawanie hut prywatnych z małymi okalającymi je koloniami i osadami dla robotników, współcześnie pieczołowicie zinwentaryzował Józef Tomasz Juros, który – przemierzając tereny dawnego zagłębia hutniczego – stwierdził, nie bez żalu, że jedynie Huta *Malapanew* w Ozimku pozostała symbolem rozwoju hutnictwa w dolinie Małej Panwi:

Poza hutą w Zawadzkiem i fabryką w Osowcu, nic już nie potwierdza istniejącego tu kiedyś potężnego zagłębia hutniczego. Nie ma śladu po piecach w Dobrodzieniu i Poliwodzie. W gminie Kolonowskie tylko najstarsi mieszkańcy potrafią jeszcze odtworzyć lokalizację hut Renarda, Kowolowskiej i Kolonowskiej. Na Rogolowcu już tylko najbaczniejsze oko

¹³ A 622, vol. 25, J. Jonczyk.

¹⁴ Mientus 2001, s. 38.

¹⁵ Mientus 2001, s. 37.

obserwatora dostrzeże resztki zapory, która kiedyś napędzała koła wodne tamtejszej huty. O hutnictwie Kielczy i Żędowic, na terenie gminy Zawadzkie dawno już zapomniano¹⁶.

Dzisiaj dawne kolonie i osady robotnicze wybudowane w pobliżu Huty *Malapane* i jej filii, to wsie wokół Ozimka, często z nowymi już mieszkańcami: Daniec, Biestrzynnik, Chobie, Jedlice (robotnicze osiedle powstało w 1775 roku), Krzyżowa Dolina, Dylaki, Niwki, Mnichus, Spórok, Dębska Kuźnia (w której w 1783 roku wybudowano filię huty). Architekt, analizując współcześnie zabudowę osiedli hutniczych w dolinie Małej Panwi, sformułował następujący wniosek:

Tylko te miejscowości, w których po przełomie technologicznym utrzymano produkcję przemysłową stały się ośrodkami miejskimi (Kalety, Zawadzkie, Kolonowskie, Ozimek). Wszystkie pozostałe miejscowości położone nad Małą Panwią mają status wsi. Zatrzymuje się tu niejako czas. Z powodu braku źródeł utrzymania innych niż przemysł, na wsiach nie wyburza się starej zabudowy, ale próbuje się ją wykorzystać jak najdłużej. Od tego czasu małopanewski krajobraz pozostaje prawie niezmieniony. Dopiero w ostatnich latach obserwuje się istotne zmiany krajobrazu, związane głównie z zabudową mieszkaniową i rekreacyjną¹⁷.

Wyjątkiem jest Krasiejów, najstarsza wieś w gminie, obok której w 1767 roku powstała filia huty z piecem do produkcji broni, ale nie z tego powodu jest dzisiaj słynna w świecie, a z odkrycia w tym miejscu w latach 80. XX wieku licznych szkieletów dinozaurów i odtąd jest unikatową atrakcją turystyczną (ze Złotym Certyfikatem) z dwoma muzeami paleontologicznymi i dużym Dinoparkiem.

Huta zapamiętana

Uwzględnienie współczynnika humanistycznego w interpretowaniu zjawisk społecznych, związanych z funkcjonowaniem huty, wymaga przeanalizowania doświadczeń ludzi tam pracujących, a żyjących w okolicznych osiedlach albo w całości „stworzonych” przez hutę, albo w dawnych wsiach, z których rozwijająca się huta „wchłaniała” mieszkańców. Aby poznać jak doświadczano tę rzeczywistość, czym była i jest ona dla ludzi żyjących w owej przestrzeni, należy dotrzeć do zachowanych (zarejestrowanych) śladów refleksji, do narracji związanych z interesującym nas miejscem, po prostu do ludzi, którzy – bezpośrednio lub pośrednio – chcą coś zakomunikować. O najdawniejszych dziejach huty wiemy głównie z przekazów ustnych (rodziny); zachowało się bowiem niewiele dokumentów. A ponieważ miejsce lokalizacji huty – pogranicze państwowe i etniczne – stanowiło jednocześnie przestrzeń zawłaszczaną symbolicznie w toku dziejów, co doprowadziło do celowego

¹⁶ Juros 2012, s. 36.

¹⁷ Żebracka-Prus 2010, s. 59.

niszczenia wielu materialnych śladów, dotarcie do informacji było utrudnione. Wiedza i pamięć o hucie gromadzona była i nadal jest kultywowana głównie przez pasjonatów, miłośników własnej małej ojczyzny.

Znaczący wpływ na utrwalenie w pamięci lokalnej wiedzy o dawnych hutach w dolinie Małej Panwi ma przywoływany tu już Konrad Mientus, urodzony w Dańcu 23 maja 1926 roku. Jego ojciec Karol miał wprawdzie gospodarstwo rolne, ale pracował w formowni Huty *Malapane* w Ozimku. Matka z rodu Adamców pracowała w gospodarstwie. To dzięki niej i własnej *starce* wzrastał Mientus w kręgu języka i folkloru śląskiego. Gdy miał 14 lat władze niemieckie skierowały go do pracy na lotnisku polowym w Izbicu, skąd w kwietniu 1944 roku (na miesiąc przed ukończeniem 18 lat) wcielono go do Wehrmachtu i wysłano na front zachodni. Po roku trafił do niewoli amerykańskiej i przebywał w obozach jenieckich w Le Havre i w Chrebourgu na północy Francji, jak wielu innych jego ziomeków. Do rodzinnego Dańca wrócił w październiku 1946 roku. Wkrótce poszedł w ślady ojca i rozpoczął pracę w Hucie *Malapanew*, ale nie został hutnikiem tylko strażakiem. Pracował w hucie do 1981 roku.

Zauroczenie czasem minionym i zafascynowanie przeżyтыми dniami wyzwoliło w nim potrzebę udokumentowania niezwykłości własnej wsi i regionu oraz własnej huty. Przez dziesiątki lat zbierał każdą najdrobniejszą informację, która mogłaby mu pomóc w odtworzeniu historii, docierał do świadków minionych zdarzeń. Szperał po książkach, starych czasopismach, zaglądał do parafialnych ksiąg, przepastnych szuflad kryjących poźółłke fotografie i listy. Jako strażak udokumentował też historię straży pożarnej w hucie *Małapanew*¹⁸. Zapalony historyk – amator, niezwykle dociekliwy, założył w rodzinnej wsi Izbę regionalną, która dziś nosi jego imię. Swoją pracę wykonywał, jak sam wielokrotnie mówił, z potrzeby serca. Potrafił też w wyjątkowy sposób opowiadać o historii tej ziemi, a w prowadzonej Izbie potrafił stworzyć niepowtarzalny klimat. Zmarł w 2012 roku.

Konrad Mientus zainspirował, znacznie młodszego od siebie, Józefa Tomasza Jurosa (lekarza z wykształcenia, ale jednocześnie syna hutnika, który przeszedł podobną drogę życiową jak Mientus) do podjęcia pracy dokumentującej historię huty. Wpłynęła na to także, co stwierdza sam Juros we wstępie do opublikowanej pracy, obietnica złożona Hansowi i Walterowi Panitz'om, dawnym mieszkańcom kolonii hutniczej w Antoniowie, od wielu lat mieszkającym w Niemczech, którzy

zgromadzili pokaźny zbiór pamiątek i dokumentów [...] Dotarli do dawnych mieszkańców Ozimka i okolic. Systematycznie przeglądali niemieckie archiwa, muzea i biblioteki w poszukiwaniu wszystkiego co wiązało się z historią Pruskiej Królewskiej Huty *Malapane* w Ozimku¹⁹.

¹⁸ Zob. Mientus 2001, s. 15.

¹⁹ Juros 2010, s. 6.

Narracje wspomnieniowe o hucie

Rozwój hutnictwa w Dolinie Małej Panwi w sposób naturalny wytworzył rodzinne tradycje zawodu hutnika. Większość młodych ludzi wiedziała, że ich przyszły los związany jest z hutą.

Tu już w dawnych, odległych latach, syn czy wnuk przynosił ojcu lub dziadkowi obiad na miejsce pracy; zapoznawał się już z żelazem. Później powstały szkoły, które młodzież tutejszą przygotowywały do tego hutniczego zawodu²⁰.

Od dziecka wiedziałem, że w przyszłości będę pracował w hucie. Po części dlatego, że hutnikiem był mój ojciec i dziadek, po części bo takie były czasy. Właściwie tylko huta dawała porządne zatrudnienie i przyzwoite pieniądze, aby utrzymać rodzinę. Moja rodzina mieszkała na tych ziemiach od zawsze. Jesteśmy tutejsi, nie przyjezdni. Mój dziadek zginął na wojnie [I wojnie światowej], tata miał wtedy 12 lat. Babcia po raz drugi wyszła za mąż, ten dziadek pracował w hucie na początku jako dostarczyciel drewna, potem udało mu się dostać posadę w Hucie Małapanew. A mój ojciec zaczynał karierę jako formierz na formowni [...] Źle mi w hucie nigdy nie było. I w czasie nauki i w późniejszym okresie, gdy już byłem dorosły i zatrudniony na pełny etat. Teraz nie pracuję już w hucie. Po ogłoszeniu upadłości i utworzeniu spółek wszystko się zmieniło. Jednak dobrze wspominam ten okres. Porządna robota była, ale na akord. Czasem trzeba było naprawdę się namęczyć A co dopiero jak było we wcześniejszych latach. Ojciec mi kiedyś trochę opowiadał, jak żył jeszcze. I jemu pewnie też opowiadał jego ojczym. Zawód hutnika, to trudna i niebezpieczna praca²¹.

Mój dziadek pracował w hucie jako kowal, mój ojciec jako formierz 32 lata do 1921 roku, ale z powodu przejścia do Polskich Związków Metalowców, został zwolniony. Ja rozpocząłem w 1918 roku jako uczeń ślusarski w Hucie Małapanew... [...] pracowałem w hucie aż do końca 1968 roku, kiedy poszedłem na emeryturę. W hucie pracuje [moich] dwóch synów i córka²².

O tych rodzinnych korzeniach zawodu hutnika opowiadali również pracownicy huty, przybyli do Ozimka po II wojnie światowej:

Z ojca na syna wszyscy tu pracowali, starali się pracować w hucie, dlatego były tu budowane domy, by były dla ludzi. [...] Jak ja już przyszedłem do huty, to bardzo szybko się zżyłem z tymi „tubylcami”, nazwijmy to tak i bardzo dobrze nam stosunki się układały. Trzeba przyznać, że ci ludzie oni byli gruntownie przygotowani jako pracownicy w hucie. Nie kończyli żadnej szkoły, ale jak skończyli podstawówkę, to szli do huty jako uczeń, na sześć

²⁰ Mientus 2004, s. 34.

²¹ Borecka 2009, W. 2.

²² A 622, vol. 26 Wawrzyn Klimoszek.

godzin, nie pracowali, przyglądali się, zaglądali itd. itd. i z biegiem czasu wykonywali coraz bardziej skomplikowane prace. I dlatego oni byli gruntownie przeszkoleni, oni wiedzieli w ciemno, co należy zrobić, bo brali to doświadczenie od swoich, a kto najlepiej uczy? Nawet nie ten nauczyciel, ale ojciec, brat...²³.

Z czasem jednak – a były to już lata 70. XX wieku – niektórzy młodzi ludzie buntowali się przeciwko wiązaniu ich życia z hutą. Bywało, że jeśli nawet skończyli technikum hutnicze, to szli na studia niezwiązane z tym zawodem²⁴. Albo jeszcze wcześniej uciekali do Opolą:

Nie chciałem w hucie pracować. To jest dla mnie jakiś obóz pracy. To naprawdę było porażające: ten megafon, śmieszny facet mówiący takim specyficznym głosem [naśladuje komunikat płynący z głośnika] *W naszej hucie dzisiaj odlaliśmy...* A tu tłum się wytacza o 14.30 z huty, idą i idą, końca ni ma²⁵.

Pamięć o hucie kultywowano w rodzinie, a silne powiązanie huty z sytuacją polityczną regionu przesądzało o sposobie jej postrzegania, interpretowania i pamiętania. Stąd nic dziwnego, że wielu późniejszych pracowników huty niewiele potrafiło powiedzieć o jej przedwojennych dziejach. Niezastąpiony jest tu wspomniany już Konrad Mientus, który podaje, że na front pierwszej wojny światowej wyruszyło 30% załogi, zatrudniano więc w hucie nawet młode kobiety oraz przestawiono produkcję:

Huta Małapanew, która na początku istnienia odlewała armaty i kule armatnie, produkowała także maszyny parowe, mosty, piece, kotły, tygle, pompy wodne, walce młyńskie, walce drogowe i sprzęt rolniczy. Później tu ruszyła produkcja dla kolejnictwa, kopalń, przemysłu cementowego, okrętownictwa. Każdorazowo podczas wojny przemieniała się w potężną zbrojownię. Po II wojnie światowej jeszcze długo taką zbrojownią pozostała²⁶.

Wybuch wojny w 1914 roku nasilił niepokój wśród ludności Ozimka. Jak podaje Józef T. Juros:

Bliskość rosyjskiej granicy, odgłosy armat z okolic Częstochowy wywoływały plotki i panikę wśród ludności. Już w październiku dotarły pierwsze informacje o poległych. [...] W latach 1914-1918 działania wojenne pochłonęły 159 ofiar z Ozimka i okolicznych wiosek, w większości pracowników Królewskiej Huty *Małapanew*²⁷.

²³ Hajduk-Nijkowska 2014, W. 1.

²⁴ Syn mojego rozmówcy (W. 1) skończył prawo i dzisiaj jest adwokatem.

²⁵ Hajduk-Nijkowska 2014, W. 3.

²⁶ Mientus 2004, s. 33.

²⁷ Juros 2010, s. 185.

Sytuacja pogorszyła się jeszcze w czasie powstań śląskich, które pogłębiły kryzys w hucie²⁸. „W walkach brało udział 42 powstańców z Antoniowa – wspomina Michał Sycha – Walczyłem z bronią w ręku o Ozimek, Grodziec, Myśliń, Dobrodzień, Staniszcze, Spórok i Kadłub Strzelecki”²⁹. Jednak wielu walczących w powstaniach w obawie przed represjami musiało po ostatecznym ustaleniu granicy w 1922 roku – pozostać „po polskiej stronie” Górnego Śląska. Przywołany przed chwilą Michał Sycha podjął pracę w Chorzowie w Hucie Kościuszko. Niewielu żyjących jeszcze wnuków tamtego wojennego pokolenia pamięta ową traumatyczną historię dziadków. Wymownym, choć już zatartym śladem tamtych wydarzeń, był pomnik poległych w pierwszej wojnie światowej z wyrytymi nazwiskami poległych, zburzony w 1945 roku.

Z kolei militaryzacja III Rzeszy, a także ZSRR (wszak J. Jonczyk wspomina, że po kryzysie z końca lat 20., gdy zredukowano załogę w hucie, „sytuacja uległa poprawie dopiero w 1933 roku, kiedy ZSRR złożyło zamówienie na 10 tysięcy sztuk kół do gąsienic traktorów³⁰ przyspieszono rozbudowę huty, nastawionej odąd głównie na przemysł zbrojeniowy, z czym wiązały się nasilające się działania nazistów³¹. Nadeszła kolejna wojna, o początku której świadczyły liczne samoloty przelatujące 1 września 1939 roku nad Ozimkiem oraz kolumny przemieszczających się wojsk w stronę Polski.

Już 8 września pierwsi jeńcy przemaszerowali przez Ozimek do obozów na terenie Niemiec. Wkrótce jeńcy zatrudniani byli do najcięższych prac w hucie. Kilka miesięcy później polscy jeńcy wojenni pracowali także na terenie gminy przy budowie dróg³².

Wśród polskich jeńców wojennych był Władysław Korszla, który 2 października 1940 roku z obozu w Łambinowicach trafił do Huty w Ozimku.

Mieszkaliśmy w drewnianych barakach po 16 osób, spaliśmy na piętrowych pryczach drewnianych. Początkowo pracowaliśmy 9 godzin, a później 10 godzin, a od 1943 roku pracowaliśmy po 12 godzin dziennie, w tym okresie tylko 2 niedziele w miesiącu były wolne. [...] W łagrze wyżywienie było bardzo złe, szczególnie w ostatnim okresie całodobowe racje żywności zjadałem na jeden raz [...] Czasami miejscowi ludzie przynosili i podawali ukradkiem chleb³³.

²⁸ Walki o Hutę w Ozimku 3 maja 1921 roku. Por. Hawranek 1982, s. 368.

²⁹ A 622, vol. 26 M. Sycha.

³⁰ A 622, vol. 26 J. Jonczyk.

³¹ W Ozimku utworzono komórkę NSDAP, zmieniano nazwiska i nazwy miejscowe polskobrzmiące, np. Szczedrzyk zmieniono na *Hitlersee*.

³² Juros 2010, s. 200.

³³ A 622, vol. 26 W. Korszla. W relacji podaje nazwiska jeńców, którzy razem z nim trafili do huty. Po wojnie został w Ozimku i pracował w hucie do emerytury w 1977 roku.

Z czasem zaczęli do huty napływać jeńcy innych narodowości, a od 1942 roku także jeńcy radzieccy:

Obozowali na terenie zakładu pomiędzy kościołem i remizą strażacką w barakach za drutem kolczastym. Było ich pod koniec wojny około 500. Był też obóz [...] dla jeńców francuskich, też ich było około 500. Jeszcze był obóz dla pracowników przymusowej pracy. To były baraki po koszarach [...]. Tu było około 700 ludzi cywilnych zatrudnionych przymusowo w hucie. Byli to najczęściej Polacy, ale też Ukraińcy i inne narodowości. Te baraki stały też przy remizie strażackiej na zachód od huty, dziś to wszystko przykryła hałda³⁴.

W czasie wojny w pobliżu Ozimka znajdował się również w Jedlicach obóz żydowski, z którego codziennie doprowadzano więźniów do pracy.

Z relacji świadków wiadomo, że w okresie od jesieni 1942 r. robotnicy przymusowi byli codziennie do huty w Ozimku, z Jedlic drogą przez Antoniów. Wiadomo też z relacji mieszkańców o przypadkach dostarczania zgłodniałym Żydom ziemniaków i chleba. Liczba więźniów żydowskich wynosiła około 100 [...]. Ze źródeł holenderskich można wywnioskować, że na terenie Ozimka przetrzymywani byli przede wszystkim Żydzi z Holandii³⁵.

Żydzi byli w Jedlicach, do Huty w produkcji nie byli zatrudnieni, tylko przy pracach budowlanych – wspomina pracujący wtedy w hucie Jerzy Rudolf – mieli głód i biedni, obdarci, bili ich, nad nimi w obozie był Wiescholek ze Szczedrzyka³⁶.

Kiedy zbliżał się front, Niemcy ewakuowali jeńców w pieszym marszu dalej na Zachód. Robotnicy przymusowi starali się jednak na własną rękę dotrzeć do miejsc rodzinnych. Niektórzy z nich jednak pozostali w Ozimku i związali się z hutą na wiele lat³⁷. A oto relacja Ślązaka Józefa Jonczyka, który pracował w hucie od 1915 roku:

W sobotę 19 stycznia 1945 roku przepracowałem swoją ostatnią dniówkę. W niedzielę do południa jeszcze pracowały wykończalnie. Tylko te dwa mosty przez rzekę – betonowy obok hałdy wysadzono, a most drewniany przez rzekę niedaleko parku hutniczego podpalamo – stały się ofiarami tej wojny. Od 21 do 25 stycznia w hucie nie było nikogo, ale już w sobotę 26 stycznia 1945 roku, wojsko ruskie wzywało załogę huty, by podjęli pracę. Już

³⁴ Mientus 2004, s. 13.

³⁵ Juros 2010, s. 202. Tu także imienna lista Żydów, którzy zmarli lub zostali zamordowani w Ozimku.

³⁶ A 622, vol. 26 J. Rudolf.

³⁷ Informacje na ten temat zebrał K. Mientus od Mariana Siudaja (ur. 1923), który pracował w hucie jako robotnik przymusowy w latach 1941-1945, a po wojnie dalej pracował w Hucie Małapanew (Mientus 2004, s. 13). Cytowany tu już polski jeńiec wojenny W. Korszla po wojnie został w Ozimku i dalej pracował w hucie do przejścia na emerytę w 1977 roku (A 622, vol. 26).

w tę sobotę było nas 30, a w poniedziałek 28 stycznia ponad 200 osób. Parę dni później huta produkowała wały korbowe dla silników samolotowych i czołgowych oraz gaśienice dla czołgów. Codziennie odstawialiśmy 720 sztuk gaśienicowych członów. Wykonywaliśmy tu także części zapasowe dla radzieckich baz remontowych³⁸.

To, że huta w 1945 roku nie uległa zniszczeniu, było wielkim szczęściem dla mieszkańców osiedli hutniczych. Robotnicy otrzymali bowiem specjalne dokumenty wystawione przez radziecką komendanturę wojenną w Ozimku, potwierdzające, że są pracownikami huty i pracują na potrzeby frontu. Tym samym nie objęto ich deportacją i wysiedleniem do prac przymusowych w głębi ZSRR, które trwały na Górnym Śląsku od stycznia do marca 1945 roku³⁹. Nic dziwnego, że Konrad Mientus często podkreślał: „to, że huta nie została zniszczona podczas wojny i że od razu mężczyźni musieli podjąć tu pracę, uratowało nie jednemu życie”⁴⁰. Ale nie uratowało to samej huty, bo gdy władze radzieckie w dniach 24 – 26 sierpnia 1945 roku przekazywały hutę władzom polskim, zakład był zrujnowany.

Wszystko zostało jako odszkodowania wojenne i jako zdobycz wojenna zdemontowane i przetransportowane do ówczesnego Związku Radzieckiego [...] wysokonapięciowa sieć elektryczna łącząca Proszowice z hutą w Ozimku też została zdemontowana. [...] W takich warunkach pierwszy odlew mógł dopiero nastąpić 6 listopada 1945 r. Huta – ten dawny zakład stali szlachetnej, potrzebowała lata całe, by wrócić do stanu ze stycznia 1945 r.⁴¹.

Walcownia blachy cynkowej w Jedlicach już nie istniała. Ujęta w spisie jako «trofiejna» została zdemontowana i wywieziona ją jako odszkodowanie wojenne do Związku Radzieckiego. Jedlice do dziś nie mają połączenia kolejowego. Według żyjących jeszcze świadków, maszyny i urządzenia walcowni transportowano w 1945 roku drogą na grubych belkach do stacji kolejowej w Ozimku. Czołgi ciągnęły te «sanie». Na pewno po takiej wędrówce te precyzyjne urządzenia być już przestały⁴².

Po drugiej wojnie światowej huta zaczęła się szybko rozwijać, „byłem świadkiem tej gigantycznej rozbudowy” – odnotowuje z dumą Konrad Mientus. Do huty trafiło wielu „przesiedleńców” z terenów wschodnich II Rzeczypospolitej:

20 kwietnia 1945 roku przybyliśmy do miasta Opole na Dworzec Wschodni, tam rozładowaliśmy się, każdy gdzie mógł. Na tak zwanych działkach ogrodniczych spaliśmy

³⁸ Jończyk 1965, s. 4. Dalej podaje: „Do 20 sierpnia 1945 r. pracowałem przy remoncie silników pod kierunkiem Armii Radzieckiej” (A 622, vol. 26).

³⁹ Por. Węgrzyn 2014, s. 72-145.

⁴⁰ Mientus 2004, s. 10.

⁴¹ Ibidem, s.10-11.

⁴² Ibidem, s. 14-15.

w altankach, a bydło przywiązane było do drzewek owocowych. PUR szukał dla nas locum. Znalaziono miejscowość, która nazywała się Friedrichsgrätz [Grodziec]. Dawni mieszkańcy tej wioski w panice przed Rosjanami opuścili wieś. [...] Paru mieszkańców było, którzy nie uciekli. [Po ukończeniu szkół] podjąłem pracę w Hucie Małapanew⁴³.

Babcia z dziadkiem byli wywiezieni z Kieleckiego na roboty do Niemiec, po wojnie, wracając po robotach od bauera – babcia była w ciąży z tatą, on się urodził na terenie Niemiec w Halle – wracając, byli z kieleckiego, ale tam wiadomo bida, a tutaj ziemie odzyskane, kopalnie, huty, mieszkania dawali. Zostali tutaj [w Ozimku], w takim bloku ponemieckim, w którym mieszkał mój ojciec, urodziła się jego siostra, później i ja mieszkałem w tym mieszkaniu przez 20 lat, tylko że oni mieli wygodkę na podwórku, a ja już miałem dobudowaną ubikację. Oni zatrudnili się w hucie, babcia pracowała jako kucharka w hucie [...], a ojciec [...] poszedł do huty jako spawacz. Potem wyjechał na dwa lata na Kielecczynę, coś go tam ciągnęło, poznał moją mamę, przywiózł ją tutaj i oboje pracowali w hucie, ojciec jako spawacz, a mama na formierni – to był kosmos! [...]. Babcia do emerytury pracowała w hucie, a ojciec poszedł na pomostówkę, bo huta padała już⁴⁴.

Każdego roku na św. Floriana bawiły się tu hutnicze rodziny. Tysiące osób z Ozimka i okolic. Zawsze to hutnicze święto przemieniało się w wielki ludowy festyn. Pamiętam te uroczystości. Wtedy ojciec mógł też zaprowadzić rodzinę na miejsce swej ciężkiej pracy w hucie. [...] Już wczesną rano orkiestra hutnicza objeżdżała hutnicze miejscowości i grała «na pobudkę» kilka dziarskich marszów – tak jechali od wsi do wsi⁴⁵.

Kiedyś z wnukami to chodziłam do huty na 1 Maja, na dzień Hutnika. To była więź z hutą. Wnuczek już wiedział gdzie dziadek pracuje. [...] obchodziłam i mówiłam: tu babcia pracowała, tu dziadek. Mówię pani, kiedyś piękna huta była, porobione, posprzątane, a teraz!?! Kwiaty posadzone, pomalowane te chodniki, mówię pani, cudnie było, bardzo ładnie. A teraz wszystko się rozlatuje. Remontów nie robią⁴⁶.

Byłem zwiedzać hutę jako dzieciak parę razy, to znaczy zawsze na dzień hutnika można było zwiedzać i na 1 Maja przed pochodem; od 6 rano była otwarta, a o 9 wyruszał pochód, to ten czas był na zwiedzanie huty, można było chodzić, oglądać i jeździć wózkami, to była atrakcja dla nas dzieciaków⁴⁷.

⁴³ Borecka 2008, W. 1.

⁴⁴ Hajduk-Nijakowska 2014, W. 3.

⁴⁵ Mientus 2004, s. 34.

⁴⁶ Hajduk-Nijakowska 2014, W. 2.

⁴⁷ Ibidem, W. 3.

Wyjątkowa jest przewrotność historii – 22 lipca 2002 roku Sąd Rejonowy w Opolu ogłosił upadłość Huty Małapanew w 248 roku jej istnienia. Jej pracownicy manifestowali później przed Urzędem Wojewódzkim w Opolu, wraz z innymi bezrobotnymi, niosąc transparent z hasłem „Huta Małapanew kilka wojen przetrwała, ale za rządu Millera 250-lecia nie doczekała”, ale nie miało to już wpływu na rozwój wydarzeń. Co prawda, majątek huty przejęło kilka spółek, a największa z nich powróciła do historycznej nazwy *Huta Małapanew spółka z o.o.*, jednak była to już zupełnie nowa rzeczywistość.

Jak huta zaczęła padać, już byłem na emeryturze. Wszystko było tu podszyte strachem. Teraz jakoś ludzie się przyzwyczaili, że te prace znajdują gdzieś w Opolu, ale w tym czasie oni nie potrafili nic zrobić, bo każdy tylko żył tą hutą, on tylko widział tę hutę i tę pracę w tej hucie, formierz, czy ślusarz, frezer itede, itede, innych zawodów tu nie było i dlatego bardzo, bardzo to przeżywali. Dlatego byli wszyscy pracownicy straszeni, mówił kierownik, szef: Nie podoba się? To cię zwolnimy. I każdy siedział cichutko jak mysz pod miotłą. Teraz ona [huta] ledwo dyszy. Nie tylko rodziny mieszkające w Ozimku z tej huty żyły, ale też z innych miejsc, bo w pewnym czasie w tej hucie pracowało ponad osiem tysięcy ludzi; to przywozili ich z Wielunia, z okolic po 30, 40 kilometrów do pracy⁴⁸.

Konrad Mientus zanotował w 2004 roku taką oto refleksję:

W grudniu 2001 roku, kiedy ostatnio ten mój zakład zwiedzałem, stanąłem przed «mogiłą» Starej Dyrekcji. Rozbierano ją już cały rok. Stałem przed kupą gruzu. Moje myśli poleciały daleko w głąb czasu, kiedy w tym gmachu był Królewski Urząd Hutniczy. W części budowli od strony mostu mieściło się centralne laboratorium chemiczne. W drugiej części nad «laborem» były biura. [...] Nad wejściem do Starej Dyrekcji była duża tarcza zegarowa. A przed wejściem kiosk, hutnicy kupowali bułki, kiełbasę i papierosy. [...] wspominam to wszystko, co minęło bezpowrotnie. Żał mi... Chodząc w owym grudniu po zakładzie uderzyła mnie absolutna cisza. [...] Huta dziś po jej restrukturyzacji, prywatyzacji, utworzeniu kilku spółek holdingowych – wygląda jakby nie miała żadnego właściciela. Holding to wyraz w języku angielskim oznaczający pożyczanie, wynajęcie. Stare śląskie przysłowie mówi: *Jak nie umiesz stargać mycki, dej ją na pożyczki*⁴⁹.

Zmiany systemowe w Polsce doprowadziły w efekcie restrukturyzacji przemysłu do upadku wielu innych zakładów w Polsce. Owe zmiany miały wyraźny traumatyczny wymiar, co dokładnie przeanalizował i udowodnił Piotr Sztompka⁵⁰.

⁴⁸ Hajduk-Nijkowska 2014, W. 1.

⁴⁹ Mientus 2004, s. 35.

⁵⁰ Zob. Sztompka 2000, s. 22. Kulturowy kontekst procesu restrukturyzacji tzw. starego przemysłu, który wywołał na Górnym Śląsku wśród mieszkańców traumę, prowadzącą do idealizacji i mityzowania dziedzictwa

Trauma była, bo jeżeli ktoś przepracował tyle lat, niektórzy moi znajomi, nieco starsi, pokończyli zawodówki, poszli do huty pewni chleba, a tu nagle łubudu, tu coś się dzieje, powstają nowe spółki, za chwilę też padają, płacą po kawałku... Jeden dyrektor nie sprawdził się, no to bach, później był następny, po roku go wylali, okazało się, że dostał dwa miliony odprawy, to pamiętam było takie poruszenie, to myślałem, że rozniosą tę hutę. [...] Jak huta padała, to w najgorszej sytuacji byli ci ludzie, którzy mieli po pięćdziesiątce i więcej lat. Nie wiedzieli, co ze sobą zrobić. Byli przerażeni, rozgoryczeni, byli smutni, Wiele osób topiło to w alkoholu, albo próbowało jakoś dociągnąć do emerytury⁵¹.

Drastyczna zmiana sytuacji nadała hutniczym wspomnieniom nostalgiczny wymiar, a często wywoływała złość:

Dzisiaj to pracuje w hucie około 500 osób. To jest spółka, właściciel jest, nie wpuszczają nikogo. Ja to 17 lat jestem na emeryturze, ja bym musiał podania pisać, żebym mógł wejść do huty... na przykład, do panów prezesów, ...bo wyniosę tajemnicę [śmiech] Ja tam zęby zjadłem, to każdy kątek, zakątek znam, to cóż oni, co ja mogę od nich wynieść?

Chciałbym pójść pooglądać, ale takie problemy robią. Kiedyś, wie pani, w dzień hutnika, w to święto, były drzwi otwarte do huty i wszyscy mogli wchodzić z rodzinami, z dziećmi... próbowali taką więź zrobić, żeby po prostu... przygotowywali już pracowników, następców. A teraz! Po prostu to faceci gdzieś z Katowic, czy tam skądś... kasy w Ozimku nie ma, bo kasa jest w Katowicach. I tak bankrutuje. Nie ma nic. [...] Nie ma nic dla emerytów. My to jesteśmy szczęśliwi, że przynajmniej mieszkania nam sprzedali za grosik, w małych ilościach na raty, bo to były hutnicze. Mieliliśmy tyle ośrodków! Przecież to były kupione za nasze pieniążki. Co się z tymi ośrodkami stało?⁵²

Józef T. Juros ucieka od tego typu refleksji, z zapalem tworzy miejsce pamięci w przestrzeni krajobrazu wyznaczonego zasięgiem funkcjonowania Huty w jej najświetniejszych czasach. Założył w 2009 roku Stowarzyszenie Dolina Małej Panwi, utworzył Muzeum Hutnictwa w Ozimku, pozyskał środki z Unii Europejskiej na remont i renowację zabytków techniki z tym najważniejszym, unikatowym żelaznym mostem wiszącym. Organizuje spotkania byłych pracowników, prezentuje różnotematyczne wystawy, promuje hutniczą tradycję, by udowodnić, że miejsce opuszczone nie musi być zapomniane, może pełnić szczególną rolę miejsca pamięci, jakościowo ważnego, interesującego, emocjonalnie bliskiego, inspirującego narrację, pobudzającego wspomnienia, po prostu kreującego *genius loci*.

kulturowego, przeanalizował Gerlich 2010.

⁵¹ Hajduk-Nijkowska 2014, W. 3.

⁵² Ibidem, W. 1.

Bibliografia

- Gerlich M. G. 2010, „*My prawdziwi Górnolązacy...*” *Studium etnologiczne*, Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Warszawskiego, Wydawnictwo DiG, Warszawa.
- Gołąb P. 1929, *Michał kulawy idzie na targ ze Schoodne na Ozimek*, [w:] Nitsch K., *Wybór polskich tekstów gwarowych*, Wyd. K.S. Jakubowski, Lwów, s. 26-29.
- Gołąb P. 1938, *O kilku nazwach topograficznych na Śląsku Opolskim*, „*Język Polski*”, t. 23, z.1, s. 1-9.
- Hawranek F. i in. (red.) 1982, *Encyklopedia powstań śląskich*, Wydawnictwo Instytutu Śląskiego, Opole.
- Juros J. T. 2010, *W dolnie Małej Panwi. Historia fryderycjańskiej osady hutniczej Ozimek/Malapane od 1754 do 1945 roku*, Stowarzyszenie Dolina Małej Panwi, Ozimek.
- Juros J. T. 2012, *Historia, zabytki i ślady hutnictwa w dolinie Małej Panwi na obszarze działania Stowarzyszenia LGD Kraina Dinosaurów. Inwentaryzacja zabytkowych obiektów związanych z tradycjami hutniczymi*, Stowarzyszenie Dolina Małej Panwi, Ozimek/Spórok.
- Jonczyk J. 1965, *Oni byli pierwsi*, „*Głos Odlewnika*”, nr 33, s. b.d.
- Kwak J. 1980, *Narodziny i rozwój Huty w Ozimku (1754-1914)*, [w:] Kowalski Z., Kwak J., Meissner J., *Dzieje Huty Malapanew w Ozimku (1754- 1979)*, Instytut Śląski, Opole, s. 5-16.
- Mientus K. 2001, *Antoniów, Szczedrzyk, Solarka, Straż Pożarna huty Malapanew*, [w:] Bąk L., Mientus K., Spalek K., *Historia i przyroda gminy Ozimek*, Studio Context, Opole, s. 15, 23, 37, 38.
- Roździeński W. 1936, *Officina Ferraria abo Huta y Warsztat z kuźniami szlachtetnego dzieła żelaznego*, Biblioteka Pisarzy Śląskich, t. 4, Instytut Śląski, Katowice.
- Sztompka P. 2000, *Trauma wielkiej zmiany. Społeczne koszty transformacji*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa.
- Węgrzyn D. 2014, *Internowania i aresztowania mieszkańców Górnego Śląska przez NKWD ZSRR w 1945 roku i ich produktywizacja w ramach systemu obozowego GUPWI NKWD/MWD ZSRR w latach 1945-1953*, [w:] Rosenbaum S., Węgrzyn D. (red.), *Wywózka. Deportacja mieszkańców Górnego Śląska do obozów pracy przymusowej w Związku Sowieckim w 1945 roku. Faktografia – konteksty – pamięć*, Instytut Pamięci Narodowej, Katowice, s. 72-145.

Prace niepublikowane

- A 622, vol. 26, Archiwum Prac Naukowych Instytutu Śląskiego w Opolu [spisane w 1978 r. przez Zbigniewa Wielńskiego z rękopisów – wspomnień byłych pracowników huty: Jerzy Gola, ur. 1907; Józef Jonczyk, ur. 1901; Wawrzyn Klimosek, ur. 1903; Władysław Korszla, ur. 1911; Wilhelm Loch, ur. 1907; Jerzy Rudolf, ur. 1900; Józef Smyk ur. 1905; Michał Sycha, ur. 1903].
- Borecka A. 2009, *Kulturowe konteksty tradycji zawodu hutnika na przykładzie Ozimka* (praca licencjacka napisana pod kierunkiem J. Hajduk-Nijakowskiej), Uniwersytet Opolski.
- Borecka A. 2008, W. 1 – K.W. (ur. 1931 r. w Hanaczowie koło Lwowa) pracował w Hucie Malapanew w dziale kadr od 1952 r. do 1981, emeryt, wywiad 25.11.2008 r. w Grodźcu.
- Borecka A. 2009, W. 2 – J.G. hutnik, pracował w hucie 30 lat do 1981 r., w trakcie trzyletniej nauki zawodu hutnika w Ozimku odbywał praktyki w Hucie, w której pracował też jego ojciec i dziad, wywiad 02.01. 2009 r. w Szczedrzyku.

- Hajduk-Nijakowska J. 2014, wywiady: W. 1 – L.J. hutnik, ur. 1937 r., przybył do Ozimka i rozpoczął naukę w Technikum Hutniczym w 1953 r. (wywiad w jego mieszkaniu zapis 20.08.2014).
- Hajduk-Nijakowska J. 2014, W. 2 – kobieta ur. 1941, pracowała w magazynie huty, żona hutnika (wywiad 20.08.2014).
- Hajduk-Nijakowska J. 2014, W. 3 – mężczyzna ur. 1972, „uciekł” do Opoła, by nie pracować w hucie. Prowadzi tu księgarnię w Opolu, w której przeprowadzono wywiad 26. 08. 2014.
- Mientus K. 2004, *250 lat Huty Małapanew*, (Daniec, kwiecień 2004), maszynopis w Gminnej Bibliotece Publicznej w Tarnowie Opolskim.
- Żebracka-Prus A. 2010, *Wybrane aspekty odrębności krajobrazu na przykładzie Doliny Małej Panwi* (praca doktorska przygotowana pod kierunkiem Krzysztofa Gasidły), Politechnika Śląska Wydział Architektury, Gliwice: <http://delibra.bg.polsl.pl/Content/1366/calosc-%20zebracka-prus.pdf>, wrzesień 2014.

Krystyna Radziszewska
Katedra Literatury i Kultury
Austrii, Niemiec i Szwajcarii
Uniwersytet Łódzki

Literackie obrazy łódzkich osiedli robotniczych

Abstract

The text focuses on the image of the Łódź workers' housing estates in literature. The subject of analysis are works of fiction, written both by writers of the local Łódź fame and authors whose output now belongs to the literary canon. Władysław Stanisław Reymont, Israel Joshua Singer, Alfred Döblin, Israel Rabon, Artur Gliszczyński, Wincenty Kosiakiewicz, Marian Gawalewicz, Waleria Marrene-Morzowska, Kazimierz Laskowski, Władysław Rowiński and other writers all described the phenomenon of the working-class Łódź with its housing estates, but they based their descriptions on dissimilar experiences, and produced them at various moments of its development and from diverse perspectives. The article addresses such aspects of the workers' housing estates as the workers' houses, factories, palaces of the industrialists, the living and working conditions of workers, and how they spent their free time. The paper also discusses the most tragic form of a housing estate – one established under duress for the Jewish population in Łódź in the working-class district of Bałuty, namely the ghetto.

Keywords: fiction literature, working-class housing estate, factory, industrialist's palace, inn, entertainment, ghetto

Przedmiotem niniejszego tekstu jest obraz łódzkich osiedli robotniczych w literaturze. Autorami tekstów są zarówno pisarze znani tylko na gruncie łódzkim oraz tacy, których dzieła weszły do kanonu literatury. Władysław Stanisław Reymont, Israel Joshua Singer, Hans Magnus Enzensberger, Israel Rabon, Artur Gliszczyński, Wincenty Kosiakiewicz, Marian Gawalewicz, Waleria Marrene-Morzowska, Kazimierz Laskowski, Władysław Rowiński i inni przedstawiali fenomen robotniczej Łodzi wraz z jej osiedlami na podstawie odmiennych doświadczeń, w różnych momentach jej rozwoju oraz z odmiennej perspektywy. W artykule uwzględniono takie aspekty istnienia osiedli robotniczych, jak: domy robotników, fabryki, pałace fabrykantów, warunki życia i pracy robotników, formy spędzania wolnego czasu. Uwzględniono także najbardziej tragiczną formę osiedla stworzonego pod przymusem dla żydowskiej ludności Łodzi w robotniczej dzielnicy Bałuty, mianowicie Litzmannstadt-Getto.

Słowa kluczowe: literatura piękna, osiedle robotnicze, fabryka, pałac fabrykanta, szynk/gospoda, rozrywka, getto

Data wpływu: 31.10.2014

Data akceptacji: 01.07.2015

W istnieniu miast przemysłowych od połowy XIX wieku wpisane są osiedla robotnicze. W łódzkiej metropolii włókienniczej istniało kilka takich historycznie ukształtowanych osiedli. Najbardziej znane z nich to osiedle przy Wodnym Rynku oraz Pffafendorf/Księży Młyn – oba związane z królem bawełny niemieckiego pochodzenia Karolem Scheiblerem. Inny potentat przemysłowy żydowskiego pochodzenia Izrael Poznański wybudował zespół domów robotniczych przy ul. Ogrodowej. W latach 70. XIX wieku z inicjatywy Juliusza Kunitzera, kolejnego niemieckiego przedsiębiorcy, powstało osiedle drewnianych domów robotniczych. W okolicach Łódzkiej Fabryki Nici Juliusz Kunitzer i Lejzor Lourie wybudowali w końcu XIX wieku kolejne osiedle. W XX wieku komitet obywatelski pod patronatem biskupa Wincentego Tymienieckiego podjął inicjatywę stworzenia osiedla robotniczego na Karolewie.

Przedmiotem niniejszego artykułu jest obraz łódzkich osiedli robotniczych w literaturze. Najbardziej obszerne, aczkolwiek subiektywne, odbicie realiów tych osiedli można znaleźć w literaturze autobiograficznej, ale nie te teksty są przedmiotem rozważań, lecz utwory literatury pięknej. Ich autorami są zarówno pisarze znani tylko na gruncie łódzkim, jak i tacy, których dzieła weszły do kanonu literatury. Władysław Stanisław Reymont, Israel Joshua Singer, Hans Magnus Enzensberger, Israel Rabon, Artur Gliszczyński, Marian Gawalewicz, Waleria Marrene-Morzowska, Kazimierz Laskowski, Władysław Rowiński i inni przedstawiali fenomen robotniczej Łodzi wraz z jej osiedlami na podstawie odmiennych doświadczeń, w różnych momentach jej rozwoju oraz z odmienną perspektywą. Jedni oglądali miasto, będąc jego mieszkańcami, inni z zewnątrz, jako obcy, którzy niedługo mieszkali w nim, jak np. niemiecki pisarz Hans Magnus Enzensberger, zrzędzeniem losu znalazł się przypadkowo w Łodzi w latach 80. XX wieku.

Akcja większości utworów literackich rozgrywa się w przemysłowej Łodzi, nie w jednym wymienionym z nazwy osiedlu fabrycznym. Na literacką wizję, inspirowaną konkretnym miejscem, która może, lecz nie musi być wierna prawdzie historycznej, składają się przestrzenie fabryk i osiedli z ich domami mieszkalnymi, ulicami, zaułkami, podwórkami, sklepami, szynkami, szkołami, szpitalami.

Israel Joschua Singer wprowadza czytelnika do miejsca, gdzie rozgrywa się akcja jego powieści *Bracia Aszkenazy*, posługując się motywem drogi:

Po piaszczystych drogach prowadzących z Saksonii i Śląska do Polski – przez lasy, wsie i miasteczka zburzone i spalone podczas wojen napoleońskich, ciągnęły jeden za drugim wozy pełne mężczyzn, kobiet, dzieci i dobytku¹.

¹ Singer 1992, s. 5.

Określony został historyzm akcji: jest to okres po wojnach napoleońskich, jeszcze – jak wynika z dalszej części tekstu – w okresie panowania systemu pańszczyźnianego. Nazwana została także przestrzeń:

Przybysze ciągnęli do okolic nizinnych, w stronę Warszawy, ku obszarom od Żyrardowa do Kalisza, od Pabianic i Zgierza po Piotrków. Część z nich osiadła w miasteczku Łódź – położonym nad wąską stojącą wodą – Łódką. Na uboczu od miasteczka, przy drodze prowadzącej do sosnowych lasów, przybysze wybudowali sobie domki, założyli ogródki, zasadzili kartofle, wykopali studnie, zasiali zboże i ustawili swoje tkackie warsztaty².

Osiedle to nazwano Wilki. Mieszkali w nim tylko Niemcy. Żydom zabroniono osiedlać się tu. Motyw drogi pojawia się ponownie, kiedy Singer mówi o kolejnej grupie przybyszów, także zmierzających do Łodzi. Tymi samymi drogami, którymi uprzednio kroczyli Niemcy, żydowscy ojcowie prowadzili swoich synów, którzy nie nadawali się do studiowania Tory, aby ich oddać na trzyletnią naukę do łódzkich tkaczy. Szli oni boso po piaszczystych drogach i dopiero blisko miasta wzuwali buty na nogi. Swoim synom nakazywali, „aby byli uczciwymi ludźmi, bali się Boga i słuchali gospodarza, byli posłuszni i skromni, a będzie im dobrze na tym i na przyszłym świecie”³. W jednym i drugim fragmencie miejsce, do którego dążą przybysze, jawi się jako ziemia obiecana, zapowiedź, obietnica lepszej przyszłości zarówno dla Niemców, jak i Żydów.

Czasoprzestrzeń, do której prowadziły drogi, po których kroczyli pełni nadziei przybysze to miasteczko Łódź w drugiej połowie XIX wieku z jego manufakturami, fabrykami i osiedlami. Opisy fabryk i osad robotniczych pełne są szczegółów charakterystycznych dla tych przestrzeni. Mają one charakter tła, na którym obok topograficznych i architektonicznych szczegółów ukazana została codzienność, „pospolita powszechność”, jak powiedziałby Bachtin, realizująca się w określonej przestrzeni i w czasie, wśród określonych zachowań, doświadczeń zbiorowych i indywidualnych. Ta „pospolita powszechność” oznacza trudne życie codzienne w nowopowstającym przemysłowym mieście, wyzysk robotników, ich materialną nędzę oraz degradację moralną fabrykantów. Autorzy często posługują się kontrastami, aby w sposób bardziej wyrazisty pokazać tę problematykę. Nędza osiedli robotniczych staje się bardziej wyrazista, gdy kontrastuje z przepychem pałacu fabrykanta lub ogromem bezdusznych fabryk. Obraz taki znajdujemy w reportażu podróżniczym niemieckiego autora Hansa Magnusa Enzensbergera pt. *Ach, Europa*. Autor zauważa, że sercem miasta jest fabryka, „olbrzymia, stara ceglana warownia, w której zarówno dziś jak i przed pięćdziesięcioma i stu laty warkotały kołowrotki i maszyny przędzalniane”. Mechanizm wyzysku jest widoczny w Łodzi na każdym kroku. Obok hali fabrycznej widoczny jest tutaj „wywyższający się i bezwstydy” pałac

² Ibidem, s. 8.

³ Ibidem, s. 22.

właściciela fabryki, „olbrzymia ceglana warownia”⁴. Fabryka natomiast jest nierozzerwalnie złączona z osiedlem robotniczym. Artur Gliszczyński i Antoni Mieszkowski w felietonie *Łódź – miasto i ludzie* z 1894 roku nazywają fabrykę „ceglanym potworem”, „ceglanym olbrzymem”, „czerwonym olbrzymem” oraz „hałaśliwą bestią” i tym samym przypisują jej nieprzyjemne, budzące lęk cechy. Mimo iż jest źródłem utrzymania robotników, nazywana jest przez autorów „macochą”, gdyż „wydziera żonę, bałamuci córkę, rozkłada rodzinę i demoralizuje dziecko. Dla wszystkich ma jeden uśmiech i jeden wyrok śmierci. Nie zna krajowców i przybyszów, współwyznawców i rodaków, wszyscy są dziećmi, ona dla wszystkich macochą”⁵. Waleria Marrene-Morzkowska w powieści *Wśród kąkolu* używa onomatopei dla wyrażenia pracy fabryki: „Wielki budynek [...] dyszał, jęczał, piszczał, zgrzytał tysiącem swych członków [...]”. Po krótkiej przerwie obiadowej „budził się uśpiony potwór i dyszał do ósmej wieczór”⁶. Z jednej strony autorka przypisuje temu tworowi ludzkie cechy, z drugiej jednak są to cechy budzące lęk. Określenie fabryki jako nieprzyjemnego olbrzyma pojawia się także w opowiadaniu *Tkacz* Stanisława Łapińskiego z 1898 roku, w którym terażniejszość jest pretekstem do pokazania przeszłości. *Tkacz* Jan z nostalgią wspomina czasy, kiedy „gród bawełniany [...] tworzyć dopiero poczynął ognisko fabryczne”. Nie istniały wówczas jeszcze „olbrzymy, warczące tysiącami wrzecion, buchające w niebiosa kłębami czarnego dymu”⁷. Degeneracji miasta, jego groźnemu obliczu przeciwstawia Łapiński idylliczny obraz osady fabrycznej sprzed okresu gwałtownej industrializacji. W miejscu obecnych kamienic i pałaców „ciągnęły się rzędem schludne domki, okolone ogródkami, zamieszkałe przez majstrów tkackich, na ręcznych przeważnie warsztatach wyrabiających tkaniny [...]”⁸. Obraz fabryki-olbrzyma pojawia się także w *Ziemi obiecanej*. Władysław Reymont, który na pierwszej stronie swej powieści kreśli obraz fabryki, posługuje się słownictwem z zakresu anatomii: „Olbrzymie fabryki, których długie, czarne cielska i wysmukłe szyje-kominy majaczyły w nocy [...] budziły się z wolna, buchały płomieniami ognisk, oddychały kłębami dymów, zaczynały żyć i poruszać się w ciemnościach [...]”⁹. W niedzielę fabryki były „milczące, a potężne ogromem wygrzewały w wiosennym słońcu swoje potworne cielska i błyszcząły ponuro tysiącami okien”¹⁰. Bardziej przyjazny obraz żydowskiej manufaktury przedstawia w swej powieści Israel Singer. Tkalnia reba Chaima nie jest tak nieprzyjemna dla robotników jak wyżej wymienione fabryki olbrzymy. Robotnicy nie są tu anonimową siłą roboczą pozbawioną narodowości. Jej żydowski właściciel nie znosi nowości, nie wprowadza

⁴ Enzensberger 1997, s. 370. Oryginał w języku niemieckim. Tłumaczenie Krystyna Radziszewska.

⁵ Gliszczyński, Mieszkowski 2008, s. 29.

⁶ Marrene-Morzkowska 2008, s. 189.

⁷ Łapiński 2008, s. 48.

⁸ Ibidem.

⁹ Reymont 2007, s. 7.

¹⁰ Ibidem, s. 117.

maszyn parowych i dba o zachowanie tradycji oraz o to, aby robotnicy mogli zaspokoić swe duchowe, religijne potrzeby:

Jego tkalnia jest żydowska. Na drzwiach są przybite mezuzy. W magazynie między pakami wełny i skrzyniami kazał ustawić mały pulpit do nabożeństwa i przybić blaszaną menorę na świecę, aby robotnicy mogli tu odprawić wieczorne modły „mincha” i „maariw”¹¹.

Czas zaczyna odgrywać jednak istotną rolę w przemianach także wśród żydowskich właścicieli fabryk i warsztatów. Singer odnotowuje, że coraz więcej żydowskich fabrykantów zamieniało warsztaty na fabryki parowe i zatrudniało chrześcijańskich robotników, którzy byli tańsi i pracowali w sobotę¹².

Jak już wspomniano, w nierozzerwalnym związku z fabryką pozostaje w Łodzi osiedle fabryczne. Miejsce to nie tylko domy robotnicze, ale także podwórka, szynki, sklepy, ulice. Nie można zapomnieć tu także o mieszkańcach tychże skupisk, o ich pracy, odpoczynku, świętowaniu. Autorzy tekstów przedstawiają osady robotnicze jako pewną przestrzeń geograficzną, materialną, historyczną bądź społeczną.

Waleria Marrene-Morzkowska w powieści *Wśród kąkolu* podkreśla przemyślaną politykę fabrykantów związania robotnika z fabryką poprzez przydział mieszkania na osiedlu patronalnym. Autorka pisze:

Wielkie fabryki zwykły dla swych robotników stawiać domy mieszkalne. [...] Filantropia idzie tu w parze z interesem. Robotnik mając tanie i bliskie mieszkanie, jest pilniejszy, bardziej dbały o miejsce, nie opuści go nawet w chwili nawału roboty. Przywiązuje się do swego kąta, stara się go przyzdobić¹³.

Artur Gliszczyński i Antoni Mieszkowski poświęcili w felietonie *Łódź – miasto i ludzie* sporo miejsca domom robotniczym. Na pytanie, czym są domy rodzinne, autorzy odpowiadają:

Dobrodziejstwem dla paru tysięcy roboczego ludu, wyśnionym rajem dla biedaka, za drobną opłatę otrzymującego widną i zdrową stancijkę, komórkę dla rupieci lub inwentarza i zaspokojenie wszystkich wymagań higieny mieszkalnej. Dobrodziejstwem [...], iż izba nie jest norą a podwórze śmietnikiem. A jednakże dom rodzinny jest tylko dobrym interesem, opłacającym sownie wyłożone sumy. Dotychczas Łódź posiada ich niewiele. K. Scheibler, I. Poznański, J. Heinzl, J. Kunitzer, oto krótki szereg firm łódzkich, w których służbie robotnik nie gnieździ się w wilgotnej norze lub na dusznym strychu. Przywilej jednak

¹¹ Singer 1992, s. 54.

¹² Por. ibidem, s. 74.

¹³ Marrene-Morzkowska 2008, s. 200.

i tutaj święci tryumfy. Trzeba się bardzo dużo podobać, dużo krwi, potu złożyć w ofierze, aby w nagrodę otrzymać mieszkanie w domu rodzinnym¹⁴.

Wypowiedź ta jest podobna w swym tonie do opisu przedstawionego na kartach powieści W. Mareene-Marzyńskiej.

Nie wszystkim robotnikom dane jest cieszyć się tym dobrodziejstwem. Większość z nich mieszka na krańcach miasta, w podmiejskich osadach, na Bałutach, w Wólce. Tutaj, jak piszą Gliszczyński i Mieszkowski, domy podzielono na

kilkanaście klitek mieszkalnych, wychodzących drzwiami na wspólny korytarz, najczęściej zupełnie pozbawiony światła. Klitki te, niskie i szczupłe, mieszczą po jednej i więcej rodzin na paru sążniach kwadratowych podłogi. O ustawieniu łóżek na tak niewielkiej przestrzeni nie może być mowy; barłóg rozesłany na podłodze, zastępuje je zupełnie, służąc za łożo wspólne dla kilku osób i dzieci płci obojej [...]. Przeludniona rudera, oto właściwa nazwa, po której mimo woli przychodzi na myśl lichwiarski dochód właściciela. Kilkaset rubli włożonych w szopę drewnianą, dają paręset rubli dochodu. Czy może być lepsza lokacja¹⁵

– pytają autorzy i odpowiadają w dalszej części tekstu, że kupcy, przemysłowcy, bankierzy i kantorowicze to „nie dobroczyńcy, nie idealisci, nie filantropi, ale ludzie praktyczni i chłodni, wiecznie kalkulujący, zawsze, wszędzie, w każdym czasie i czynie”¹⁶. Ich dewizą są handel i procent, cyfry i zyski.

Artur Gliszczyński i Antoni Mieszkowski zagląдают zarówno do tej „zapadłej nory”, jak i do „czystej stancyjki”. W jednej i drugiej panuje ogromne przeludnienie. W jednej izbie wraz z robotnikiem śpią żona, dorosła córka, kilkoro drobnych dzieci i niekiedy obcy współlokator. Nie ma więc mowy o jakiegokolwiek intymności. „Wstyd usunięto z regulaminu. W mieszkaniach robotniczych drażliwość i etykietę zwykłej przyzwoitości zaliczono do anachronizmów”¹⁷ – konstatują autorzy.

Fabryka i osiedle wiązały z sobą dwie kategorie ludzi; twórców osiedli oraz ich lokatorów. Marian Galewicz w powieści *Wir* określa ich jako „robiących pieniądze i pomagających do robienia pieniędzy”¹⁸. Fabrykanci często traktują robotników jak niewdzięczników, którzy nie potrafią docenić tego, co dla nich zrobili właściciele fabryk i osiedli. Fabrykant Berliński, jeden z bohaterów powieści *Lokaut* Kazimierza Laskowskiego, ubolewa w obliczu strajku robotników:

¹⁴ Gliszczyński, Mieszkowski 2008, s. 24.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Galewicz 2008, s. 401.

Daliśmy tym ludziom pracę, zarobek, opiekę, zakładaliśmy dla nich kasy, kuchnie, tanie domy, czytelnie, herbaciarnie – ciągle płacimy podatki, ciągle dajemy przeróżne składki – wszystko to na nic! Za naszą opiekę, za nasz trud, – ci ludzie radziby zabrać nam ostatnią koszulę, ostatnią kopiejkę z kieszeni¹⁹.

Wtóruje mu inny fabrykant, określając robotników słowem „bydło”, dla którego już dosyć zrobiono.

W *Ziemi obiecanej* znajdujemy liczne opisy osad robotniczych. Czytelnik ogląda je, podążając śladami Karola Borowieckiego, Moritza Welta czy Maksa Bauma. Podmiot liryczny jest *flaneurem*, wędrowcem, przechodniem, który przechodzi obok, wchodzi do wnętrza, odwiedza, wymienia mijane i obserwowane obiekty. Jest wnikliwym obserwatorem. Mijane obiekty z ich detalami są pretekstem do wyrażenia swego zdania. Drogę wędrowki wyznaczają ulice. Borowiecki, wracając z pałacu Bucholca skręca, z Piotrkowskiej w małą niebrukowaną uliczkę obstawioną „posępnyimi koszarami dla robotników”²⁰. Określenie ich „groźnymi szkieleciami” oraz „katakumbami ludzkimi” przywołuje na myśl sprawy ostateczne oraz miejsce ostatecznego spoczynku. Były to wielkie „dwupiętrowe szopy kamienne bez najmniejszych ozdób, nagie, czerwieniące się boleśnie nędzną cegłą wykruszaną przez wiatry [...]”²¹. Z kolejnym bohaterem, Moritzem Weltem, czytelnik udaje się na Stare Miasto zamieszkałe głównie przez robotników żydowskich. Dla określenia ich domów Reymont ponownie używa słownictwa jednoznacznie kojarzącego się z kresem życia. Stały tam „ohydny rzędem domy-trupy”. Były one „stare, obdarte, brudne, poobtlukane z tynków, świecące niby ranami nagą cegłą, miejscami drewniane albo ze zwykłego pruskiego muru, który pękł i rozsypywał się przy drzwiach i oknach, o krzywych obsadach futryn, pokrzywione, wysane, zabłocone [...]”²². Ulica Drewnowska obstawiona była „małymi, konającymi domkami pierwszych w Łodzi tkaczów, pomiędzy którymi tuliły się jeszcze proste chłopskie domy, [...] otoczone ogródkami, gdzie dogorywały stare wiśnie i grusze przysadziste, które kiedyś kwitły i rodziły, a teraz od lat całych [...] konały z wolna w tragicznej melancholii opuszczenia i smutku”²³. Ponownie autor roztacza wizję śmierci i opuszczenia używając takich czasowników jak „konać” czy „dogorywać”.

Umierającą dzielnicą domków tkackich jest osiedle przy ul. Konstantynowskiej, którą odwiedza Moryc Welt. Nędza rozpadających się domów przejmowała go wstrętem. Parterowe domy „powykrzywiały się ze starości i powoli zapadały w grząską ziemię [...]”²⁴. W pobliżu tej ulicy mieszka Trawiński. Ten idealista ubolewa, że wielkie gmachy fabryk

¹⁹ Laskowski 2008, s. 510.

²⁰ Reymont 2007, s. 116.

²¹ Ibidem, s. 117.

²² Ibidem, s. 130.

²³ Ibidem, s. 133.

²⁴ Ibidem, s. 446.

wysysały całą żywotność tej starej dzielnicy zamieszkałej niegdyś przez ręcznych tkaczy, „zjadły i dogryzają do reszty ten ręczny przemysł, który tutaj kwitnął kiedyś, a który się jeszcze bronił rozpaczliwie, bo bez nadziei zwycięstwa”²⁵.

Osiedle robotnicze stanowi pewną społeczność terytorialną, którą tworzy głównie ludność napływowa, w zdecydowanej części pochodzenia wiejskiego. Społeczność ta realizuje swoje potrzeby także w zakresie rozrywki, odpoczynku po pracy. Gdy milkną czerwone olbrzymy i gwizdek fabryczny nie budzi ich ze snu o świcie, robotnicy odpoczywają i bawią się. W tekstach literackich pojawiają się motywy odpoczynku i świętowania. Przestrzeń wyznaczona jest zwykle przez takie miejsca, jak park, czy inny teren zielony na skraju miasta bądź szynk. Parki odwiedzane są w niedzielę, a szynk w dniu wypłaty. Artur Gliszczyński i Antoni Mieszkowski zauważają, że w dniu tygodniowej wypłaty w szynkach jest rojno i gwarno. Część skromnego zarobku idzie na poparcie gorzelni i browarów. Jedną z opisywanych zabaw jest „wkupne”. Nowo wstępujący do fabryki robotnik wyprawia współkolegom alkoholową libację, pochłaniającą nierzadko jego dwutygodniowy zarobek. Autorzy zastanawiają się, dlaczego człowiek

ogołocoony podczas długiego bezrobocia zupełnie z funduszów, oplątany siecią długów sklepiczarskich, pozbawiony środków na utrzymanie głodnej rodziny i siebie, po otrzymaniu pierwszej krwawo zarobionej sumy, uważa ją za konieczne przepić w szynku z kolegami²⁶.

Odpowiedź jest jedna. Robotnik musi tak uczynić choćby mu rodzina umierała z głodu. W przeciwnym razie spotkałby się z dokuczaniem kolegów, brakiem pomocy, zabieraniem narzędzi i materiałów, czego rezultatem będzie utrata pracy. W. Marrene-Morzowska dostrzega w szynku przyczynę różnych rodzinnych dramatów. W powieści *Wśród kąkolu* niski, brudny, zapadły w ziemię szynk usytuowany jest w pobliżu fabryki Pifkiego. Robotnicy z jego fabryki muszą tędy przechodzić, idąc do mieszkań dla nich wybudowanych, a w dzień wypłaty zostawiają tu dużą część zarobku.

Motyw wypoczynku pojawia się w powieści Israela Rabona *Balut*, której akcja rozgrywa się na Bałutach, zamieszkałych głównie przez Żydów. W powieści czytamy, że robotnicy z osady Bałuty spędzają wolny czas za miastem. Przestrzeń ta została określona jako kawałek pustego pola nazwanego Grabinki. Czytelnik dowiaduje się, jaka była przeszłość tego miejsca. Kiedyś był tu las, który wycięto, a „z drzew zrobiono belki i filary do budowy łódzkich fabryk”²⁷. Sceny z niedzielnego wypoczynku oglądamy oczami młodego Josła. W niedzielę przychodzą tu młodzi chłopcy i dziewczyny, rozsiadają się na suchych kłocach lub wypalanej słońcem trawie. Na harmonijkach grają „Hajda trojka” oraz tanga. Chłopcy wyjmują z kieszeni faszki wódki, wlewają ją sobie ciurkiem do gardła. Jakis

²⁵ Ibidem, s. 201.

²⁶ Gliszczyński, Mieszkowski 2008, s. 25.

²⁷ Rabon 1999, s. 23. Tłumaczenie z jidysz Natalia Krynicka.

chłopiec opowiada o swych „wyczynach” i co chwila bije się w piersi na znak, że mówi prawdę. Dziewczyny jedzą brudne, lepkie landrynki. Pośrodku pola leży pijany Hersz Buczik, Samson Bałut, a obok którego siedzi sześć wpatrzonych w niego kochanek. Jedna z dziewcząt podczas tańca zostaje przez niego ugryziona w łydkę. Krwawi i zwija się z bólu. Tłum przygląda się tej scenie. Wszędzie widać czerwone twarze, powietrze napełnione jest zapachem spoconych ciał, tanich papierosów, „leżą na trawie pijani jak świnię”²⁸. Tandeta przeplata się tutaj z okrucieństwem.

W powieści *Julka* (1899) Władysława Rowińskiego robotnicy wraz z rodzinami udają się w niedzielę do lasu znajdującego się przy „plancie kolejowym.” Za tym „pstrym zbiegowiskiem” do lasu dąży też kilku Żydów-muzykantów, którzy przygrywiają „tej hałaśliwej czeredzie”²⁹. Wśród tej gromady są robotnicy, majstrowie, a nawet fabrykanci. Rozlokowali się pod drzewami „w sposób jak najpierwotniejszy, to jest pozdejmowawszy buty i zwierzchnią odzież, leżeli na brzuchach, plecach i bokach, siedzieli w kuczki [...] Dym z fajek, papierosów i cygar, odór z napojów wysokokowych kłócił się z ozonem drzew iglastych”³⁰. Obraz ten przypomina sceny z powieści Rabona *Balut*. Ludzie zamknięci całymi tygodniami w miejskich, fabrycznych murach wydostawszy się z miasta bawili się na potęgę, korzystali z prostych uciech życia.

Gliszczyński i Mieszkowski przedstawiają inną jeszcze formę zabawy, zaznaczając, że nie jest ona znana w innych miastach kraju. Jest to osławiona, niedzielna zabawa wieczorna „Tanzkränzchen”. Zabawa ta odbywa się w sali koncertowej Vogla od godz. 10 wieczorem do godz. 4 i 5 rano. Autorzy opisują jej zewnętrzną stronę oraz odsłaniają jej istotę, nazywając ją „najzwyczajniejszą rozpustą, jaskrawą karykaturą zwyczaju”. Pod osłoną zabawy ludowej przerodziła się ona w „zwykły dom schadzek”, w którym „nędza robotnicy wystawia wdzięki na sprzedaż [...]”³¹.

Na koniec może warto wspomnieć o jeszcze jednym wielkim osiedlu robotniczym w okupowanej przez nazistów Łodzi. Nie było to typowe osiedle robotnicze jakie znamy z XIX czy XX wieku, gdyż jego mieszkańcy nie byli ludźmi wolnymi i nie mogli go opuszczać. Nosiło ono nazwę Litzmannstadt-Getto, istniało w latach 1940-1944, zajmując powierzchnię około 4 km kwadratowych. Początkowo mieszkało tam około 200 tys. ludzi, zarówno z Łodzi jak i dawnej Rzeszy. Liczba ta zmniejszała się systematycznie. Hasłem propagowanych przez Przełożonego Starszeństwa Żydów Chaima Mordechaja Rumkowskiego było „Naszym jedynym ratunkiem jest praca”. W myśl tej strategii prawo do życia mieli tam tylko ci Żydzi, którzy pracowali i produkowali towary dla III Rzeszy. Zatrudnieni w ponad stu fabrykach i warsztatach wykonywali morderczą pracę na rzecz okupanta wartą miliony marek. W literaturze znajdujemy wiele obrazów przedstawiających

²⁸ Ibidem.

²⁹ Rowiński 2008, s. 103.

³⁰ Ibidem.

³¹ Gliszczyński, Mieszkowski 2008, s. 26.

domy, ulice, warsztaty i fabryki oraz samych mieszkańców getta. O tym, że getto przypomina miasto fabryczne pisał w 1943 roku w swym dzienniku Prażanin, Oskar Rosenfeld:

O godz. 5 po południu, kiedy fabryki kończą pracę i wypływają ludzie, dzieci, starców, obok mężczyzn także kobiety w średnim wieku, getto wygląda jak miasto fabryczne. Bramy warsztatów otwierają się i gromady wygłodniałych, nędznie odzianych ludzi wychodzą na ulice. Prawie wszyscy niosą koszyki i garnki [...] ³².

Pogląd ten podziela Dawid Sierakowiak, siedemnastoletni autor dziennika z getta. Autor widzi rozdziew między prężnym rozwojem fabryk na terenie getta a coraz gorszym bytem robotników:

Getto rozwija się coraz wspanialej. Powstaje ogromna ilość nowych szopów i fabryk, które wraz z istniejącymi tworzą rzeczywiście, żartobliwie nazywany, Żydowski Okręg Przemysłowy. Marysin, zupełnie odrębna dzielnica, oprócz szkół, kolonii, półkolonii, prewentoriów itd. zawiera mnóstwo fabryk i resortów pracy, jak wytwórnię dywanów ze szmat, fabrykę powideł, fabrykę cukierków, szop szewski, zdobniczy i wiele innych. [...] Setki ludzi znajduje zatrudnienie i wszystko zdawałoby się iść ku lepszemu, gdyby nie ta wcale się nie zmniejszająca śmiertelność i głód, ten nigdy nie ustępujący głód ³³.

O tym, jak przedziwna to była dzielnica, niech zaświadczy jeszcze jeden fragment autorstwa Oskara Rosenfelda:

Miasto 88 tysięczne (względnie stutysięczne) bez szkoły, nauczycieli, podręczników, synagogi, kina, radia, gramofonu, bez łąki, bez sklepów, [...] bez instrumentu muzycznego, gdzie wszyscy jedzą to samo, bez wody pitnej, bez gazety, bez biblioteki, bez kawiarni, bez gospody, bez hotelu, bez zabawy i sportu, bez auta, roweru, bez zwierząt domowych (psa, kota, jeża, kozy, królika)....Brykiety, warzywa trzeba nieść przez półtorej godziny z Marysina....bez samochodu, bez cygar, bez wina, bez piwa, bez wódki, bez alkoholu ³⁴.

Powtarzający się wielokrotnie przymek „bez” wzmacnia wrażenie tego miejsca, w którym wszystkiego brakuje, które przypomina raczej pustynię, odludzie, miejsce, w którym nie można godnie żyć, lecz tylko wegetować.

W wymienionych w tym artykule tekstach dominuje realizm. Mimo iż mamy do czynienia z mimetycznym wymiarem obrazu miasta z jego osiedlami fabrycznymi, to celem

³² Rosenfeld 1994, s. 230. Oryginał w języku niemieckim. Tłumaczenie Krystyna Radziszewska.

³³ Sierakowiak 1960, s.71.

³⁴ Ibidem, s. 173.

jego autorów nie jest topograficzna dokładność, sam jego wierny opis, jego fabryk, ulic i osiedli, lecz przedstawienie różnorodnej przestrzeni życiowej, w której się mieszka, pracuje, załatwia interesy, bankrutuje, spekuluje, marzy, walczy, gdzie obok siebie żyją Niemcy, Żydzi i Polacy, kapitaliści, kupcy oraz biedni robotnicy. Przestrzeń miasta i jego osiedli fabrycznych ma wiele twarzy. Byt w tej przestrzeni nacechowany jest przede wszystkim niepokojem przed utratą pracy, biedą, władzą maszyn i fabrykantów nad ludźmi oraz ciągłym głodem i strachem przed śmiercią jak w Litzmannstadt-Getto.

Bibliografia

- Enzensberger H. M. 1997, *Ach, Europa*, Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Galewicz M. 2008, *Wir*, [w:] Boczkowski (red.), *Łódź, która przeminęła w publicystyce i prozie*, Pictor, Łódź, s. 399-492.
- Gliszczyński A., Mieszkowski A. 2008, *Łódź – miasto i ludzie*, [w:] Boczkowski P. (red.), *Łódź, która przeminęła w publicystyce i prozie*, Pictor, Łódź, s. 7-38.
- Laskowski K. 2008, *Lokaut*, [w:] Boczkowski P. (red.), *Łódź, która przeminęła w publicystyce i prozie*, Pictor, Łódź, s. 499-532.
- Łapiński S. 2008, *Tkacz*, [w:] Boczkowski P. (red.), *Łódź, która przeminęła w publicystyce i prozie*, Pictor, Łódź, s. 47-52.
- Marrene-Morzowska W. 2008, *Wśród kąkolu*, [w:] Boczkowski P. (red.), *Łódź, która przeminęła w publicystyce i prozie*, Pictor, Łódź, s. 171-266.
- Rabon I. 1999, „*Bałuty*”, „*Midrasz*”, 6, s. 23-24.
- Reymont W.S. 2007, *Ziemia obiecana*, TMM Polska, Warszawa.
- Rosenfeld O. 1994, *Wozu noch Welt? Aufzeichnungen aus dem Lodzer Getto*, Neue Kritik, Frankfurt am Main.
- Rowiński W. 2008, *Julka*, [w:] Boczkowski P. (red.), *Łódź, która przeminęła w publicystyce i prozie*, Pictor, Łódź, s. 53-148.
- Sierakowiak D. 1960, *Dziennik*, Iskry, Warszawa.
- Singer I. J. 1992, *Bracia Aszkenazy*, Sagitta S. C., Warszawa.

Dominika Czarnecka
Badacz niezależny

„Duch piramidy”.

Podróż w czasie i przestrzeni w kontekście sowieckiego osiedla górniczego w Arktyce

Abstract

The aim of this article is to present the history of the foundation and decline of a Soviet mining settlement on Spitsbergen – Pyramiden. In this text, the space and everyday life of the settlement have been described from two different perspectives. The first one is the perspective of a former resident of the town who from his personal memories and videotapes has constructed the image of the communist mini-utopia of the past. The second perspective belongs to the Efterklang band whose members have come to the ghost town to complete a musical project. Thus, juxtapositions presented in the contemporary documentary “The Ghost of Piramida” breed questions about space and time.

Key words: Arctic, Efterklang, ghost town, working settlement, acoustic space, Pyramiden

Celem artykułu jest ukazanie historii powstania i upadku jednego z radzieckich, górniczych osiedli robotniczych na Spitsbergenie – Piramidy. W tekście przestrzeń i funkcjonowanie osady zostało omówione w dwóch odmiennych perspektywach – dawnego mieszkańca miasteczka, który dzięki własnym wspomnieniom i nagraniom na taśmie filmowej konstruuje obraz komunistycznej mini-utopii z przeszłości oraz zespołu Efterklang, który przybywa do „miasta widma”, aby zrealizować projekt muzyczny. W efekcie zestawienia dokonanego we współczesnym dokumencie pt. „Duch Piramidy” powstają pytania dotyczące przestrzeni i czasu.

Słowa kluczowe: Arktyka, Efterklang, miasto widmo, osiedle robotnicze, przestrzeń akustyczna, Piramida

Data wpływu: 31.10.2014

Data akceptacji: 01.07.2015

Jednym słowem: nic tu się nie zakorzeni.
Próżno chyba mówić, że nie ma tu miast;
[...] nie ma nawet domów. [...]
Jedna noc [...] może trwać nie mniej niż dwa miesiące.
[...] Zimno jest tak dotkliwie, że przez osiem miesięcy
w roku ziemię i wodę pokrywa lód i śnieg.
[...] Mając to na względzie, człek skłonny byłby sądzić,
że od ziemi tej stronią nawet dzikie zwierzęta;
musi ona być pustynią. A jednak jest zamieszкана¹.

Piramida – osiedle górnicze w Arktyce

„Duch Piramidy” to tytuł wielokrotnie nagradzanego filmu w reżyserii Andreeasa Koefoeda. Oficjalna premiera odbyła się w 2013 roku². Dokument opowiada o projekcie muzycznym, który został zrealizowany przez duński zespół Efterklang na terenie opuszczonego osiedla górniczego na Spitsbergenie. W mieście „na krańcu świata” muzycy przez dziewięć dni nagrywali różnorodne dźwięki (ponad tysiąc). Większość z nich została wkomponowana w ścieżkę dźwiękową najnowszego albumu grupy, zatytułowanego „Piramida” i zrealizowanego w Berlinie. Piosenki z albumu stanowią w filmie dokumentalnym Koefoeda wyjątkowe tło muzyczne dla nostalgicznych opowieści o chwilach chwały i upadku komunistycznej mini-utopii.

W czasach Związku Sowieckiego na najdalszych krańcach imperium „na pniu” zakładano miasta i miasteczka, które potem przez lata eksploatowano na potrzeby upaństwowionej gospodarki. Tego rodzaju osiedla, często samowystarczalne i niemalże całkowicie odcięte od centrum, egzystowały na marginesie wielkiej polityki i wydarzeń „odmieniających losy świata”. Były one niczym butne wyzwania rzucone naturze, by ostatecznie w czasach *perestrojki* przekształcić się w nierentowne widma urbanistycznych eksperymentów z przeszłości.

Jednym z takich miejsc była Piramida, „wizytówka” ZSRR w Arktyce i „komunistyczny raj” dla górników. Pierwszą osadę położoną na 78 stopniu szerokości geograficznej północnej w ramach archipelagu Svalbard, czyli około 1200 km na południe od bieguna, w 1910 roku założyli Szwedzi. W 1927 roku właścicielem tych terenów została firma wydobywcza Trust Arktikugol, należąca do Związku Sowieckiego³. Kompania węglowa,

¹ Francesco Negri, cyt. za: Fernández-Armesto 2008, s. 39.

² Koefoed (reż.) 2012.

³ Na przełomie XIX i XX wieku o eksploatację węgla kamiennego na tych terenach zaczęły rywalizować kraje skandynawskie, Wielka Brytania i Stany Zjednoczone. Sprawa archipelagu została uregulowana w wyniku podpisania w 1920 roku Traktatu Svalbardzkiego. To dzięki niemu cały archipelag przyjął nazwę Svalbard,

zgodnie z wytycznymi komunistycznej propagandy, „założenie” górniczej osady powiązała z jej powojenną odbudową, rozpoczętą w 1946 roku⁴. Do Piramidy, którą w okresie świetności zamieszkiwało ponad tysiąc osób, przyjeżdżali specjalnie wyselekcjonowani i wykwalifikowani robotnicy, przede wszystkim z okolic ukraińskiego Donbasu i Doniecka oraz rosyjskiej Tuły. Podstawą funkcjonowania miasteczka był węglowy przemysł wydobywczy, do portu przybijali przede wszystkim górnicy i ich rodziny. Piramida była największym rosyjskim osiedlem na Spitsbergenie, do dziś istniejącym Barentsburgu i wysiedlonym w latach 60. Grumant. Słowa Andrzeja Stasiuka, którymi opisywał mieszkańców państwowych gospodarstw rolnych w Polsce, można odnieść (co chyba nie będzie nadużyciem) do sytuacji byłych osadników w Arktyce:

Po prostu byli nową rodziną. Plemieniem na kolektywistycznej wyspie. Byli wcieleniem komunizmu, ba, byli samym komunizmem. Zebrani w jednym miejscu o jednym czasie zostali wyznaczeni do eksperymentu⁵.

We wcześniejszych okresach

Lodowe pustkowia postrzegane były jako azyl ludów zatrzymanych w rozwoju, skazanych na wymarcie przez pochod triumfującego postępu, tymczasem zaś żyjących na starożytną modę w środowisku tak nienawistnym, że człowiek cywilizowany nie miał nawet ochoty im go wydrzeć⁶.

W XX w. niechęć do osiedlania się w Arktyce była równie silna jak w okresach wcześniejszych. Władze sowieckie wysokim standardem życia i najnowszymi technologiami starały się zrekompensować mieszkańcom trudności i w ten sposób zachęcać ich do przeprowadzania się na „nieludzką” ziemię. Z opowieści mieszkańców oddalonego o 60 km na południe norweskiego Longyearbyen wynikało też, że w Piramidzie „[...] można było więcej”⁷. Nie zmieniało to faktu, że wyjątkowo ciężkie warunki, wśród których można wymienić temperatury dochodzące zimą do minus 30° Celsjusza, złą pogodę, trzymiesięczne noce polarne, całkowite odcięcie od świata związane z corocznym zamarzaniem morza w okresie od października do czerwca, nieustannie towarzyszyły zmaganiom sowieckich pionierów.

a jego największa wyspa – Spitsbergen. Od chwili podpisania tego dokumentu – wyspami zarządzają Norwegowie, zaś pozostali sygnatariusze mogą wydobywać węgiel i inne surowce mineralne oraz prowadzić badania naukowe; Łukaszewski 2012.

⁴ Andreassen i in. 2010, s. 28.

⁵ Stasiuk 2014, s. 19.

⁶ Fernández-Armesto 2008, s. 50.

⁷ Wiśniewska 2011.

Piramida prosperowała do 1998 roku. Kiedy wydobywanie węgla okazało się nierentowne, Trust Arktikugol po ponad pięćdziesięciu latach funkcjonowania osiedla zaczął stopniowo wysiedlać mieszkańców. W opuszczonych budynkach ludzie pozostawili przedmioty osobiste i rzeczy codziennego użytku (meble, pościele, rośliny doniczkowe, tandetne obrazki przyklejone do odklejających się od ścian tapet), tak jakby wierzyli, że kiedyś uda się im powrócić „do domu”. Do października 1998 roku w osadzie nie było już nikogo. Początkowy plan władz firmy zakładał, że z Piramidy zostaną wywiezione wszelkie użyteczne lub szkodliwe dla środowiska elementy infrastruktury. Ostatecznie jednak nie został on zrealizowany. W efekcie prócz zarządzących urządzeń technicznych, w mieście pozostało wiele przedmiotów po wysiedlonych mieszkańcach. I tak przykładowo w Pałacu Kultury zachowało się ponad 60 tys. woluminów, w studiu muzycznym pozostały zdadne do użytku instrumenty, w muzeum – eksponaty, zaś w barze butelki i szklanki opróżnione przez ostatnich klientów, którzy być może w tym miejscu żegnali się z miasteczkiem i sąsiadami⁸. Pomimo że upływ czasu nieubłagane odciska piętno na materialnej tkance miasta, coraz wyraźniej znacząc je śladami upadku, w „widmowej” Piramidzie życie nie wydaje się zakończone, a tylko „zamrożone”, jakby odłożone na później.

Krajobraz dźwiękowy Piramidy w kontekście projektu Efterklang

Muzycy z zespołu Efterklang przybyli do opuszczonego miasteczka w Arktyce w 2011 roku w celu zrealizowania projektu muzycznego. Nie chodziło bynajmniej o całkowite rozdzielenie audialności od wizualności, co „[...] nie jest ani możliwe, ani zasadne. Istnieją jednak w *continuum* percepcyjnym człowieka pewne odmienne sposoby budowania relacji ze światem w przypadku wzroku i słuchu [...]”⁹. Przewodnikiem grupy po widmowej osadzie był małomówny Rosjanin, Vadim. Duńczycy wsłuchiwali się i nagrywali różnorodne dźwięki, tymczasem Koefoed rejestrował na taśmie filmowej obrazy otoczenia i artystów podczas wykonywania pracy. Zapis stanowił kompilację dźwięków „naturalnych” i odgłosów wydobywanych przez muzyków z przedmiotów odnajdywanych w granicach byłego górniczego osiedla. W dokumencie Koefoeda prócz krzyków stada portowych mew czy odgłosów blach szarpanych na wietrze, można zatem dosłyszeć kroki dudniące na drewnianym, rozsypującym się pomoście, gwizdy wyłaniające się pod wpływem powietrza wdmuchiwanego przez muzyków do szklanych butelek czy szelest starych kart medycznych.

Przedsięwzięcie zrealizowane przez Efterklang, choć oryginalne ze względu na miejsce, w którym nagrano poszczególne dźwięki, pod pewnymi względami nawiązywało do doświadczeń przestrzenno-akustycznych, filozofii i teorii pejzażu dźwiękowego, ekologii i komunikacji akustycznej¹⁰. W połowie lat 60. prekursorem tego rodzaju działań był

⁸ Andreassen i in. 2010, s. 11.

⁹ Nacher 2010, s. 102.

¹⁰ Pojęcie przestrzeni akustycznej – *acoustic space* wprowadził i rozwijał Marshall MacLuhan. Współpracował

Raymond Murray Schafer, muzyk kanadyjski. W 1969 roku wraz z grupą naukowców i artystów Schafer rozpoczął projekt *Pejzaż Dźwiękowy Świata – World Soundscape Project* (WSP). Początkowo chodziło o opisanie relacji człowieka ze środowiskiem dźwiękowym oraz stworzenie bazy danych. Zrodził się wówczas pomysł, by w przyszłości wykorzystywać zebrane dane do ograniczenia tzw. zanieczyszczeń dźwiękowych. Z czasem dzięki inicjatywie Schafera zaczęto rozwijać kolejne projekty, nie tylko w Kanadzie, ale i w innych częściach świata. W efekcie zrealizowano m.in. słynny projekt *Five Village Soundscapes*¹¹, zaś w 1993 roku utworzono Światowe Forum Ekologii Akustycznej – *World Forum for Acoustic Ecology*. W latach 70. w Vancouver Schafer zapoczątkował też nowy rodzaj spacerów, tzw. *soundwalks*. Ich celem było wsłuchiwanie się w dźwięki wydobywające się z otoczenia, ich rozpoznawanie, nierzadko również nagrywanie. Hildegard Westerkamp, uczennica Schafera, określiła praktykę *soundwalkingu* następująco: „jest to każda wycieczka, której głównym celem jest słuchanie środowiska. To otwieranie naszych uszu na każdy dźwięk, niezależnie od tego, gdzie się znajdujemy”¹². Spacerzy były związane z aktywnym słuchaniem, a jednocześnie z tzw. zdarzeniami dźwiękowymi (*sound event*), o czym nieco dalej. Sprzyjało to poznawaniu pejzażów dźwiękowych i rozwojowi doświadczeń przestrzenno-akustycznych. Z czasem potencjał *soundwalks* zaczęli dostrzegać różni artyści (w tym twórcy filmów dokumentalnych)¹³. W projektach chodziło zatem o przesunięcia w stronę percepcji audialnej, co wiązało się ze swoistością doświadczeń słuchowych¹⁴. Okazuje się jednak, że doświadczenia akustyczne zdominowane są przez metafory wizualne, czego doskonałym przykładem jest kategoria krajobrazu dźwiękowego (*soundscape*) zaproponowana przez Schafera. Kanadyjczyk, definiując to pojęcie, w dużej mierze wzorował się na wizualnej kategorii pejzażu.

Zdaniem Schafera, krajobraz dźwiękowy jest wytwarzany w procesie nakładania się na siebie (i wzajemnego przenikania) wielu zróżnicowanych pól dźwiękowych (*soundfields*), z których

on z Edmundem Carpenterem, badaczem eskimoskiej koncepcji przestrzeni akustycznej. Szerzej w: Theall 2002, s. 251-254.

¹¹ W 1975 roku Schafer wraz z grupą badaczy udał się do Europy. Projekt realizowany był w pięciu wsiach – we Włoszech, w Szwecji, Niemczech, Francji i Szkocji. Badania przypominały te, które wcześniej przeprowadzono w Kanadzie, jednakże szczególną uwagę zwrócono na pejzaże dźwiękowe obszarów wiejskich, wychodząc z założenia, że były one najlepiej zachowane. Była to swoista etnografia dźwięku, chodziło bowiem o zbadanie postrzegania przez ludzi zmian w środowisku dźwiękowym i sposobów adaptowania się do nich. Wyniki badań opublikowano w dwóch książkach: *Five Village Soundscapes* oraz *European Sound Diary*. W 2009 roku grupa fińskich badaczy wraz z kanadyjskim kompozytorem Barrym Truaxem pojechała dokładnie w te same miejsca, aby sprawdzić, jak po trzydziestu latach pod wpływem urbanizacji zmieniły się pejzaże dźwiękowe pięciu wsi.

¹² Westerkamp 1974; Nacher 2010, s. 112.

¹³ Kanadyjka Janet Cardiff jest jedną z bardziej znanych artystek tworzących instalacje dźwiękowe i tzw. *audio walks*.

¹⁴ Szczegółowe omówienie swoistości doświadczeń słuchowych w: Nacher 2010, s. 105-108.

każde ma jakieś pojedyncze źródło (np. dzwon z wieży kościelnej, przejeżdżający samochód, głos ptaka itp.). W centrum każdego pola dźwiękowego znajduje się zatem źródło dźwięku, ale ośrodkiem *soundscape* jest słuchający, dla którego stanowi ono otoczenie. Odpowiednikiem pola dźwiękowego, ale od strony odbiorcy, będzie zdarzenie dźwiękowe (*sound event*), najmniejsza autonomiczna część krajobrazu dźwiękowego, jaką zdolny jest wychwycić słuch odbiorcy¹⁵.

Nie mniej jednak w ujęciu zaproponowanym przez Schafera *soundscape* jawi się raczej jako statyczna i nostalgiczna reprezentacja. Tymczasem różnorodne praktyki artystyczne z zakresu szeroko rozumianego *sound artu* pokazują, że rozumienie pojęcia krajobrazu dźwiękowego może być inne¹⁶.

Członkowie duńskiej grupy przez kilka dni przebywali w opuszczonej przez mieszkańców Piramidzie. Koncentrowali się nie tylko na rejestrowaniu obrazów, ale i, a może przede wszystkim, na rozpoznawaniu i nagrywaniu różnorodnych dźwięków. Nie da się jakkolwiek utrwalic i odtworzyć świata dźwięków w sposób, który byłby idealnym odzwierciedleniem rzeczywistości. Tak jak w przypadku fotografii, nagrania audio są jedynie reprodukcjami świata. Odmienne niż w przypadku *soundwalks*, organizowanych w dobrze znanym uczestnikom otoczeniu, duńscy artyści wybrali przestrzeń specyficzną – odległą, opuszczoną przez ludzi, trudno dostępną, wcześniej przez nich nierozpoznaną. Nie było to bez znaczenia. Według Schafera na krajobraz dźwiękowy składają się elementy pierwszego planu i tła. Podczas gdy tło tworzą elementy powtarzalne, które często umykają świadomemu słuchaniu, na pierwszym planie występują tzw. sygnały (*signal sounds*) oraz miejsca znaczące (*soundmarks*). Dzięki temu, że muzycy nie znali wcześniej Piramidy, dźwięki składające się na tło mogły być dla nich bardziej „słyszalne”, łatwiejsze do „wylapania”. Tymczasem *soundmarks*, które są dźwiękami kulturowymi, charakterystycznymi dla społeczności zamieszkującej dany teren, zostały „utracone” na skutek wysiedlenia mieszkańców osady górniczej. Krajobraz dźwiękowy Piramidy zmienił się w porównaniu do czasu, w którym powstały nagrania filmowe byłego mieszkańca miasteczka, wkomponowane później w film Koefoeda. Trzeba mieć jednak na uwadze, że pejzaż dźwiękowy zmienia się nieustannie, przemieszcza się wraz z percypującym i odkrywa się przed nim w czasie.

Poznanie pejzażu dźwiękowego i jego zapis jako „obrazu statycznego” w rozumieniu Schafera nie były celem członków Efterklang. W przypadku muzyków chodziło raczej o szersze rozumienie krajobrazu dźwiękowego, mającego związek z procesem, przepływem.

W przypadku takiej trajektorii podróży, jej dokumentacja będzie bowiem zdawać relację nie tyle z brzmienia konkretnego miejsca, ile z doświadczenia jego aktywnego słuchania (a czasem wręcz rejestracji dźwięku jako praktyki krytycznej)¹⁷.

¹⁵ Ibidem, s. 109.

¹⁶ Ibidem, s. 111.

¹⁷ Ibidem.

Duńczycy najpierw „budowali” złożone relacje z przestrzenią, a następnie wykorzystali nagrane w miasteczku dźwięki, wkomponowując je w utwory muzyczne z albumu „Piramida” (nierzadko po ich wcześniejszym przetworzeniu). Zainteresowanie przestrzenią akustyczną było próbą wyjścia poza granice przestrzeni postrzeganej wzrokowo, która co do zasady zdominowała zachodni sposób poznawania świata. Z drugiej strony powstanie filmu dokumentalnego paradoksalnie ukazuje, że trudno jest odejść od kultury wzrokocentrycznej.

Obraz świetności versus obraz upadku Piramidy

W dziele Koefoeda ukazane zostały dwa odmienne obrazy górniczego miasteczka. W film dokumentalny wpleciono fragmenty ze starej taśmy czarno-białej, będącej autobiograficznym zapisem przeżyć jej autora i swego rodzaju kroniką wydarzeń dotyczących nieistniejącej już społeczności oraz zdjęcia współczesnej osady, na których odnaleźć można ślady pustki i degradacji. Na skutek zestawienia nowych zdjęć ze scenami nakręconymi przez mieszkańca Piramidy w czasach jej świetności, uwidacznia się silny kontrast. Mogłoby się zdawać, że zdjęcia wykonano w dwóch różnych miejscach. „Duch Piramidy” prezentuje obraz złożonej czasoprzestrzeni, gdzie przeszłość miesza się z terażniejszością, pamięć z zapomnieniem, a kolor z szarością.

Autorem amatorskiego filmu dokumentalnego i zdjęć wykorzystanych przez Koefoeda w „Duchu Piramidy” był Aleksander, jeden z dawnych mieszkańców osady. Przybył on do Piramidy w latach 70. XX wieku z Murmańska. Film duńskiego reżysera oprócz tego, że zawiera obrazy z przeszłości utrwalone przez rosyjskiego elektryka na szesnastomilimetrowej taśmie, ukazuje również postać Aleksandra w terażniejszości. Rosjanin, który po wysiedleniu przeniósł się wraz z rodziną do niewielkiego mieszkania usytuowanego na jednym z moskiewskich blokowisk, ze łzami w oczach wspomina sowieckie miasteczko. Nocami wyświetla w pokoju filmy, które nakręcił w Piramidzie i uzupełnia je nostalgicznym komentarzem.

Osiedle górnicze wybudowano w dolinie otoczonej przez lodowce, hałdy węgla kamiennego i zamarzające w zimie morze. Swoją nazwę miejscowość zawdzięczała górze, u której stóp została założona. W Piramidzie prócz portu i infrastruktury związanej z wydobywaniem węgla kamiennego powstało wiele miejsc użyteczności publicznej. Wokół centralnego placu wybudowano sporej wielkości Pałac Kultury oraz jednolitej konstrukcji domy z betonu i drewna przypominające syberyjskie baraki. W trosce o szatę ideologiczną miasteczka¹⁸ na placu wzniesiono popiersie Lenina, które okazało się najbardziej na świecie wysuniętym na północ pomnikiem wodza rewolucji. Władze ZSRR zadbały również o to, aby w górniczej osadzie wybudowano hotel, przedszkole, szkołę, bibliotekę,

¹⁸ „Szata ideologiczna jest pewnego rodzaju interpretacją historii – niekiedy radykalnie różną od poprzedniej – i zakłada odczytywanie jej przez określony pryzmat. Jest kształtowaniem społecznej pamięci, ale także kształtowaniem społecznej niepamięci wobec symboli uznanych za obce i wrogie. Miasto uczy, co jest nasze i bliskie, a co obce”; Zieliński 2007, s. 11.

stołówkę, szpital, halę sportową, basen, kino, salę koncertową, łaźnię, place zabaw oraz stadion piłkarski im. Jurija Gagarina¹⁹. Wszystkie budynki wykonano z najlepszej jakości materiałów, wykazując przy tym troskę o detale i dbałość o względy estetyczne (ściany pomieszczeń wykładano ceramicznymi mozaikami, boazerią, montowano olbrzymie lustra, podłogi pokrywano granitem). Szczytem ekstrawagancji ze strony władz sowieckich było przeszczepienie trawy pobranej z okolic Murmańska. Niemal całkowitą samowystarczalność osady osiągnięto dzięki temu, że obok kopalni węglowych utworzono gospodarstwa rolno-hodowlane i szklarnie. W Piramidzie praktycznie nie istniał obieg pieniężny, kwitła natomiast wymiana towarowa (jedynie w hotelu Tulipan przyjmowano dolary od obcokrajowców).

Według relacji Aleksandra górnicy od świtu do nocy pracowali w okolicznych kopalniach. Nie mieli ani czasu, ani siły na korzystanie z nowoczesnej infrastruktury i uczestnictwo w kulturalnym życiu społeczności, którego rozwój związany był przede wszystkim z aktywnością członków rodzin górników oraz mieszkańców o odmiennych profesjach. Na taśmie nakręconej przez Rosjanina zostały utrwalone sceny z roześmianymi ludźmi, którzy ścigają się na nartach, grają w szachy, organizują wycieczki. Do niecodziennych wydarzeń należały mecze rozgrywane z Norwegami z sąsiedniej osady o trzeciej nad ranem podczas dni polarnych oraz budzące strach mieszkańców eskapady niedźwiedzi. Ujęcia ilustrujące życie lokalnej społeczności przeplecione zostały z emanującymi ciepłem obrazami żony i dzieci głównego bohatera, z elementami jego własnej biografii.

Film Koefoeda ukazuje, że Rosjanin, który był zarówno bezpośrednim uczestnikiem, jak i świadkiem zarejestrowanych na taśmie wydarzeń²⁰, nieustannie konstruuje narrację na temat własnej przeszłości w Piramidzie i codziennego życia jej społeczności. Opowieść Aleksandra, który dzięki zdobyciom techniki w prywatnej przestrzeni wielokrotnie odtwarza obrazy zarejestrowane w przeszłości w górniczej osadzie i który stara się je interpretować, objaśnić zarówno innym osobom, jak i samemu sobie, stanowi wzruszający, a zarazem smutny komentarz człowieka „wykorzonego”. Nie tylko los rosyjskiego elektryka, ale i sowieckiego miasteczka można rozpatrywać jako uboczne efekty transformacji polityczno-gospodarczej. Globalne przekształcenia, które dla jednych ludzi oznaczały rozwój i dobrobyt, dla wielu (nie tylko ludzi, ale i przestrzeni) okazały się katastrofalne.

Dokument Koefoeda jest w tym kontekście doskonałą ilustracją upadku. Z jednej strony chodzi o osobę Aleksandra, który żyje nostalgicznymi wspomnieniami, z drugiej strony o współczesną Piramidę, a właściwie jej widmo. Poprzez obrazy przestrzeni, która wydaje się być wymarzoną scenerią dla twórców futurystycznej apokalipsy, reżyser obnaża

¹⁹ Andreassen i in. 2010, s. 40.

²⁰ W dyskursie dotyczącym przeszłości przyjmuje się, że jeśli o przeszłości możemy dowiedzieć się czegoś od bezpośrednich świadków wydarzeń, to mamy do czynienia z przeszłością najnowszą. W jej ramach można wyodrębnić obszar węższy – przeszłość autobiograficzną – zdarzenia, których bezpośrednim świadkiem lub uczestnikiem mogła być dana jednostka; Szpociński 2006, s. 11-12.

bezwzględność i siłę mechanizmów transformacji i globalizacji. W cieniu góry i ostatniej hałdy czarnego węgla sterczą osmolone budynki przemysłowe z powybijanymi szybami, zardzewiałymi rurami i plamami wilgoci. Stoją olbrzymie zbiorniki, dawne tunele węglowe, podziurawione łodzie i pomnik w kształcie piramidy, stanowiący w przeszłości „znak firmowy” osady. Na krańcach dawnego osiedla górniczego zachował się mały cmentarz z kilkoma nagrobkami oznakowanymi pięcioramiennymi gwiazdami. Miasto z tej perspektywy jawi się jako sieć

stosunków między wymiarami jego przestrzeni, a wydarzeniami z jego przeszłości [...]. Ale miasto nie opowiada swojej przeszłości, zachowuje ją, jak linie dłoni, wpisaną w narożniki ulic, w kraty okienne, poręcze schodów, druty piorunochronów, drzewca chorągwi, a każdy segment jest poznaczony z kolei własnymi zadrapaniami, rysami, uderzeniami i nacięciami²¹.

Rozpadające się baraki wypełniają meble, skrawki fotografii, niedopałki papierosów, martwe ptactwo i setki innych przedmiotów. W widmowym mieście rzeczy, które w normalnych warunkach nie przykuwają niczyjej uwagi, natarczywie manifestują swoją obecność i materialność, wywołując silne poczucie dyskomfortu. Rodzi się pytanie, czy to, co trudno zaklasyfikować jako „dawne”, „estetyczne”, ważne dla podtrzymywania tożsamości – a czymś takim jest upadająca Piramida – także zasługuje na ochronę i powinno zostać zachowane dla przyszłych pokoleń?

Współczesna Piramida jest widmem dawnego osiedla górniczego na Spitsbergenie, obudową pozbawioną wnętrza. Paradoksalnie to właśnie obecna kondycja miasteczka przyczyniała się do zwiększenia jego atrakcyjności turystycznej. Od czerwca do września do Piramidy przyplływają statki z ludźmi z całego świata, którzy pragną obejrzeć „miasto widmo”. W tym okresie Trust Arktikugol wynajmuje trzydziestu robotników do porządkowania terenu, dwie pracownice do obsługi hotelu i dwóch przewodników²². Niedawno z inicjatywy władz Rosji ruszyły prace mające na celu uczynienie z Piramidy modnego kierunku turystycznego. Planowana kampania promocyjna ma zachęcić do przyjazdu przede wszystkim bogatych turystów, którzy będą chcieli pozostać w dawnym osiedlu górniczym nieco dłużej i odpowiednio za to zapłacić²³.

²¹ Calvino 2002, s. 10-11.

²² Wiśniewska 2011.

²³ Budnik 2014.

Bibliografia

- Andreassen E. i in. 2010, *Persistent Memories: Pyramiden – a Soviet Mining Town in the High Arctic*, Tapir Academic Press, Trondheim.
- Budnik A. 2014, *Tajemnica arktycznej Piramidy*, <http://www.loswiaheros.pl/norwegia/tajemnica-arktycznej-piramidy>, 17.10.2014.
- Calvino I. 2002, *Niewidzialne miasta*, przeł. Kreisberg A., Wydawnictwo W.A.B., Warszawa.
- Fernández-Armesto F. 2008 (2001), *Cywilizacje. Kultura, ambicje i przekształcanie natury*, przeł. Grabska-Ryńska M., Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Łukaszewski J. 2012, *W kontenerach na Spitsbergenie. Co tam robią?*, „Gazeta Wyborcza/Poznań”, http://poznan.gazeta.pl/poznan/1,89336,11444991,W_kontenerach_na_Spitsbergenie__Co_tam_robia_.html, 17.10.2014.
- Nacher A. 2010, *Sto tysięcy miliardów dźwięków. Podróż poza wzrokocentryzm (pejzaż dźwiękowy, soundwalk, aural safari)*, „Kultura Współczesna”, nr 3(65), s. 102-116.
- Szporciński A. 2006, *Formy przeszłości a komunikacja społeczna*, [w:] Szporciński A., Kwiatkowski P. T., *Przeszłość jako przedmiot przekazu*, Scholar, Warszawa, s. 7-66.
- Stasiuk A. 2014, *Wschód*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec.
- Theall D. 2002, *McLuhans Canadian Sense of Space, Time and Tactility*, „Journal of Canadian Studies”, Vol. 37, No. 3, s. 251-254.
- Wiśniewska I. 2011, *Widma w mieście Piramida*, „Polityka”, <http://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1520556,1,opuszczona-osada-na-spitsbergenie-przyciaga-turystow.read>, 17.10.2014.
- Zieliński F. 2007, *Szata ideologiczna miasta – architektura i strój*, [w:] Krajewski M., *Wizualność miasta. Wytwarzanie miejskiej ikono sfery*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań, s. 11-33.

Filmografia

- Koefoed A. 2012, *The Ghost of Piramida*, Dania, produkcja: Koefoed Film.

Źródła internetowe

- Westerkamp H. 1974, *Soundwalking*; <http://www.sfu.ca/~westerka/writings%20page/articles%20pages/soundwalking.html#top>, 17.10.2014.
- WFAE *World Forum For Acoustic Ecology*; <http://wfae.proscenia.net/>, 17.10.2014.

Klára Brožovičová

Ústav evropské etnologie Masarykovy univerzity, Brno

Jana Pospíšilová

Etnologický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i, pracoviště Brno

Dělnický dům a proměny sociálně vyloučené oblasti.

Případová studie lokality Brno-Cejl

Abstract

The first textile factory in the former cadastral municipality Horní a Dolní Cejl (Upper and Lower Cejl, today Brno-North) was established in the 1750s. At the beginning of the 19th century there were already seven large textile factories in the area. In the first half of the 19th century, two- or multi-storey courtyard balcony apartment houses were built, providing accommodation to textile factory workers who came to Brno from the surrounding villages. Brno was called the Moravian Manchester at that time. The character of a manual workers' suburb has been preserved in the Cejl locality until now. The locality has been described as socially excluded, with a high percentage of Roma inhabitants living in unsuitable and run-down flats. At the same time, the locality reflects a selective process of gentrification alongside globalization. Qualitative research of two selected three-storey courtyard balcony houses was conducted between 2007–2010 within the CONDENSE project supported by VolkswagenStiftung (Socio-Spatial Consequences of Demographic Change in Central Eastern European Cities. Potentials and Limits of an Exchange of Experiences from Western Europe and Eastern Germany). The research further focused on the gentrification process in the locality while exploring goals and strategies of the participants and their impact on the integration process or exclusion of the Roma inhabitants of the locality.

Keywords: Socially excluded locality; Upper and Lower Cejl; Brno; gentrification; urban renovation; Roma inhabitants

V bývalé katastrální obci Horní a Dolní Cejl (dnes Brno–sever) byla v polovině 18. století založena první továrna na sukno a na začátku 19. století zde existovalo sedm velkých textilních továren. V první polovině 19. století zde byly vystavěny dvou a vícepodlažní pavlačové činžovní domy, ve kterých byli ubytováni především textilní dělníci přicházející z venkova do Brna. Brnu se přezdívalo moravský Manchester. Charakter

dělnického továrního předměstí si oblast Cejlu uchovala dodnes. Lokalita byla vyhodnocena jako oblast sociálního vyloučení s vysokou koncentrací romských obyvatel bydlících v nevyhovujícím a zanedbaném starém bytovém fondu. V oblasti se současně projevuje selektivní proces gentrifkace spolu s globalizačními vlivy. Kvalitativní výzkum vytípaných dvou třípodlažních pavlačových domů byl proveden v letech 2007–2010 v rámci projektu CONDENSE s podporou VolkswagenStiftung (Socio-Spatial Consequences of Demographic Change in Central Eastern European Cities. Potentials and Limits of an Exchange of Experiences from Western Europe and Eastern Germany) a dále se zaměřil na proces gentrifkace oblasti. Byly sledovány cíle a strategie zúčastněných skupin a jejich dopady v procesu integrace či exkluze romských obyvatel oblasti. slova kluczowe: Horní a Dolní Cejl; Brno; gentrifkace; urbánní obnova; Romové

Data wplywu: 31.10.2014

Data akceptacji: 01.07.2015

Pro případovou studii jsme zvolily objekt v sociálně vyloučené oblasti v městské části Brno-Sever. Město Brno je druhým největším městem České republiky (cca 400 000 obyvatel), je důležitým administrativním centrem republiky a hlavním městem Jihomoravského kraje. Bylo významným průmyslovým střediskem Rakouska-Uherska i Československa. Náš výzkum se zaměřil na některé proměny městského prostoru v období postsocialistické transformace.

Malý exkurz do ~~etnografických~~/etnologických výzkumů Brna

V československé etnografii se počátky výzkumu města váží k 50. letům 20. století, kdy vedoucí brněnského akademického pracoviště Karel Fojtík publikoval svoji první velkou studii zacílenou na poznání způsobu života dělnictva v Brně v 18. a 19. století.¹ K. Fojtík svým zaměřením navazoval na široce pojatý Sociologický výzkum Brna, který už v roce 1946 zahájila tzv. Brněnská sociologická škola v čele s Inocencem Arnoštem Bláhou. Výzkum však nebyl z politických důvodů dokončen.² Etnografický výzkum byl do té doby zaměřený především na rurální prostředí. Na město a průmyslové oblasti se nově orientoval v duchu dobové vládnoucí ideologie. Soustředil se na výzkum dělnictva především jako nositele pokrokové kultury. Současně jsou všechny práce z počátku 50. let 20. století z velké části věnované hledání metod, jakých použít při etnografickém výzkumu města a průmyslové oblasti. Fojtíkovy studie Tři typy dělnických obydlí a Dům na předměstí byly průlomové a jsou dodnes metodologicky inspirativní.³ V 70. letech 20. století byla zdejšími badateli v rámci etnografie současnosti sledována především residua vesnické kultury přenesená do města. Město jako výzkumný terén se jevilo jako nový rámeček

¹ Fojtík 1953.

² Sociologický výzkum Brna, 1949.

³ Fojtík 1959, 1963.

lidové kultury.⁴ Od 90. let 20. století došlo v Brně v Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV pod vedením Oldřicha Sirovátky k dalšímu rozvoji urbánní etnologie se zaměřením na městskou každodenní kulturu v celé šíři a strukturovanosti. Byla sledována kulturní identita českých a částečně i německých obyvatel Brna.⁵ Podle O. Sirovátky tvoří základ obrazu každodenní kultury obyvatel Brna dva kulturní okruhy: městský a venkovský.⁶

Po roce 2000 se otevřela nová etapa v podobě interdisciplinárních projektů s účastí etnologů a dalších odborníků zaměřených na výzkum Brna. Rakouský ústav pro východní a jihovýchodní Evropu podpořil v roce 2003 projekt *Das multikulturelle Brunn an der Schwelle zum EU-Beitritt*. Byly zde formulovány tři typy interetnických vztahů a Romové představovali dědictví nezdařené snahy o integraci a akulturaci.⁷ Dalšími víceoborovými výzkumy byl mezinárodní projekt *ConDENSE*,⁸ který při spolupráci sociologů, kulturních demografů a etnologů přinesl výsledky výzkumu zaměřeného na vnitřní části měst Lodž, Gdaňsk, Ostrava a Brno.⁹ Také projekt *Kolektivní paměť města Brna. Její proměny a vývoj v průběhu 20. století*¹⁰ byl založen na interdisciplinární spolupráci etnologie a historie.¹¹ Výsledkem kvalitativního výzkumu metodou oral history zaměřeného na každodenní život brněnských Němců je v českém prostředí průkopnická kniha vzpomínek *Měla jsem moc krásné dětství*.¹²

Geografická poloha Brna

Interakce přírodních podmínek s primární industrializací města vedla k vytvoření průmyslového pásu podél řeky Svitavy, která poskytovala energetickou i technologickou vodu. Tato skutečnost se odráží ve struktuře města dodnes. Stavební boom v období kapitalistické i socialistické industrializace rovněž reflektoval přírodní podmínky. Například socialistický zákon o ochraně zemědělské půdy nedovolil Brnu rozšíření na jih. To znamenalo šíření města na sever, zatímco jeho jádro zůstávalo na místě. Vnitřní město¹³ je značně diferencováno, ve starých průmyslových čtvrtích docházelo k prolínání továrních, infrastrukturních a obytných objektů – vícepodlažních domů. Bydleli zde především průmysloví dělníci a tomu odpovídal i standard objektů. Nyní jsou tyto části města

⁴ Niedermüller 1987.

⁵ Sirovátka 1992.

⁶ Sirovátka 1993.

⁷ Fischer, Pospíšilová 2005.

⁸ Projekt conDENSE 2006–2009 (Socio-Spatial Consequences of Demographic Change for East Central European Cities) byl financován německou nadací Volkswagenstiftung (Az II/8115; www.condense-project.org).

⁹ Haase, Steinführer et al. 2011.

¹⁰ Projekt byl podpořen Grantovou agenturou České republiky.

¹¹ Ferencová, Nosková 2009.

¹² Nosková, Čermáková 2013.

¹³ Steinführer, Pospíšilová, Grohmannová 2009.

předmětem přestavby, řešení problémů brownfields, místy také gentrifikace.¹⁴ V těchto městských částech (nebo ulicích) se nyní prolíná romské etnikum, chudoba a narušování norem spolužití – vždy se zde prolíná problém sociální a etnický.¹⁵

Co je to gentrifikace: použití termínu v rámci výzkumného kontextu vyloučené lokality

V současné době je oblast ulic Cejlu a Bratislavské v procesu gentrifikace. Proces v této oblasti, tak jak probíhá v současné době, můžeme označit za učebnicový příklad vymístění sociálně slabých obyvatel nově příchozími obyvateli, kteří se řadí k střední vrstvě. Stejně tak jako popisuje Ruth Glass v prvotní definici gentrifikace, čtvrť se proměňuje nejenom sociálně, ale také vizuálně.¹⁶ Zchátrané domy, kde původně žili sociálně slabí obyvatelé, jsou kompletně rekonstruovány, což je dalším impulzem pro členy střední třídy.¹⁷ V tomto směru lze proces gentrifikace analyzovat podle Neila Smithe, který vychází z ekonomického základu procesu gentrifikace. Smith pracuje s pojmem tzv. „rent gap“,¹⁸ kdy si všímá ekonomické příležitosti nabízející se v rámci podinvestované lokality. Dělnické čtvrti se obvykle vyznačují vysokým ekonomickým potenciálem, který je způsobem atraktivní polohou místa, současně však nižšími reálnými cenami nemovitostí a parcel. Tento nepoměr mezi tržní cenou a reálnou hodnotou pak nabízí příležitost pro spekulativní investování, což do oblasti přivádí investory ze střední třídy. Smithova teorie je založena převážně na ekonomických základech, kdy předpokládá, že lidé budou následovat nabídku a příležitost nabízených finančních zdrojů, aniž by brali v potaz další faktory.¹⁹

Gentifikaci v rámci České republiky lze sledovat až v porevoluční éře devadesátých let 20. století, kdy se původně poměrně homogenní společnost bývalého Československa začala na základě demokratických a tržních principů polarizovat. Proces gentrifikace je typický pro velké sídelní celky, tzn. v prostoru České republiky můžeme gentrifikační vývoj sledovat taktéž v hlavním městě Praze.²⁰

Soukromé investory kupujících nemovitosti v brněnské lokalitě můžeme rozdělit na dvě skupiny dle toho, zda se stávají současně i residenty. Zatímco větší investoři byty v lokalitě zpravidla pronajímají, drobní investoři se do lokality přímo stěhují a osidlují zakoupené nemovitosti, které jsou zpravidla jejich startovacími byty. Do této skupiny můžeme také řadit mladé residenty žijící v nájemních bytech, kteří se v lokalitě usazují kvůli nízkému nájmu. Obnovu urbánních celků v souvislosti s demografickými a ekonomickými

¹⁴ Pospíšilová, Vaishar, Steinführer 2009.

¹⁵ Vašečka 2002.

¹⁶ Glass 1964.

¹⁷ Srovnej: Karpińska 2012, s. 140.

¹⁸ Smith 1996.

¹⁹ Smith 1996.

²⁰ Sýkora 2005, Novotná 2007.

změnami, kdy dochází k soukromým investicím do veřejného prostoru, rozebírá z teoretického hlediska Elisabeth Zukin.²¹

Oba aspekty, ekonomický i sociální, spojuje teoreticky v rámci procesu gentrifikace David Ley, který tvrdí, že k osidlování místa dochází díky jeho osobitosti, blízké poloze centra a současně odlišnosti od homogenního prostředí města.²² Těto teorii odpovídá početná skupina studentů, která se do lokality stěhuje nejen kvůli levnému nájemnímu bydlení. Současně je tato skupina dočasných rezidentů otevřená mezietnickému sousedství a je relativně alternativní, kdy bydlí ve sdílených studentských bytech ve vyšším počtu, čímž na sociálním žebříčku tvoří jakýsi mezistupeň mezi oběma sociálními skupinami residentů. Studenti se jako skupina vyznačují vysokou flexibilitou, což znamená, že v lokalitě setrvávají v horizontu několika semestrů a posléze se stěhují do jiných městských čtvrtí. Mezi alternativní se řadí také poměrně početná komunita umělců, kteří v lokalitě bydlí či mají zde své ateliéry, i když se nejedná o typickou, umělci vyhledávanou lokalitu.

V teoretickém přístupu ke gentrifikaci a jejím vlivu na lokální populaci se teorie rozcházejí na progentrifikační a protigentrifikační. Progentrifikační teorie zdůrazňují příchod členů střední třídy do městských částí za kladný, poukazují na jejich politický a ekonomický přínos. Pokud by byla tato populace soustředěna v suburbii města, ztratila by tak své občanské schopnosti, které se v gentrifikovaném prostředí mohou rozvíjet. Faktu příchodu ekonomicky a sociálně silné populace se často chytá také argumentace lokálních politiků a oficiálních dokumentů, kde jsou používány eufemismy jako „městská obnova“, „městská regenerace“ nebo „městská udržitelnost“ ad. Slovník oficiálních dokumentů odkazuje také na změnu fyzického prostředí lokality, čímž se vyhýbá třídnímu ustavení, které je v procesu gentrifikace obsaženo.²³

Druhou, a poměrně početnou skupinou jsou teorie poukazující zejména na fakt, že v procesu gentrifikace jsou vymístěni sociálně vyloučení obyvatelé, což v případě lokality v Brně je spojeno také s etnicitou. Proces gentrifikace je přímo založen na předpokladu existence prostředí, které koncentruje sociálně vyloučené kolektivy a současně je dostatečně atraktivní pro případné investice zájemců z řad střední třídy. Z této hypotézy odsunu původních residentů vychází také autorka pojmu gentrifikace, Ruth Glass, která přímo tvrdí:

Jakmile jednou tento proces gentrifikace v oblasti začne, rychle pokračuje, dokud všichni nebo většina původních dělnických obyvatel není odsunuta, a celý sociální charakter oblasti se nezmění.²⁴

²¹ Zukin et al. 2009.

²² Ley 1986.

²³ Lees 2008.

²⁴ Glass 1964, s. 18.

Gentrifikaci je tedy nutno vnímat jako bipolární proces, kdy na jedné straně dochází k fyzické obnově lokality a příchodu ekonomicky stabilního obyvatelstva, které s sebou přináší zkvalitnění služeb a celkové životní úrovně, na druhou stranu ale dochází k vytlačení původních sociálně slabých residentů. V lokalitě Brno-Cejl je odsun původních residentů založen na sociálním statutu, ovšem nabírá silné etnické konotace, kdy právě sociálně slabí obyvatelé jsou často (ale ne výhradně) romského původu.

Nástin postupného vývoje situace na Cejlu

Proces gentrifikace v překotné podobě, jak jej známe v současné době, je výsledkem dlouhodobého trvání poměrně nenápadného procesu. Počátek gentrifikace spojený s proměnou oblasti můžeme datovat zhruba do poloviny devadesátých let 20. století, kdy byla započata výstavba prvních investorských záměrů. Výstavba začínala v ulicích, které jsou blíže městskému centru, později se objevila nová výstavba i hlouběji v městské čtvrti Brno-sever. Za počáteční počín můžeme považovat výstavbu administrativního centra IBC v roce 1997, které je multifunkčním zařízením sdružujícím na jednom místě kanceláře, luxusní ubytovací kapacity, garáže, obchody, kavárny a restaurace a další občanské služby.²⁵ Dalším významným krokem byla v roce 1999 rekonstrukce divadla Radost, které sídlí nedaleko od IBC na Bratislavské ulici. Po architektonicky výrazné přestavbě této budovy byla naplněna koncepce moderního divadla sloužícího pro děti i dospělé a byla posílena možnost kulturního využití v lokalitě. Další mimořádnou institucí je Muzeum romské kultury, které sice vzniklo již v roce 1991, ale až v roce 2000 získalo sídlo, které bylo zrekonstruováno z bývalého nájemního domu. Instituce se stala postupně místem vzdělávání a kulturního využití romských dětí a setkávání Romů i majority. Zmíněné stavby a můžeme považovat za velké pilotní projekty, stojící u zrodu dnešních pozorovatelných změn lokality.

V období let 1999–2003 realizovala nezisková organizace Drom projekt komunitního bydlení na ulici Bratislavská. V rámci tohoto projektu podpořeného Ministerstvem pro místní rozvoj a Magistrátem města Brna byly zrekonstruovány dva domy, které se nacházely v havarijním stavu a byly obydleny veskrze romskými obyvateli, z nichž někteří v domě bydleli ilegálně. Na rekonstrukci domu se podíleli stávající nájemníci nekvalifikovanými pracemi, přičemž si tímto způsobem odpracovávali dluh na nájemném.²⁶ Po odpracování stanoveného počtu hodin a adekvátní participaci na projektu pak měli nájemníci možnost podepsat nájemní smlouvu na jeden rok, čímž se jim otevřela cesta k legálnímu sociálnímu bydlení, potažmo možnost setrvání v lokalitě.

Proměny po roce 2000

V období po roce 2000 pozvolna přicházeli do oblasti zástupci majoritní populace, zejména studenti vyhledávající levné nájemné bydlení, přičemž tuto skupinu můžeme

²⁵ Tato moderní budova získala prestižní titul Stavba roku 1997.

²⁶ Viz: DROM, 20. 05. 2014.

Fot. 1. Brno, ulice Cejl pohled ke středu města, fot. J. Pospíšilová, 2007 r.

Fot. 2. Brno, ulice Cejl, průčelí domů č. p. 75 a 77, fot. J. Pospíšilová, 2007 r.

Fot. 3. Brno, ulice Cejl, společný dvůr domů č. p. 75–77, fot. J. Pospíšilová, 2007 r.

Fot. 4. Brno, ulice Cejl, pohled na dům č. p. 77 ze dvora, fot. J. Pospíšilová, 2007 r.

Fot. 5. Brno, ulice Cejl, pohled na dvůr domů č. p. 75 a 77 shora, fot. J. Pospíšilová, 2007 r.

Fot. 6. Brno, ulice Cejl, protějščí strana plakátem realitní kanceláře, fot. J. Pospíšilová, 2008 r.

Fot. 7. Brno, ulice Cejl, společný dvůr domů už téměř vystěhovaných domů č. p. 75 a 77, fot. J. Pospíšilová, 2013 r.

Fot. 8. Brno, ulice Cejl, děti ve dvoře domů č. p. 75 a 77, fot. J. Pospíšilová, 2008 r.

považovat za průkopníky v kategorii nově příchozích. Studenti jako skupina jsou velmi flexibilní, co se bydlení týká, lze je označit za poměrně alternativní. Ve většině případů bydlí studující v pronajatých bytech ve vyšších počtech, zpravidla připadají na jednu obydlíenou místnost dvě až tři osoby. Toto bydlení pro studenty dočasným řešením, v bytech se vyskytuje poměrně vysoká fluktuace, přičemž tento způsob života je praktikován jednotlivci v období studií, popř. v prvních letech zaměstnání. Základním motivem k tomuto způsobu bydlení jsou finanční pohnutky, kdy rozpočítané nájemné je pro mladé nájemníky přijatelnější. Lokalita se zvýšeným výskytem sociálně slabých pak nabízí jednak celkově nižší nájemné, čímž se rozpočet na bydlení pro studenty ještě snižuje, ale také dostatečný počet prostorných bytů, které by byli v jiné městské části v malé vzdálenosti od městského centra pro studenty finančně zcela nedostupné. Při popisu sociální situace v lokalitě je přítomnost studentů nezanedbatelná ze dvou důvodů. Prvním faktem je kvantitativní charakteristika skupiny, tedy hojný výskyt jejích zástupců v lokalitě. Druhou skutečností, na kterou bychom neměli zapomenout, je pionýrské postavení studentů při osidlování exkludované lokality střední třídou.²⁷

V období kolem roku 2007 pak podle pořizovaných interview zaznamenáváme v oblasti zvýšený počet privatizací bytů a příchod nových residentů, kteří v oblasti plánují bydlení s dlouhodobým výhledem. Jedná se zejména o mladé profesionály ve věku 30 až 40 let, kteří v lokalitě pořizují startovací bydlení. V tomto období lze v lokalitě sledovat také zvýšený nákup bytů za účelem investice a navazujícího pronajmutí. Majitelé těchto bytů žijí v jiné části Brna. Bytový fond, který byl privatizován z městského majetku, tak byl v rámci malých soukromých investic revitalizován, přičemž tímto způsobem docházelo k vymístění původních residentů. Pohnutky k nastěhování se do lokality je na straně mladých pracujících velmi podobný jako u skupiny studentů, tedy ekonomické zvýhodnění prvotní investice do bydlení a současně pravděpodobné zhodnocení vložených financí s tím, jak se bude měnit kontext zmiňované oblasti.²⁸ S tímto předpokladem pracují taktéž soukromí investoři, kteří nakupují v lokalitě byty čistě pro investiční záměry. Po roce 2007 se soukromé investice do bytových domů zvyšují taktéž v návaznosti na zjevnou revitalizaci bytového fondu městských částí Brno-sever a Brno-střed financovaných z projektu IPRM (Integrovaný plán rozvoje města) podporovaného Evropskou unií.

Zásadní vliv na vývoj sledované oblasti mají dotace z operačních programů Evropské unie. Pro dotace z programů Evropské unie splňovala lokalita ulice Cejl a přilehlých ulic plně podmínky vyloučené lokality. Konkrétně to byly předpoklady zvýšené míry chudoby a dlouhodobé nezaměstnanosti, významných nedostatků v oblasti dovedností a velký počet studentů, kteří předčasně opouštějí školu. Dále pak vysoký stupeň kriminality a delikvence, obzvláště znečištěné životní prostředí a nízká míra hospodářské aktivity. Vyloučenost lokality byla charakterizována také technickým stavem budov, které byly

²⁷ Brožovičová 2013, s. 51.

²⁸ Brožovičová 2013, s. 52.

energeticky zcela nevyhovující a v havarijním stavu. Charakteristika území splnila v plné míře kritéria pro podporu v rámci Integrovaného plánu rozvoje města a byla dotována v zúčtovacím období 2008–2013 financemi z Evropské unie s příspěvkem z městského rozpočtu. Dotace jsou primárně soustředěny na dva druhy aktivit, a to na revitalizaci městského prostoru, tzn. na opravy a modernizace bytových domů a budování veřejných prostorů a městské zeleně. Druhá aktivita je zaměřena na pilotní projekty zaměřené na zmírnění sociálního vyloučení romské komunity.²⁹ Z celkového rozpočtu podíl financí určených na sociální začlenění a pilotní programy tvoří spíše doplňkovou činnost celého projektu a navíc jsou pilotní projekty prováděny výhradně neziskovými organizacemi. Oba faktory spojené s pilotními sociálními projekty – finanční rámec i přenos proveditelnosti – se přímo podílí na celkovém dopadu Integrovaného programu rozvoje města.

Integrovaný program rozvoje města tak v důsledku jeho nastavení urychluje proces gentrifikace, který ve svém počátku probíhal pozvolna. Investované peníze, které měly napomoci snížit míru vyloučení obyvatel lokality, paradoxně snižují možnosti pobytu cílové skupiny v lokalitě. Renovované objekty, stejně tak jako zlepšující se úroveň veřejných prostranství spolu s výhodnou polohou místa, jsou cílem obyvatel z řad majority. Vzhledem k tomu, že původní residenti nejsou schopni tržně konkurovat nově příchozím, dochází k vysídlování sociálně slabých, a to ve velké míře Romů, v mnoha případech bez nároku na náhradní bydlení vzhledem k častému zadlužení. Vzhledem k tomu, že proces gentrifikace a rekonstrukce domů je souběžný, nelze s přesností určit, jak vysokou šanci budou mít původní residenti na setrvání v lokalitě a jaký dopad budou tedy mít implementované pilotní projekty vzhledem k sociálnímu vyloučení.

Metody

Objekt obydlený převážně Romy byl pro podrobný etnografický výzkum vytipován jako protiklad k domu s byty v soukromém vlastnictví. Majitelem domu na ulici Cejl je městská část Brno-sever. V oblasti Cejlu byly od začátku 18. století zakládány továrny na sukno a postupně zde byly vystavěny dvou a vícepodlažní pavlačové činžovní domy, ve kterých byli v jednopokojových bytech s kuchyní ubytováni textilní dělníci přicházející z venkova. Vnější charakter dělnického továrního předměstí s postupnou vysokou koncentrací romských obyvatel si oblast Cejlu do jisté míry uchovala dodnes. Oblast dostala od Brňanů stigmatizující pojmenování Bronx. Obyvatelé dvou zkoumaných pavlačových domů spojených společným dvorem (Cejl č. p. 75, 77) jsou až na výjimky Romové pocházející ze Slovenska. Žijí (žili) v bytech bez koupelny a teplé vody v podmínkách podobných těm, které jsou doloženy z přelomu 19. a 20. století.³⁰ Karel Fojtík je označuje

²⁹ Viz: Integrovaný plán rozvoje statutárního města Brna v problémové obytné zóně města pro programovací období 2007-2013, 15. 7. 2014.

³⁰ Langrová 2008.

jako druhý typ dělnického obydlí, který se proměnil na „nájemní kasárna“.³¹ Výzkum prováděný kvalitativními metodami trvá přerušovaně od podzimu 2007 do současnosti a byl součástí projektu *ConDENSE*.

S dospělými obyvateli jsme prováděly interview, nejprve volné, a pokud to bylo možné, tak v druhém kole i rozhovory řízené/strukturované. Pokusily jsme se zaznamenat jejich životní příběhy a vzpomínky na život v domě. Zajímaly jsme se o vztah obyvatel k domu a ke čtvrti, ve které bydlí, k městu Brnu, o sousedské vztahy, o názory na bydlení a přání týkající se bydlení a života obecně. Audiovizuální dokumentace pořízená během terénního výzkumu je uložena v dokumentační sbírce Etnologického ústavu AV ČR, v. i., pracoviště Brno. Součástí výzkumu byly také opakované expertní rozhovory s pracovníci bytového úřadu městské části Brno-Sever, s pracovníci Muzea romské kultury a se sociální pracovníci Společnosti Romů na Moravě.

Kvalitativní výzkum

Gentrifikace a chudoba v městském prostředí spadají mezi výzkumná témata, která přímo vyžadují kvalitativní přístup a bezprostřední kontakt s respondentem. Franco Ferrarotti tento výzkumný problém řadí mezi výhradně kvalitativní spolu s problematikou terorismu, organizovaného násilí a drogových závislostí, kdy předpokládá, že jedině cestou kvalitativního výzkumu lze dosáhnout setu relevantních dat.³²

Žádný jedinec se nikdy nevztahuje a nemůže vztahovat k celé sociální skutečnosti. V etnologických výzkumech se upřednostňuje postup od individualit k uchopení celku, neboť mikrosvěty odhalují variabilitu.³³ Biografie dokumentuje postupný vývoj situace v lokalitě, tak jak jej vnímají jednotliví aktéři, kteří obecné události spojené s procesem změny zasazují do kontextu vlastních žitých prožitků a dokumentují sociální proces jakoby „zespod“.³⁴ Prožité emocionální situace a životní mezníky mohou být spojeny a objasňovat širší historické procesy a sociální změny.³⁵ V tomto směru byla analýza biografických výpovědí původních residentů oblasti velmi přínosná a upozorňující na některé aspekty celkového sociálního procesu.

Výzkum městského bydlení prostřednictvím narativů přímých účastníků událostí je již ustavenou metodou, za zmínku stojí zejména práce „Ein Haus in Europa“.³⁶ Podobně inspirativní pro naši práci je kniha Studse Terkela „Division Street: America“,³⁷ kde jednotlivé příběhy obyvatel tvoří celkový obraz mikrosvěta, otevřeného nebo okolí uzavřeného,

³¹ Fojtík 1959, s. 28.

³² Ferrarotti 2003.

³³ Luther 2002, s. 469.

³⁴ Chamberlayne, Bornat, Wengraf 2000.

³⁵ Chamberlayne, Bornat, Wengraf 2000.

³⁶ Gößwald 1996.

³⁷ Terkel 1968.

reagujícího na okolní kontext. Mikrosvět se vztahuje a je identifikován aktéry na základě okolního sociálního prostředí, vznikají tak identitní dichotomie „my“ versus „oni“. Prostřednictvím identitních dichotomií pak jsou utvářeny postoje, názory a motivace jednotlivců, které jsou promítány do výpovědí aktérů.

Posledním uplatněným přístupem bylo přímé zúčastněné pozorování, které je aplikováno běžně zejména za účelem sledování chování lidí v městském veřejném prostoru.³⁸ Zúčastněné pozorování bylo zajištěno dlouhodobým pobytem jedné z badatelek přímo ve zkoumané lokalitě. Velmi podobně postupuje také antropolog Clifford Geertz, který přímo odkazuje na kontakt s prostorem:

Kdo chce poznat předměty, úkony a procesy v mikrokosmu evropského velkoměsta, musí se obrátit přímo na lidi, neboť teprve oni dávají těm věcem a úkonům smysl. Z prostor každodenní zkušenosti, jako je ulice, dvůr, schodiště, byt, a z významů, které obyvatelé těmto prostorám přiřkládají, lze „vyčíst“ stopy fenoménů jako kulturní integrace, kulturní proměny nebo kulturní konflikty.³⁹

Vzhledem k tomu, že se nejedná o uzavřenou komunitu, jako tomu je u rurálních sídel a osad, vyhnuly jsme se tak prvotním obtížím se vstupem badatele do neznámého prostředí a potížím spojeným s přijetím výzkumníka.⁴⁰ Také bylo třeba připravit se na prostředí převážně obydlené Romy. Podle německého antropologa Chrise Hanna je detailní etnografické pozorování potřebné obzvláště v období velkých sociálních změn, kdy zjištění etnografů mohou být nanejvýš užitečná jako doplňky modifikující a někdy i opravující paradigmata užívaná v jiných oborech. Etnografické studie nedávných transformací v bývalých socialistických zemích jsou naprosto nezbytné.⁴¹ Za užitečný srovnávací materiál výstupů zúčastněného pozorování ve veřejném městském prostoru považujeme práci Zdeňka Uherka a Veroniky Beranské „Analýza uživatelů a užívání městského veřejného prostoru hl. m. Prahy. Závěry a doporučení“.⁴²

Příběh jednoho objektu – vliv gentrifikace na sledovanou rezidentní jednotku

V roce 1963 charakterizoval K. Fojtík velké činžovní domy, které byly od poloviny 18. století typickým obydlím továrních dělníků ve většině českých průmyslových měst. Počtem obyvatel mu velký činžovní dům připomínal vesnici. Rodiny se navzájem znaly a byly vystaveny sociální kontrole, dvůr se podobal návsi, ale podobu mezi vesnicí

³⁸ Whyte 1988.

³⁹ Geertz 1995, s.192.

⁴⁰ Vavroch 2014.

⁴¹ Hahn 2007, s. 16.

⁴² Beranská, Uherek 2014.

a činžovním domem považoval jen za vnější.⁴³ Fojtíkova charakteristika nám vytanula na mysl na podzim roku 2007 při vstupu na společný dvůr extrémně zdevastovaných, neopravených – a jak se česky říká – vybydlených pavlačových domů na Cejlu č. p. 75–77. Byla to realita sociálně vyloučené oblasti, kde romská většina žila ve vztahu „my“ a „oni“ vůči „gadžům“, ne-Romům, ale i vůči některé skupině Romů, která nepatří do okruhu příbuzných. Zdejší Romům byly byty přidělovány postupně od poloviny šedesátých let 20. století. Sousedskou komunitu spojoval socio-ekonomický status, ve velké míře společná etnická identita a důsledky bytové politiky.⁴⁴ Domy a dvůr charakterizoval hluboký rozdíl mezi exteriérem a interiérem. Otlučená fasáda, rozbitá okna, neopracovanými fošnami zatlučená okna a dveře neobydlených bytů, špinavý dvůr s hromadou odpadků a zápach v chodbách kontrastoval s uklizenými, někdy dokonce úzkostlivě čistými domácnostmi. Tento nezáměr o údržbu prostoru mimo vlastní byt patří – stejně jako soudržnost příbuzných, vzájemná výpomoc, časté návštěvy a hlučné oslavy s příbuznými – k obvyklým, lze říci tradičním zvyklostem Romů.⁴⁵ Neutěšené prostředí oživovalo vlající vyprané prádlo na šňůrách podél pavlačí. Rozhovory jsme vedly se zástupci všech generací, přičemž nejstarší Rom se narodil v roce 1945. Jedna třetina bytů už byla prázdná, majitel domu neinvestoval do dílčích oprav a řešil pouze havarijní situace.

Byty představoval převážně pokoj s kuchyní, do které se chodí rovnou z pavlače. Několik bylo vícepokojových a vznikly spojením původních jednopokojových bytů; jeden z nich, vlastními náklady rekonstruovaný a doplněný sprchou a chemickým WC pro děti, obývala rodina, která se od ostatních obyvatel distancovala. Až na tuto výjimku byly všechny byty bez koupelny, bez teplé vody a toalety. Na každé pavlači jedna toaleta společná všem nájemníkům v patře. Současná situace se nelišila příliš od stavu na počátku 20. století:

Cejl 77: Pokoj a kuchyň. Dvě postele pro šest lidí. Vlhkost až do dvou metrů výšky bytu. Vzduchový prostor 10,2 m³. Záchod pro sedm rodin. Žádné vodovodní potrubí. Otevřený kanál. Žumpa. Vedle studny se nachází kanál, který silně zapáchá....⁴⁶

V roce 2007 bylo v tomto domě 21 bytů (z toho 2 volné), v nich žilo 48 osob.⁴⁷ Stereotypní představa o přeplněných bytech Romů se nepotvrdila, i když například jednu úzkostlivě čistou domácnost obývala šestičlenná rodina v jednopokojovém bytě (rodiče, tři děti do dvaceti let, partner jedné z dcer a jejich čerstvě narozené dítě).

⁴³ Fojtík 1963, s. 49.

⁴⁴ Pospíšilová, Mair 2011, s. 277–297.

⁴⁵ Pavelčíková 2008, s. 215.

⁴⁶ Noviny Volksfreund, 1907, podle Langrová 2008, s. 222.

⁴⁷ V domě Cejl 77 žilo v roce 1910 celkem 107 obyvatel, Langrová 2008, s. 223.

Objektivní vývoj – srovnání roku 2007 – 2009 – 2014

V roce 2007 bydlelo 93 osob ve 28 bytech, v roce 2009 to bylo 50 osob v 18 bytech. Ve většině bytů bydlela jedna nebo dvě osoby, v pěti bytech početné rodiny s mnoha dětmi. Je třeba k těmto číslům dodat, že počet bydlících mohl být vyšší vzhledem k nenahlášeným příbuzným. Pozorovaly jsme postupné vytrácení obyvatel bytů a mizení jedné komunity. Kam nájemníci odešli, nebylo snadné zjistit, neboť o nových adresách Romů často jejich sousedé nevěděli a v dokumentaci bytového odboru městské části byli rozmanité údaje: „ukončený pobyt, odstěhován na Slovensko“; „exekučně vystěhována, není v registru, pravděpodobně zemřela“; „exekučně vystěhování, adresa městský úřad Brno, děti v dětském domově“ aj. V průběhu výzkumu odešel jeden nájemník do protialkoholní léčebny, jeden nájemník se odstěhoval někam mimo Brno, jedna rodina šla bydlet k rodičům na Bratislavskou ulici apod. Sledované domy se za osm let staly neobyvatelnými a téměř se vyprázdnily. Na zbývající uživatele čtyř bytů byla podána žaloba na vyklizení bytu a nám se na jaře 2014 nepodařilo s nimi navázat kontakt. Jedna z těchto rodin patřila k prvním, které do domu v roce 1965 přišly. Manželé zde vychovali osm dětí, pracovali a dostávali penzi – jediný stálý příjem ve velké rodině.⁴⁸ V šedesátých letech pěstovali zeleninu a květiny na dvoře, kde jsou dnes jen odpadky. Jejich děti však už byly nezaměstnané, účastnily se aktivit v oblasti tzv. šedé ekonomiky a dopadly na ně všechny atributy kultury chudoby, jako je zadlužování a nesplácení nájemného, gamblerství, lichva, alkoholismu a užívání drog.

Výpovědi – kam směřují:

Respondenti byli většinou spokojeni s místem bydliště, neměli ani schopnosti uvažovat o změně a chtěli zůstat buď v místě, nebo se dostat do blízkých Husovic anebo Židenic. Věděli, že privilegium vybrat si místo svého bydlení je do značné míry otázka peněz, a že pokud nemají práci, nemají šanci dosáhnout na zlepšení.⁴⁹

...za tech třicet let sem si na to tak zvykla, přizpůsobila sem se tomu bordelu.....mě to na venkov netáhne. Já jsem se tam nadřela! Nesmiš propadnout! [říká vnukovi]. Když propadneš, budeš blbě jak tvuj tata... (žena ne-Romka, nar. 1950, narodila se ve vesnici blízko Brna)
Já su zvyklá, co už s tím? Já su zvyklá tady... (žena, nar. 1946)

...nikam, tak já bych nechtěla jít jinam, já bych nejradši byla pořád s mamkou. Ale tak to nejde pořád. A chtěla by sem, abychom dostali větší byt. To by sem chtěla. (žena s kojencem, nar. 1991)

Okolí se nám líbí, narodili jsme se v tom. (partneři, nar. 1950, 1974)

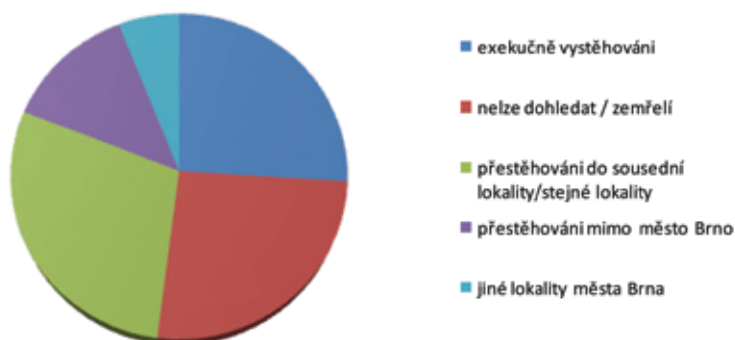
⁴⁸ Gößwald 1996, s. 7.

⁴⁹

Faktografický výstup, který vyplývá z terénního výzkumu a podkladů městské části

Při zpracování dat o vystěhování jednotlivých obyvatel v údobí zhruba posledních pěti let dostáváme základní přehled o směřování původních residentů jednak v prostoru města, ale také na sociální škále.⁵⁰ Při procentuálním propočtu situace sledovaného domu vychází, že z původně započítaných 31 jednotek bylo exekučně vystěhováno, popř. je s nimi veden exekuční proces ve 26 % domácností; zemřelo anebo nejsou dohledatelní (odešli z domu sami) také 26 %. Celkově 29 % se přesunulo se do jiného domu v téže lokalitě anebo v oblasti přilehlé (Husovice, Židenice) a mimo město odešlo 13 %. Pokud se jedná o nové bydliště v přilehlých lokalitách, jsou to zase domy, které nejsou v dobrém fyzickém stavu. Pouze jedna rodina se přemístila do bytu na sídlišti, ve zbylých případech nového bydliště jde opět zejména o staré měšťanské domy. Z výpovědí úředníků vyplývá, že Romové se zřídka chtějí vystěhovat z lokality a tuto tendenci potvrzují i sami Romové.

Procentuální výstup mobility obyvatel sledované jednotky

Závěry

- Změny ve vnitřním městě (proces gentrifkace) se projevují přímo v životních strategiích jednotlivých obyvatel. Sociální mobilitu v prostoru města lze tedy vysledovat i na příkladu jednoho sledovaného domu.
- Na proces gentrifkace ve sledované oblasti Cejl mají přímý vliv dotace Evropské unie a aplikované projekty určené na obnovu vnitřního města.
- Proces gentrifkace ve sledované lokalitě je pozvolný a sledovatelný v posledním desetiletí, přičemž v posledních letech je postup procesu nejmarkantnější.
- Důsledky suburbanizace a procesy obnovy vnitřních měst jsou aktuálním závažným tématem urbánního výzkumu v České republice, střední a východní Evropě a zasluhují si podrobnou analýzu.

⁵⁰ Graf byl sestaven na základě dat získaných dlouhodobým terénním výzkumem.

Literatura

- Beranská V., Uherek Z. 2014, *Analýza uživatelů a užívání městského veřejného prostoru hl. m. Prahy. Závěry a doporučení*, Etnologický ústav AV ČR, v.v.i., Otevřená společnost, o. p. s, Praha, s. 5–8.
- Brožovičová K. 2013, *Gentrifikace: Příležitost integrace? Případová studie lokality Brno Zábrdovice* (diplomová práce, Katedra sociologie, Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita, Brno), http://is.muni.cz/th/109147/fss_m_b2/, 25.10.2014.
- Ferencová M., Nosková J. (ed.) 2009, *Paměť města. Obraz města, veřejné komemorace a historické zlomy v 19.–21. století*, Etnologický ústav AV ČR, v.v.i., Statutární město Brno – Archiv města Brna, Ústav etnologie SAV, Brno.
- Ferrarotti F. 2003, *On the Science of Uncertainty. The Biographical Method in Social Research*, Lexington Books, Oxford.
- Fischer G., Pospíšilová J. 2005, *Multikulturalität und Multiethnizität in Brünn zu Beginn des 21. Jahrhunderts. Tendenzen und Fragen*, „Volkskunde in Sachsen“, Vol. 17, s. 189–205.
- Fojtík K. 1953, *Príspevek k poznání způsobu života dělnické třídy v Brně v druhé polovině 18. a v první polovině 19. století*, „Český lid“, Vol. 40, s. 58–65, 224–226.
- Fojtík K. 1959, *Tři typy dělnických obydlí v Brně. Od nejstarší kolonie k nouzovým sídlištím*, „Brno v minulosti a dnes“, Vol. 1, s. 23–40.
- Fojtík K. 1963, *Dům na předměstí. Etnografická studie o životě obyvatel činžovního domu v Brně*, „Brno v minulosti a dnes“, Vol. 5, s. 45–68.
- Geertz C. 2000, *Interpretace kultur*, Slon, Praha.
- Glass R. 1964, *London: aspects of change*, „Centre for Urban Studies“, No. 3, MacGibbon & Kee, London, 342 s.
- Gölszward U. (ed.) 1996, *Schillerpromenade 27, 12049 Berlin EIN HAUS IN EUROPA: Zum Wandel der Großstadtkultur am Beispiel eines Berliner Mietshauses*, Verlag für Sozialwissenschaften, Berlin.
- Hann Ch. 2007, *Rozmanitě časové rámce antropologie a její budoucnost ve střední a východní Evropě*, „Sociologický časopis“, Vol. 43, No. 1, s. 15–30.
- Haase A., Steinführer A., Kabisch S., Grossmann K., Hall R. (eds.) 2011, *Residential change and demographic challenge : the inner city of East Central Europe in the 21st century*, Ashgate Publishing Limited, Surrey.
- Chamberlayne P., Bornat J., Wengraf T. (ed.) 2000, *The Turn to Biographical Methods in Social Science. Comparative issues and examples. Introduction. The biographical turn*. Routledge, London and New York.
- Karpińska G. E. 2012, *Miasto kultury w EC-1. O norwej łódzkiej tradycji*, [w:] G. E. Karpińska (red.), *Antropolog w mieście i o mieście*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław – Łódź, s. 135–154.
- Langrová M. 2008, *Bytová otázka dělníků v Brně v letech 1890–1910 na příkladu ulice Cejl*, „Brno v minulosti a dnes“, Vol. 21, s. 219–237.
- Lees L. 2008, *Gentrification and social mixing: towards an inclusive urban renaissance?*, „Urban Studies“, Vol. 45, No. 12, s. 2449–2470.

- Ley D. 1986, *Alternative explanations for inner-city gentrification*, "Annals of the Association of American Geographers", Vol. 76, s. 521-535.
- Luther D. 2002, *Mikrosvety a (makro)svet města*, "Slovenský národopis", Vol. 35, s. 467-479.
- Niedermüller P. 1987, *Mestská kultúra – ľudová kultúra*, "Slovenský národopis", Vol. 35, s. 467-479.
- Nosková J. Čermáková J. 2013, *Měla jsem moc krásné dětství. Vzpomínky německých obyvatel Brna na dětství a mládí ve 20.–40. letech 20. století*, Etnologický ústav AV ČR, Brno.
- Novotná A. 2007, *Gentrifikace: Příklad Prahy – Holešovic?* Bakalářská diplomová práce. Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita, Brno.
- Pavelčíková N. 2008, *Jak Romové šli do města. Proměny romské kultury v kontaktu s městským prostředím*, "Archiwum Etnograficzne", Vol. 48, Polskie Towarzystwo ludoznawcze, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław – Kraków, s. 209-216.
- Pospíšilová J., Mair J. 2011, *Tenure Change and Sociability: Transformation of Neighbourly Relations*, [w:] A. Haase, A. Steinfuhrer, S. Kabisch, K. Grossmann, R. Hall (eds.), *Residential change and demographic challenge: the inner city of East Central Europe in the 21st century*, Ashgate Publishing Limited, Surrey, s. 277-297.
- Pospíšilová J., Vaishar A., Steinfuhrer A. 2009, *Brno z pohledu etnologie, geografie a sociologie*, "Národopisný věstník", Vol. 68, No. 1, s. 45-57.
- Sirovátka O. 1992, *Antagonizmy a soudržnost ve městě*, "Slovenský národopis", Vol. 40, s. 27-32.
- Sirovátka O. 1993, *Povaha a kořeny lidové kultury na Brněnsku*, [w:] O. Sirovátka et. al., *Město pod Špilberkem. O lidové kultuře, tradicích a životě lidí v Brně a okolí*, Brno, s. 8-19.
- Smith N. 1996, *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*, Routledge, London.
- Sociologický výzkum Brna, 1949* "Sociologická revue", Vol. 15, s. 33-67.
- Steinfuhrer A. 2003, *Sociálně prostorové struktury mezi setrvalostí a změnou. Historický a současný pohled na Brno*, "Sociologický časopis", Vol. 39, No. 2, s. 169-192.
- Steinfuhrer A., Pospíšilová J., Grohmannová J. 2009, *Ne/nápadné proměny vnitřního města v postsocialistickém období. Sociologický a etnologický výzkum v Brně*, [w:] Ferencuhová S., Hledíková M., Galčanová L., Vacková B. (eds.) *Město: proměnlivá nesamozřejmost*, Brno, s. 129-152.
- Sýkora L. 2005. „*Gentrification in post-communist cities*“, [in:] Atkinson, R., Bridge, G. (eds.) *Gentrification in a Global Context. The new urban colonialism*, Oxon, Routledge, London, s. 90-105.
- Terkel S. 1968, *Division street: America*, Avon Books, New York.
- Vaishar A. a kol. 2009, *Současný vývoj vnitřních oblastí Brna a Ostravy*, "Studia Geographica", Vol. 100, Ústav geoniky AV ČR, v. v. i., Brno.
- Vašečka I. 2002, *Utváranie sa problémových rómskych zoskupení v mestách ČR*, [w:] Sirovátka T. (ed.), *Menšiny a marginalizované skupiny v České republice*, Masarykova univerzita, Georgetown, Brno, s. 245-262.
- Vavroch M. 2014, *Pilotní výzkum v etnografii – bariéry v interakci mezi Romy a majoritou*, "Lidé města – Urban people", Vol. 16, No 1, s. 99-124.
- Whyte, W. H. 1988, *The City: Rediscovering the Center*, Doubleday, New York.

Zukin S., Trujillo V., Frase P., Jackson D., Recuber T., Walker A. 2009, *New Retail Capital and Neighborhood Change: Boutiques and Gentrification in New York City*, „City & Community“, Vol. 8, No. 1, s. 47-64.

Internetové zdroje

DROM <http://www.drom.cz/cs/drom-romske-stredisko/o-nas/historie-drom/>, 20. 05. 2014

Integrovaný plán rozvoje statutárního města Brna v problémové obytné zóně města pro programovací období 2007-2013: http://www.iprm.brno.cz/download/ohr/iprm_iop/Dokument_IPRM_final.pdf, 15. 7. 2014.

Edyta Damszel-Turek
Biuro Rozwoju Gdańska
Marta Jaskulska
Socjoteka s.c.

Kolonia Abegga w Gdańsku – wymiar przestrzenny i społeczny

Abstract:

Abegg's Colony in Gdansk is the greatest achievement of the foundation established in 1870 by Georg Friedrich Abegg. The Colony was built in 1897–1906 as an estate of semi-detached houses located in suburbs of Gdansk. Those houses are still inhabited today. At the time of its construction, houses of Abegg's Colony were relatively modern; nowadays they are rather neglected and forgotten. The question arises whether this area can be revitalised. This paper is an attempt to answer this question, focusing on two aspects: the spatial (the local master- and colour plans) and social one (the perception of the colony, elements of collective memory, the transformation of space and local community).

Key words: Gdansk, Abegg's Colony, local masterplan, space aesthetics, collective memory, perception of space

Kolonia Abegga w Gdańsku jest największą inwestycją fundacji powołanej w 1870 roku przez Georga Friedricha Abegga. Kolonia to zbudowane w latach 1897-1906 osiedle bliźniaczych domków robotniczych na ówczesnych przedmieściach Gdańska, ponieważ w Śródmieściu brakowało terenów pod zabudowę. Mieszkania te są użytkowane do dzisiaj.

W momencie powstania było to osiedle nowoczesne, obecnie zaniedbane, odchodzące w niepamięć. Rodzi się więc pytanie, w jaki sposób można odzyskać to miejsce, przywrócić je do życia. Artykuł jest próbą odpowiedzi na to pytanie, koncentruje się na dwóch wymiarach funkcjonowania osiedla. Pierwszym jest wymiar przestrzenny, w tym kwestie zagospodarowania przestrzennego i zmian miejscowego planu w kierunku wprowadzenia zapisów i założeń chroniących układ i charakter osiedla, także w zakresie estetyki przestrzeni. Drugi to wymiar społeczno-kulturowy – postrzeganie kolonii, przypisane jej wartości i znaczenia.

Słowa kluczowe: Gdańsk, Kolonia Abegga, miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego, estetyka przestrzeni, pamięć społeczna, percepcja przestrzeni.

Data wpływu: 31.10.2014

Data akceptacji: 01.07.2015

Uwagi wstępne

Punktem wyjścia do rozważań o Kolonii Abegga (*Leegstries* – Strzyża Dolna) jest pytanie o sposób odzyskiwania oraz konserwowania substancji dawnych osiedli i kolonii robotniczych z dwóch perspektyw: architekta-urbanisty i socjologa.

Kolonia Abegga (niem. *Kolonie Leegstriess, Danzig Langführ*) stanowi największą inwestycję fundacji utworzonej w 1870 roku na mocy zapisu testamentowego Heinricha Burkharda Abegga, mieszkańca Gdańska w latach 1816-1853, zmarłego 21 kwietnia 1868 roku w Wiesbaden. W ramach fundacji na przełomie XIX i XX wieku wybudowano m. in. cztery osiedla, tzw. kolonie (*Olivaer Freiland* w Nowym Porcie, *Aller Engel, Leegstriess i Bärenwinkel* we Wrzeszczu). Osiedle, będące przedmiotem zainteresowań autorek, powstało w latach 1897-1906 w Strzyży Dolnej, na ówczesnych przedmieściach Gdańska, ponieważ w Śródmieściu brakowało już w tym okresie niedrogich terenów przeznaczonych pod zabudowę mieszkaniową. W sumie wybudowano ponad 50 wolnostojących budynków. Po zakwaterowaniu mieszkańcy byli zobowiązani do ratalnego spłacania nieruchomości. Mieszkania te są użytkowane do dzisiaj.

Poniżej uwzględnione zostaną dwa aspekty funkcjonowania osiedla. Pierwszy, czyli wymiar przestrzenny, koncentruje się na zagadnieniach dotyczących zagospodarowania przestrzennego i zmian miejscowego planu w kierunku wprowadzenia zapisów i założeń chroniących układ i charakter osiedla, także w zakresie estetyki przestrzeni. Drugi, czyli wymiar społeczno-kulturowy, związany jest ze społecznym postrzeganiem kolonii, przypisanymi jej wartościami i znaczeniami.

Podstawą rozważań są badania, które obejmowały: inwentaryzację stanu istniejącego kolonii, analizę materiałów historycznych (mapy, sprawozdania fundacji) oraz dokumentów planistycznych związanych z zagospodarowaniem osiedla¹, a także analizę kolorystyczną i możliwości zagospodarowania osiedla (dalej nazywaną studium)², przeprowadzone zostały w ramach prac Biura Rozwoju Gdańska (BRG), a dopełnione zostały badaniami społecznymi.

Kolonie mieszkaniowe w Gdańsku

„Kolonie (*Laubenkolonien*), niewielkie osiedla mieszkaniowe budowane na przełomie XIX i XX wieku oraz w okresie II Wolnego Miasta Gdańska na ówczesnych obrzeżach lub niezagospodarowanych terenach (nieużytkach) wewnątrz miasta z przeznaczeniem dla niezamożnych mieszkańców [...]”³. Tak za *Encyklopedią Gdańską* można scharakteryzować istniejące w tkance miasta zespoły zabudowy mieszkaniowej, które przetrwały do

¹ Uchwała Nr XVIII/431/07 ... 2007; Uchwała nr LI/1516/2002 ... 2002; Wytoczne ... 2012.

² *Studium* ... 2013. Opracowanie to jest odpowiedzią na wnioski mieszkańców Kolonii Abegga oraz wnioski Rady Dzielnicy Wrzeszcz Górny, postulujące umożliwienie realizacji nowej zabudowy mieszkaniowej na terenie osiedla oraz dopuszczenie modernizacji istniejących budynków mieszkalnych w celu poprawy warunków życia w historycznych obiektach.

³ Kościelak 2012, s. 474.

naszych czasów. Początkowy cel realizacji jednakowych zespołów zabudowy, z tzw. tanim budownictwem dla robotników i ubogich urzędników miejskich, w obecnej rzeczywistości społeczno-ekonomicznej zupełnie się zatracił.

Pamiętać jednak należy o specyficznym charakterze kolonii mieszkaniowych, które przetrwały w Gdańsku do dziś. To nie są typowe kolonie robotnicze, osiedla patronackie znane z powieści *Germinał* Emila Zoli czy ze Śląska. Ich powstanie wiąże się z likwidacją nowożytnych fortyfikacji oraz wprowadzeniem w XIX wieku ograniczeń zabudowy na niektórych terenach⁴. Warto w tym miejscu odnotować, że ludność Gdańska dopiero w 1850 roku osiągnęła poziom 58 tys., czyli powróciła do stanu z XVII i XVIII wieku (od 55 do 70 tys. mieszkańców według różnych szacunków). Odnotowany spadek ludności związany był z rozbiarami Polski pod koniec XVIII wieku. Po 1885 roku, głównie dzięki wzrostowi zamówień w zakładach państwowych (przede wszystkim zbrojeniowych), nastąpił zauważalny wzrost liczby robotników zatrudnionych w przemyśle (w 1885 roku było ich 4524, natomiast w 1890 już 11 249). Tak więc proces industrializacji zaowocował pod koniec XIX wieku skokowym wzrostem liczby ludności Gdańska. W okresie od 1895 do 1905 roku w mieście przybyło ponad 33 tys. mieszkańców (wzrost od 125 tys. do ponad 158 tys.)⁵.

Rozwój budownictwa mieszkaniowego nie nadążał za tempem przyrostu ludności. Tak jak obecnie, najwięcej mieszkań wznosiły prywatne firmy budowlane. Z inicjatywy przemysłowców budowano osiedla robotnicze, jak np. Kolonie Schichaua (*Schichau-Kolonie*, przy obecnej ul. Marynarki Polskiej i *Neue Schichau-Kolonie*, przy obecnej ul. Twardej). Ponadto, jak pisze Andrzej Romanow: „Trudnej sytuacji na rynku mieszkaniowym starano się zaradzić organizując fundacje na rzecz rozwoju budownictwa mieszkaniowego oraz wyspecjalizowane spółki budowlane”⁶. W latach 1893-1914 działało w Gdańsku 6 towarzystw budowlanych działających na zasadach spółdzielczych. Efektem ich działań było w sumie 508 budynków z 1446 mieszkaniami, w których w 1913 roku zamieszkiwało 5977 osób. Na tym tle zdecydowanie wyróżniają się dokonania Fundacji Abegga, a w szczególności Kolonia Abegga. Z funduszy wspomnianej fundacji w latach 1870-1913 powstało 306 budynków z 532 mieszkaniami dla robotników, nie licząc budynków dla zamożniejszych nabywców, wznoszonych z myślą o uzyskiwaniu dochodu. Z założenia Kolonia Abegga jest bowiem osiedlem przeznaczonym dla robotników i biednych urzędników. Bliżej mu jednak do łódzkich osiedli Towarzystwa Osiedli Robotniczych niż do Księżego Młyna⁷.

Dzisiaj na terenie Gdańska można zidentyfikować trzynaście zespołów zabudowy mieszkaniowej posiadających charakter zabudowy kolonijnej w obrębie ulic: Kolonia

⁴ Załącznik nr 1 do *Uchwały Nr XVIII/431/07 ...* 2007, s. 128.

⁵ Romanow 1998a, s. 398-399; Michałowski 2012, s. 586-587.

⁶ Romanow 1998b, s. 434.

⁷ *Ibidem*, s. 434-435.

Anielinki, Kolonia Uroda i Kolonia Żeńcy, Kolonia Zręby, Kolonia Wyżyny, Kolonia Jordana, Kolonia Ochota i Kolonia Przybyszewskiego, Kolonia Postęp, Kolonia Przyszłość i Kolonia Studentów oraz wpisane do rejestru zabytków kolonie domów robotniczych Fundacji dr. Abegga w Gdańsku Wrzeszczu w rejonie ulic Brackiej, Puszkina, Własna Strzecha, Olszewskiego z lat 1894-1896 (nr rejestrowy 820 z dnia 23 kwietnia 1979 roku) oraz pomiędzy aleją Grunwaldzką oraz ulicami Miedzianą i Czarną z lat 1895-1905 (nr rejestrowy 847 z 18 maja 1981 roku). Tylko te dwa ostatnie osiedla są koloniami robotniczymi, wybudowanymi na przełomie XIX i XX wieku. Pozostałe kolonie pochodzą z późniejszego okresu i mają charakter ogrodów działkowych z założenia pełniących funkcję mieszkalną (*Schrebergärten*, tzw. ogrody schreberowskie). Natomiast kolonie Fundacji Abegga nawiązują do koncepcji małych domów, „łączących w sobie cechy domu miejskiego z walorami wiejskiej siedziby”⁸. Podobne osiedla powstawały w Anglii, począwszy od lat 40. XIX wieku, z inicjatywy przedstawicieli arystokracji, dążących do poprawy warunków mieszkaniowych, w jakich żyją ludzie mniej zamożni. Nie jest dziełem przypadku, że dwa największe przedsięwzięcia Fundacji Abegga, wpisane obecnie do rejestru zabytków, powstały niemal jednocześnie z opublikowaniem w 1898 roku pracy Edwarda Howarda, propagującej ideę miasta-ogrodu, a także z wybudowaniem pierwszego miasta ogrodu (Letchworth, 1903) oraz pierwszego przedmieścia ogrodowego (Hampstead, 1907). Nawiasem mówiąc, w 1905 roku w Giszowcu, w lasach w pobliżu Katowic wybudowano wzorcową osadę fabryczną dla górników. Jak wykaże dalsza analiza, osiedle Abegga wychodzi naprzeciw oczekiwaniom, sformułowanym w 1903 roku w deklaracji *Garden City Association*, w której promowano odejście od przeludnionych i zanieczyszczonych struktur miejskich na rzecz niższej gęstości zaludnienia, co miało przełożyć się na poprawienie kondycji fizycznej, moralnej i intelektualnej mieszkańców. Przedmieścia-ogrody (*garden suburbs*) były łatwiejsze do urzeczywistnienia od miast ogrodów⁹.

Analizując ten typ zabudowy, można wskazać kilka cech wspólnych charakteryzujących większość kolonii aktualnie istniejących na terenie Gdańska¹⁰. Przede wszystkim jest to bardzo dobre położenie w strukturze miasta, na terenach centralnych, w sąsiedztwie podstawowych usług niezbędnych dla zespołów mieszkaniowych (handel, usługi oświaty, usługi zdrowia) oraz zieleni (głównie ogródki przydomowe), których dostępnych ułatwiają zarówno środki komunikacji zbiorowej, jak i samochody. Brakuje jednak podmiotów gospodarczych i miejsc pracy. Większość z nich to obszary i mieszkania gminne. Poszczególne działki i domy są niewielkie. Przeciętna wielkość działki to 300-400 m², domu 50-60 m². Domki charakteryzują się niskimi parametrami użytkowymi: wykonaniem z nietrwałych materiałów, skromnym zapleczem sanitarnym, brakiem podłączenia do miejskiej sieci ciepłowniczej. Ponadto gęsta zabudowa sprawia, że odległości między

⁸ Hirsch 2011, s. 188-189.

⁹ Hirsch 2011, s. 188-189; Czyżewski 2009, s. 20-22, 25, 33-34

¹⁰ Ibidem.

budynkami nie spełniają obecnych wymogów prawa budowlanego ani przepisów przeciwpożarowych. Drogi są zbyt wąskie, by tereny te mogły zostać właściwie uzbrojone. Przekształcenia kolonii w dużej mierze ograniczane są przez wytyczne konserwatorskie, a także uwarunkowania naturalne (część z nich leży na krawędzi wysoczyzny, gdzie spadki terenu sięgają 30% i występuje zagrożenie osuwisk, część leży na terenach wymagających mechanicznego odwadniania).

Historia Kolonii Abegga

Kolonія Abegga została, jak wspomniano wyżej, wybudowana przez gdańską Fundację Abegga, która działała od 21 lutego 1870 roku, dzięki zapisowi testamentowemu¹¹. Fundacja funkcjonowała do I wojny światowej, ostatecznie rozwiązana została w 1921 roku, gdyż wysoka inflacja doprowadziła do utraty wartości majątku Fundacji. Jej celem była budowa i utrzymanie tanich mieszkań dla robotników i uboższych urzędników. I rzeczywiście, domy Fundacji należały do najtańszych w mieście, można je było kupić, korzystając z dogodnego systemu rat i kredytów hipotecznych. Fundacja dbała także o infrastrukturę społeczną oraz o rozwój intelektualny, właściwy stan moralny i zdrowie fizyczne mieszkańców. Dzięki niej powstawały przedszkola, biblioteki, kantyny, tanie kuchnie i domy noclegowe dla bezdomnych, a także place zabaw z oprzyrządowaniem do zajęć gimnastycznych. Fundacja wprowadziła m. in. zakaz picia alkoholu w domach, a jej wysłannicy sprawdzali stan utrzymania porządku w mieszkaniach (RYSUNEK 1).

Kolonія Abegga obecnie zajmuje powierzchnię 3 ha pomiędzy torami kolejowymi a aleją Grunwaldzką, na granicy osiedla mieszkaniowego Strzyża i Wrzeszcza Górnego. Robert Hirsch dokładnie opisuje etapy powstawania osiedla¹². Pierwszym „krokiem”, po zakupie działki w 1897 roku, był projekt czterech ulic z 1898 roku. Ostatnie mieszkania przydzielono w 1906 roku. Początkowo ulice nie miały nazw, oznaczono je kolejnymi literami alfabetu: A, B, C, D. Następnie wytyczono trzy ulice równoległe do poprzednich, nazwano je na cześć osób działających na rzecz Fundacji Abegga. Połączyła je dodatkowa ulica wytyczona wzdłuż terenów kolejowych. Przy projektowaniu osiedla wykorzystano dotychczasowe doświadczenia z realizacji przedmieścia – ogrodu, tj. niewielkie budynki na działkach o ekstensywnych parametrach urbanistycznych. Podstawowym modulem mieszkalnym był dom dla czterech rodzin, stosowany już wcześniej w innych krajach Europy. Powstały wolnostojące, dwusegmentowe, podpiwniczone domy z ogródkami. Pojedynczy segment, na planie o powierzchni 50 m², stał na działce o średniej powierzchni 145 m² i przeznaczony był dla dwóch rodzin: jednej zajmującej mieszkanie na parterze i drugiej na piętrze. Na parterze, w narożniku przy wejściu był wspólny dla obu rodzin przedsionek i klatka schodowa. Pojedyncze mieszkanie składało się z dwóch pokoi (12,6 m² i 9,9 m²),

¹¹ Gliński 2012, s. 303; *Abegg'sche ...* 1920, s. 3.

¹² Hirsch 2011, s. 191-196.

kuchni (7 m²), ustępu (rozwiązanie takie było wówczas rzadko spotykane, dominowały ustępy wspólne dla kilku rodzin lokalizowane na korytarzu lub podwórku) i niewielkiej sieni. W sumie powstało 108 segmentów¹³. Celowo (aby ułatwić spłacanie rat za mieszkanie niezamożnym rodzinom) sprzedawano rodzinie jeden segment z jednym mieszkaniem do własnego użytku i drugim przeznaczonym na wynajem. Na terenie kolonii powstała także inna zabudowa. Zbudowano plac zabaw oraz bibliotekę. Część obszaru podzielono na większe działki dla prywatnych inwestorów – domy według indywidualnych projektów powstały przy ul. Czarnej (pierwotnie Ernstthausenstrasse), wyznaczającej granice osiedla. Do sprzedaży przeznaczono także cztery większe budynki mieszkalno-usługowe od strony alei Grunwaldzkiej. Zysk z ich sprzedaży przeznaczono na brukowanie ulic i instalację wodno-kanalizacyjną.

Celem fundacji było tworzenie mieszkań gwarantujących odpowiedni standard życia, estetyka osiedla schodziła na dalszy plan. Tak więc powstały budynki funkcjonalne, jednak skromne, z prostymi elewacjami, bez ozdób. Wprawdzie ustępowały one jakością wykonania standardowym obiektom tego typu w miastach zachodnich, np. w Londynie, jednak na tle istniejącego wówczas budownictwa w Gdańsku, osiedle Abegga wypadało zaskakująco dobrze, zwłaszcza jeśli weźmiemy pod uwagę stosunek oferowanego standardu do ceny. W 1900 roku w Gdańsku przeważały mieszkania zaledwie jednopokojowe z oddzielną kuchnią – stanowiły aż 45 % wszystkich istniejących mieszkań. Ponadto według danych z 1918 roku aż 35% mieszkań nie posiadało własnej toalety. W niektórych osiedlach robotniczych ubikacje nie były usytuowane nawet na klatce schodowej, czy na ogólnym korytarzu, ale na zewnątrz budynku. Tak było również na innym osiedlu Fundacji Abegga, osiedlu *Aller Engel*¹⁴.

Po II wojnie światowej wyburzono cztery podwójne domy robotnicze oraz pięć większych budynków pod budowę nowej jezdni alei Grunwaldzkiej, a na terenie dawnego placu zabaw powstał warsztat samochodowy.

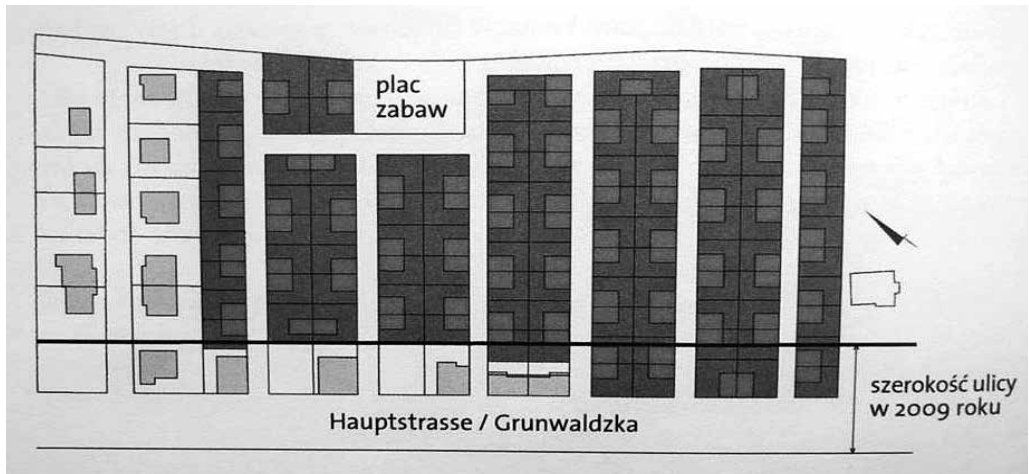
Dzisiejszy wygląd Kolonii Abegga jest w dużej mierze efektem wpisania jej w 1981 roku do rejestru zabytków. Decyzję tę uzasadniono stwierdzeniem:

Osiedle domków robotniczych na terenie d. wsi Strzyża Dolna stanowi cenny relikw architekury proletariatu i historyczne świadectwo rozwoju socjalistycznej [...] myśli urbanistycznej propagowanej na terenie Gdańska na przełomie XIX/XX w. przez fundację dra Abegga. Osiedle Strzyża Dolna [...] stanowi jeden z nielicznych najlepiej zachowanych przykładów działalności tej fundacji w Gdańsku¹⁵.

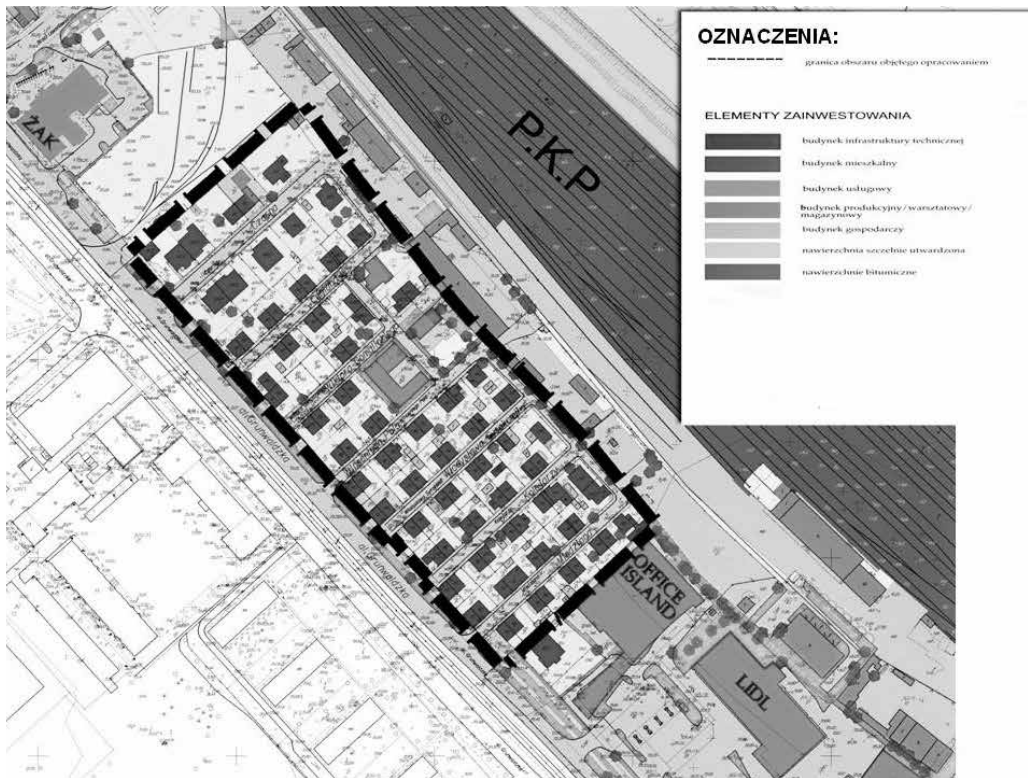
¹³ *Abeg'sche ...* 1920, s. 3, 9-11, 14-15; Hirsh 2011, s. 191-192.

¹⁴ Romanow 1998b, s. 436-440.

¹⁵ *Decyzja ...* 1981.

Fot. 1. Plan kolonii Strzyża Dolna na początku XX wieku. Domy robotnicze zaznaczono na czerwono, ogródki na zielono. Źródło: Wędrówki po Wrzeszczu, red. K. Szczepańska, J. Szczepański, Gdańsk, 2011, s. 192

Fot. 2. Obecne zagospodarowanie obszaru kolonii Abegga. Źródło: opracowanie własne Biura Rozwoju Gdańska

Stan istniejący – ul. Czarna

Stan istniejący – ul. Władysława Syrokomli

Fot. 3. Kolonia Abegga - ulica Czarna (jedyna ulica z tynkowanymi budynkami) i ulica Władysława Syrokomli (typowa ulica zabudowana budynkami z cegły).
 Źródło: archiwum Biura Rozwoju Gdańska

Fot. 4. Zalecenia Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.
 Źródło: opracowanie Biura Rozwoju Gdańska na podstawie materiałów Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków

Wizualizacja stanu istniejącego

Wizualizacja stanu po rewitalizacji

Fot. 5. Wizualizacja stanu istniejącego i przedstawiająca możliwości przekształceń architektonicznych typowego budynku mieszkalnego.

Źródło: opracowanie własne Biura Rozwoju Gdańska

XXXXXXXX

W wytycznych konserwatorskich wskazano, że „kolonia domów robotniczych” stanowi przykład „jednego z pierwszych tzw. osiedli socjalnych na terenie Gdańska” i wpisana została do rejestru „jako zespół urbanistyczny”¹⁶(RYSUNEK 2).

Wymiar przestrzenny Kolonii Abegga w Gdańsku

Porównanie historycznych informacji na temat pierwotnej formy urbanistyczno-architektonicznej osiedla ze stanem aktualnym wskazuje na zachowanie w większości dwukondygnacyjnych bliźniaczych budynków mieszkalnych. Czytelny pozostaje pierwotny budulec, czyli cegła ceramiczna w kolorze czerwonym lub piaskowym z detalami z czerwonej cegły (gzymś, cokół, nadproże). Dwuspadowe dachy pokryte są czarną papą asfaltową. Pierzeja ul. Czarnej także tylko w niewielkim stopniu została przekształcona, nadal znajdują się tam wolnostojące budynki mieszkalne z tynkowanymi elewacjami i bogatszym detalem architektonicznym, które zostały wybudowane jako kolejny etap realizacyjny osiedla mieszkaniowego. Cechą charakterystyczną tej zabudowy są strome dachy pokryte dachówką ceramiczną w kolorze czerwonym. Harmonię historycznego założenia burzą budynki usługowe z dachami płaskimi, znajdujące się w centralnej części osiedla. Kolonia nadal „obsługiwana” jest przez siedem historycznych brukowanych uliczek (RYSUNEK 3).

Obecna sytuacja formalno-prawna Kolonii Abegga, ochrona konserwatorska oraz ustalenia obowiązującego miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego spowodowały powolną degradację historycznych wartości budynków (nielegalne rozbudowy, przebudowy obiektów) oraz niekorzystne zmiany w strukturze społeczno-ekonomicznej. W celu przerwania dalszej degradacji Kolonii Abegga mieszkańcy zaczęli składać liczne wnioski do Rady Dzielnicy Wrzeszcz Górny oraz władz miasta Gdańska o umożliwienie realizacji nowej zabudowy mieszkaniowej na terenie osiedla oraz dopuszczenie do modernizacji istniejących budynków mieszkalnych, aby poprawić warunki zamieszkania w historycznych obiektach. Obowiązujący miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego Wrzeszcz – Strzyża I z 2002 roku¹⁷ dla tego obszaru ustala przeznaczenie usługowe z utrzymaniem istniejącej funkcji mieszkaniowej. Takie przeznaczenie terenu na nielicznych niezabudowanych działkach umożliwia realizację tylko budynków usługowych, co przy rygorystycznych ustaleniach konserwatorskich jest tu niekorzystne ze względów ekonomicznych (niewielka kubatura obiektów powodująca bardzo duże ograniczenia we wprowadzeniu funkcji usługowych). Przeznaczenie usługowe wynika również z położenia Kolonii w Centralnym Paśmie Usługowym (CPU), dla którego „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Gdańska” (SUiKZP)¹⁸ przewiduje

¹⁶ Wytyczne ... 2012.

¹⁷ Uchwała Nr LI/1516/2002 ... 2002.

¹⁸ Załącznik nr 1 do Uchwały Nr XVIII/431/07 ... 2007, s. 98-99.

„dominującą zabudowę usługową”. CPU stanowi istotny element tożsamości aglomeracji gdańskiej i ważny obszar rozwoju funkcji metropolitarnych. Jest to obszar, na którym postuluje się intensyfikację wykorzystania przestrzeni. Zgodnie z generalnymi ustaleniami SUiKZP¹⁹ „przeznaczenie dominujące” nie oznacza bynajmniej ustalenia na danym obszarze wyłączności ani konkretnego mierzalnego udziału dopuszczonych funkcji wśród innych występujących na obszarze. Stan istniejący, tj. charakter osiedla mieszkaniowego, oraz wnioski mieszkańców, które wskazują na dalszą chęć zamieszkiwania w istniejących zmodernizowanych budynkach, spowodowały podjęcie przez BRG pogłębionych analiz architektonicznych i urbanistycznych. Miały one odpowiedzieć na pytanie, czy istnieje możliwość adaptacji i przekształceń osiedla z uwzględnieniem jego wartości historycznej w dostosowaniu do obecnych wymogów mieszkaniowych. Na podstawie powyższych analiz powstało „Studium stanu istniejącego Kolonii Abegga oraz możliwości adaptacji i przekształceń osiedla z uwzględnieniem jego wartości historycznej”, którego autorzy odnieśli się do sytuacji formalno-prawnej, zagospodarowania przestrzennego oraz architektury i układu urbanistycznego osiedla. Zaproponowali oni rozwiązanie, które zaspokajałoby potrzeby mieszkańców oraz było zgodne z wytycznymi Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków i polityką przestrzenną władz miasta.

Pierwszym „krokiem” opracowanej koncepcji było więc sprostanie wymogom Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, który ustalił szczegółowe wytyczne, regulujące możliwości rozbudowy bądź modernizacji istniejących budynków, przekształceń budynków powstałych w ostatnich latach, usunięcia zabudowy wtórnej, a także wskazał działki, na których dopuszcza się uzupełnienie zabudowy w nawiązaniu do pierwotnego układu lub nową zabudowę po odtworzeniu historycznego podziału działek. Wytyczne te przedstawia poniższy rysunek (RYSUNEK 4).

Kolejnym etapem prac były analizy wariantów rozbudowy bądź modernizacji budynków tak, aby zachować historyczną, spójną i jednorodną formę (m.in. zachowanie proporcji obiektów, detalu architektonicznego), jednocześnie umożliwiając właścicielom dostosowanie ich do współczesnych standardów zamieszkania. Analizowano nie tylko wymiar architektoniczny, ale także własnościowy. Dlatego np. odrzucono możliwość rozbudowy od strony elewacji ogrodowej, gdyż wiązałoby się to z koniecznością inwestycji prowadzonej przez czterech właścicieli, a obecnie brakuje narzędzi prawnych do wyegzekwowania od tyłu właścicieli realizacji rozbudowy w tym samym czasie i z zastosowaniem jednakowych materiałów. Przeciwno temu rozwiązaniu przemawiała także niewielka odległość zabudowy od sąsiedniej działki. Tak więc optymalnym rozwiązaniem stało się dopuszczenie powiększenia istniejącej zabudowy jedynie poprzez rozbudowę od strony ściany szczytowej. Przygotowano trzy warianty możliwych przybudówek (RYSUNEK 5).

Podobnej analizie poddano budynki gospodarcze, garaże i lokale usługowe. Tutaj jako optymalne wskazano lokalizowanie parterowych obiektów budowlanych wolnostojących

¹⁹ Ibidem, s. 6.

i niemieszkalnych (o funkcji garażu, pomieszczenia gospodarczego lub usługowego) w tylnej części nieruchomości w sposób zgrupowany dla czterech nieruchomości, stycznie do siebie na granicy czterech działek. Tego typu układ budynków odnajdujemy również w innej Kolonii *Aller Engel* zlokalizowanej w sąsiedztwie Politechniki Gdańskiej, w rejonie ulic Brackiej, Własna Strzecha, Łukaszewicza i Puszkina we Wrzeszczu.

Na etapie prac inwentaryzacyjnych badano również dostępność do terenów zielonych z placem zabaw. Obecnie większość tego typu terenów znajduje się w odległości około jednego kilometra od kolonii. Przy czym, aby dotrzeć do najbliższego miejsca rekreacyjnego trzeba kilkakrotnie przekroczyć ruchliwe arterie komunikacyjne, co ze względów bezpieczeństwa wyklucza samodzielne korzystanie z placu przez dzieci. Dla mieszkańców najlepszym rozwiązaniem byłaby zatem lokalizacja placu zabaw we wnętrzu osiedla. Z historycznych dokumentów wynika, iż tego typu plac zabaw znajdował się na osiedlu na działce, która obecnie jest własnością prywatną. Dlatego proponuje się zlokalizowanie placu zabaw na terenie gminnym, obecnie zabudowanym, po rozbiórce istniejącego budynku. Obiekt ten nie posiada wartości technicznej, a Pomorski Konserwator Zabytków wstępnie zaopiniował pozytywnie lokalizację w tym miejscu tymczasowego placu zabaw. Docelowo należy odtworzyć tam historyczny podział na działki i istniejącą tu dawniej historyczną zabudowę mieszkaniową. Powstanie takiego miejsca rekreacji we wskazanym miejscu poprawi warunki życia rodzin i przyczyni się do integracji mieszkańców Kolonii Abegga (RYSUNEK 6).

Następnym etapem prac była analiza kolorystyczna elewacji ul. Czarnej, na której wzniesiono domy według indywidualnych projektów. Z wizji lokalnej i dostępnych dokumentów wynika, iż każdy z budynków historycznie był tynkowany. Aktualnie niektóre domy zostały pozbawione tynku, jeden został ocieplony i otynkowany oraz pomalowany w kolorze beżowym, inny natomiast został zmodernizowany. W celu uzyskania ładnego estetycznego obu pierzei tej ulicy podjęto próbę wyboru odpowiedniej kolorystyki elewacji. Jako baza do ustalenia kolorystyki posłużyło sąsiedztwo ceglanych budynków Kolonii Abegga. Z wybarwienia cegieł powstały dwie palety kolorystyczne, a jako wariant podstawowy ustalono kolor biały elewacji. Tak wybrane kolory przedstawione zostały do decyzji Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Wyniki wstępnych analiz wskazują, że żaden z wariantów nie burzy ładnego estetycznego ulicy.

Kolonia Abegga w świadomości mieszkańców²⁰

Walory Kolonii Abegga znalazły uznanie w oczach konserwatora zabytków, ciesząc się popularnością m.in. fotografików, którzy wybierają ten teren jako miejsce plenerów,

²⁰ W 2011 roku na osiedlu zameldowanych na pobyt stały były 552 osoby (opracowanie własne na podstawie danych Referatu Ewidencji Ludności w Urzędzie Miejskim w Gdańsku), w Gdańsku mieszkało 460 tys. (dane Głównego Urzędu Statystycznego). Spośród 153 mieszkań, 73 lokalne to mieszkania komunalne (dane Gdańskiego Zarządu Nieruchomości Komunalnych).

coraz częściej to charakterystyczne miejsce pojawia się w przewodnikach turystycznych²¹. Czy jednak sami mieszkańcy oceniają je tak wysoko? W ramach prowadzonych badań autorki zadały to pytanie mieszkańcom osiedla²².

Przeprowadzone wywiady z mieszkańcami wskazują na znajomość historii osiedla, jednak wiedza ta jest powierzchowna. To, że Kolonia Abegga była osiedlem robotniczym, jest faktem powszechnie znanym, wskazywanym przez wszystkich respondentów. Jednak szczegółowe pytania wskazują na zróżnicowane interpretacje odbiegające od faktów. Przykładem może być nazwa osiedla – 11 badanych stwierdziło, że jest mu znana, jednak padały takie nazwy, jak „domki kolejowe”, „osiedle jakiegoś Niemca”. Trudno jednak dziwić się tym odpowiedziom, skoro nawet tabliczka informująca o historii osiedla zawiera błędną nazwę – Kolonia „Abbega”, zamiast Kolonia „Abegga” (RYSUNEK 7).

W opinii badanych osób dziedzictwo historyczne kolonii ogranicza się jedynie do zabudowy, opisywanej jako zaniedbane, rozpadające się, rozbierane ze względów bezpieczeństwa. Jedynie dwie osoby wskazały na inne elementy: tablicę informacyjną, zabytkowy bruk i lampy. Dziedzictwo to postrzegane jest raczej jako wada niż zaleta, gdyż uniemożliwia prowadzenie remontów czy wykup mieszkania.

Każdy z respondentów potrafił wskazać jakąś wadę osiedla, na zalety wskazały jedynie 3 osoby (dostępność sklepów, dobra lokalizacja). Jako minusy można wymienić: zły stan techniczny budynków, brak łazienek i centralnego ogrzewania, a także zmiany zachodzące na samym osiedlu i w jego okolicach (m.in. powstanie stosunkowo wysokich budynków biurowych, które zacieniają ich posesje). Respondenci wskazywali na dużą liczbę pustostanów oraz spadającą liczbę mieszkańców (jak stwierdził jeden z badanych: „ludzie wyprowadzają się albo umierają”).

Obawy dotyczące przyszłości przekładają się na stosunek do proponowanych zmian. W kolonii znajduje się kilka niezabudowanych działek, jednak zdaniem respondentów na ich terenie nie powinna powstać żadna nowa zabudowa (9 z 15 osób) lub nowe budynki powinny wyglądać tak jak pozostałe (forma, materiał, kolorystyka, 4 z 15 osób). Odnieśli się oni również negatywnie do propozycji ujednoczenia kolorystyki i formy przybudówek występujących na osiedlu. Żaden z respondentów nie poparł tych rozwiązań, wynikało to jednak nie tyle z przywiązania do takiej formy zagospodarowania, co z konieczności poniesienia kosztów tych zmian oraz oceny, że ważniejsza jest poprawa stanu technicznego budynków, a ich wygląd jest sprawą drugorzędną.

²¹ Por. np. *Turystyczna SKM*, w której Kolonia Abegga opisana jako jedna z atrakcji na trasie Szybkiej Kolei Miejskiej.

²² W maju 2014 roku przeprowadzono 15 wywiadów z mieszkańcami Kolonii Abegga. Badania miały charakter jakościowy, nie były prowadzone na próbie reprezentatywnej. Pytania dotyczyły znajomości historii osiedla, obecności śladów przeszłości, przywiązania do dziedzictwa kulturowego, oceny zachodzących zmian oraz deklaracji chęci mieszkania na osiedlu. W badaniu wzięli udział mężczyźni z wykształceniem podstawowym, zawodowym lub średnim. Średnia wieku respondentów wynosiła 59 lat, a przeciętny okres zamieszkiwania na osiedlu 31 lat.

Pomimo tych niedogodności, mieszkańcy nie chcą się stąd wyprowadzać (11 z 15 osób chciało tam pozostać), przede wszystkim ze względu na dobrą lokalizację i przywiązanie do miejsca i ludzi tu żyjących. Historyczne i kulturowe dziedzictwo kolonii robotniczej jest im znane, jednak nie decyduje ono o ocenie osiedla. Potwierdzeniem tej tezy są np. obawy badanych osób, co do przyszłości swojej i swojego mieszkania. W mniejszym stopniu niepokoi ich stan techniczny budynków, do którego, tak jak i do niskiego standardu mieszkań, już się przyzwyczaili i potrafią sobie z tym wszystkim radzić (nie zawsze zgodnie z przepisami prawa). Chociaż respondenci nie przywiązywali znaczenia do historycznego charakteru osiedla, obawiali się utraty kameralnego charakteru kolonii przez nową zabudowę, która powstaje w sąsiedztwie.

Tak więc, zarówno specjaliści, jak i mieszkańcy osiedla, wysoko oceniają Kolonię Abegga. Jednak ocena ta wynika ze zróżnicowanych przesłanek. Historyczna zabudowa, której niska jakość przekłada się na równie niski standard zamieszkania i w opinii mieszkańców wymaga zmian, jest przedmiotem zainteresowania specjalistów. Dla mieszkańców ważna jest atmosfera miejsca i tutejsi ludzie, które to walory w świetle zachodzących zmian mogą zostać utracone.

Podsumowanie

Analizy urbanistyczne pokazały, że istniejący i prognozowany hałas komunikacyjny umożliwi wprowadzenie funkcji mieszkaniowej (z wyjątkiem pierwszej linii zabudowy od alei Grunwaldzkiej), co z kolei zwiększy możliwości inwestycyjne działek gminnych. Wprowadzenie zieleni rekreacyjnej (placu zabaw) poprawi warunki życia rodzin i przyczyni się do integracji mieszkańców. Wprowadzenie dokładnych wytycznych odnośnie rozbudowy osiedla i kolorystyki ul. Czarnej pozwoli uzyskać ład przestrzenny, a głównie estetyczny.

Podstawowym warunkiem powodzenia projektu jest współpraca. Jak trudne może być osiągnięcie konsensusu, pokazuje spotkanie, które odbyło się 8 października 2013 roku w siedzibie Biura Rozwoju Gdańska, na którym omawiano wyniki dotychczasowych prac (podsumowane w „Studium stanu istniejącego Kolonii Abegga oraz możliwości adaptacji i przekształceń osiedla z uwzględnieniem jego wartości historycznej”). W spotkaniu uczestniczyli Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków oraz przedstawiciele Rady Dzielnicy Wrzeszcz Górny. Konserwator zabytków wyraził zgodę na lokalizację placu zabaw jedynie tymczasowo ze wskazaniem na przywrócenie historycznej zabudowy. Natomiast na dawnym placu zabaw dopuścił zmianę funkcji i zabudowę dostosowaną do sąsiadującej. Pomimo gruntownych analiz stwierdził, że kolorystyka elewacji budynków mieszkalnych przy ul. Czarnej powinna być zgodna z historyczną, co należy ustalić na podstawie badań stratygraficznych warstw malarskich. Ostatecznie takie ustalenie powinno znaleźć się w zapisach stanowiących nowy plan miejscowy²³. Dopuścił możliwość

²³ Wynikiem prowadzonych rozmów jest przystąpienie do zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, Rada Miasta Gdańska 26 czerwca 2014 roku podjęła odpowiednią uchwałę.

rozbudowy istniejących budynków od strony ścian szczytowych umożliwiając realizację jednokondygnacyjnych lub dwukondygnacyjnych przybudówek ze szczególnym określeniem materiałów, z którego mogą być wykonane i ich kolorystyki.

Ta współpraca nie ogranicza się jedynie do rozmów z konserwatorem. To także duże pole do konsultacji z mieszkańcami, aby móc pogodzić ich oczekiwania z potrzebą zachowania dziedzictwa kulturowego oraz wymogami stawianymi przez współczesne przepisy i reguły ekonomii.

Bibliografia

- Abeg'sche ...* 1920, *Abeg'sche Stiftung für Arbeiterwohnungen, Danzig 1870-1920*, Danizg.
- Czyżewski A. 2009, *Trzewia Lewiatana: miasta ogrody i narodziny przedmieścia*, Warszawa.
- Decyzja ... 1981, *Decyzja o wpisie do rejestru zabytków osiedla domków robotniczych fundacji dra Abegga w granicach wyznaczonych torami kolejowymi, ul. Miedzianą, al. Grunwaldzką, ul. Czarną w Gdańsku Wrzeszczu nr 847 z 18 maja 1981 roku, znak II/9113/2/81 Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków*.
- Gliński M. 2012, *Fundacja Abegga*, [w:] Śliwiński B. (red.), *Encyklopedia Gdańska*, Fundacja Gdańska, 2012, s. 303.
- Hirsch R. 2011, *Kolonie robotnicze fundacji Abegga we Wrzeszczu. Pamiątka postępowych idei w budownictwie mieszkaniowym w XIX wieku*, [w:] Szczepańska K., Szczepański J. (red.), *Wędrówki po Wrzeszczu*, Słowo Obraz Terytoria, Gdańsk, s. 187-193.
- Kościelak Z. 2012, *Kolonie*, [w:] Śliwiński B. (red.), *Encyklopedia Gdańska*, Fundacja Gdańska, Gdańsk, s. 474.
- Michałowski L. 2012, *Ludność*, [w:] Śliwiński B. (red.), *Encyklopedia Gdańska*, Fundacja Gdańska, Gdańsk, s. 586-589.
- Romanow A. 1998a, *Struktura społeczna i zawodowa ludności Gdańska*, [w:] Cieślak E. (red.), *Historia Gdańska*, t. IV/1: 1815-1920, Sopot, s. 398-433.
- Romanow A. 1998b, *Warunki życia ludności Gdańska*, [w:] Cieślak E. (red.), *Historia Gdańska*, t. IV/1: 1815-1920, Sopot, s. 434-497.
- Turystyczna SKM*, brak daty i miejsca wydania.
- Studium ...* 2013, *Studium stanu istniejącego Kolonii Abegga oraz możliwości adaptacji i przekształceń osiedla z uwzględnieniem jego wartości historycznej*, Biuro Rozwoju Gdańska, maszynopis, Gdańsk.
- Uchwała Nr XVIII/431/07 ...* 2007, *Uchwała Nr XVIII/431/07 Rady Miasta Gdańska w sprawie uchwalenia Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gdańska*, Gdańsk.
- Uchwała Nr LI/1516/2002 ...* 2002, *Uchwała Nr LI/1516/2002 Rady Miasta Gdańska z dnia 11 lipca 2002 roku w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Wrzeszcz – Strzyża I w mieście Gdańsku*, Gdańsk.
- Wytyczne ...* 2012, *Wytyczne Konserwatora Zabytków przekazane do Biura Rozwoju Gdańska*, maszynopis, Gdańsk.

Artur Jasiński
Wydział Architektury i Sztuk Pięknych
Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego

Między Orientem a Lewantem.

Architektura jako narzędzie budowy izraelskiej tożsamości narodowej

Abstract

The architecture of Israel is not only a mirror which reflects the image of its society; it is also a matrix which forms this society. The architecture and spatial planning were the mainstays of the Zionist project. The Jewish settlers used them to create a policy of *fait accompli*: they were annexing lands, transforming the landscape, defining a distinct national identity, defining themselves as different from the local inhabitants, the Arabs. In the process of the construction of the new, national architectural form, tensions between the supporters of the Semitic-Oriental tradition and the members of the Euro-Modernist school is evident, and an intriguing paradox is exposed: the more deeply Israeli architecture is searching for its roots in the biblical Eretz Israel, the closer to the local Arab tradition it is getting.

Key words: Israel, Israeli architecture, Zionism

Architektura Izraela jest nie tylko zwierciadłem, w którym odbija się obraz jego społeczeństwa, jest ona także matrycą, która to społeczeństwo formuje. Planowanie przestrzenne, architektura i budownictwo stanowiły kluczowe elementy projektu syjonistycznego. Dzięki nim żydowscy osadnicy tworzyli w Palestynie politykę faktów dokonanych: anektowali ziemię, formowali na nowo krajobraz, definiowali swoją własną, kulturowo odrębną tożsamość, różnicując się od lokalnych mieszkańców: Arabów. W procesie kształtowania formy narodowej Izraela ciągle zderzają się ze sobą tradycje zachodnie i orientalne. Dochodzi przy tym do swoistego paradoksu: im głębiej sięga się po historyczne wzorce architektury biblijnej „Ziemi Izraela”, tym bardziej zbliża się do źródeł architektury arabskiej.

Słowa kluczowe: Izrael, architektura izraelska, syjonizm

Data wpływu: 31.10.2014

Data akceptacji: 01.07.2015

Od czasów pierwszej fali osadnictwa żydowskiego w Palestynie, z przełomu XIX i XX wieku, architektura odgrywała istotną rolę w procesie budowy społeczeństwa izraelskiego i formowania jego narodowej tożsamości. Znany syjonistyczny slogan „we came to this land to build and be built”¹ odzwierciedlał wiarę pionierów, że poprzez trud uprawy ziemi i wznoszenia osiedli kształtować będą nie tylko swoje charaktery, ale także nierozzerwalnie zwiążą powstający naród z pozyskanym terytorium.

Wśród twórców syjonizmu nie było jednomyślności ani co do wyboru wzorców kulturowych, na których budowana będzie narodowa tożsamość, ani – tym bardziej – co do formy architektonicznej, jaką ma przybrać przyszły kraj żydowski. Idea była wspólna: odrodzenie narodu żydowskiego w Erec Israel, lecz drogi, jakie wskazywano w celu jej realizacji, były różne. Dwa główne nurty ruchu syjonistycznego uosabiane były przez Theodora Herzla, przedstawiciela syjonizmu politycznego, wzywającego do budowy żydowskiego państwa narodowego, oraz przez Ahada Ha-Ama, wyznawcę syjonizmu kulturowego, dla którego celem było założenie w Palestynie duchowego centrum odnowy dla Żydów z całego świata.

Jednym z najmniej kwestionowanych narzędzi odnowy narodowej stała się idea wskrzeszenia starożytnego języka hebrajskiego. Jej propagatorem był przybyły wraz z pierwszą aliją Elizer Ben Jehuda (1858-1922), lingwista i dziennikarz. W pierwszej połowie XX wieku zmodernizowanego języka hebrajskiego nauczano we wszystkich szkołach i na kursach dla dorosłych, stopniowo stawał się on językiem mówionym nowych imigrantów, a po powstaniu państwa Izrael – jego językiem urzędowym. Rekonstrukcji indywidualnej tożsamości sprzyjał też zwyczaj przyjmowania po przybyciu do Erec Israel nowych, hebrajskich imion i nazwisk. Jednak kwestia stylu architektury odpowiedniego dla wskrzeszanej w Palestynie ojczyzny żydowskiej zawsze budziła spory i wątpliwości. O ile w wypadku języka hebrajskiego można było odnieść się do żywej jeszcze tradycji, kultywowanej zarówno w świętych księgach Tory, jak i codziennych modlitwach, tak w stosunku do architektury brak było jednoznacznych wzorców historycznych o odrębnym, hebrajskim charakterze. Przeciwnie, wszelkie wykopaliska i ikonografia lokowały antyczne budowle żydowskie w tradycji orientalnej, o pansemickich korzeniach². Żydowskie budownictwo sakralne w diasporze także nie mogło dać jednoznacznych wzorców: architektura synagog i bożnic była najczęściej pewną pochodną stylów architektonicznych panujących w danym czasie na określonym terytorium. Rustykalna, żydowska tradycja budowlana wykształcona w Europie Wschodniej, oparta na wzorcach sztetla i drewnianych bożnic, nie wchodziła w grę ze względów ideowych, gdyż główny, lewicowy nurt ruchu syjonistycznego zdecydowanie i konsekwentnie odcinał się od wschodnioeuropejskiej diaspory

¹ « Przybyliśmy do tej ziemi, by budować i rozwijać się » – tłum. autor, lub « Przybyliśmy do Erec, by ją budować i w niej wzrastać » [za: Rosenberg 2011, s. 104].

² Architektura i urbanistyka Islamu, oparta na prawie koranicznym, także wywodzi się ze starych, tradycyjnych wzorów stworzonych przez cywilizacje ludów semickich i arabskich, zamieszkujących tereny Mezopotamii i Bliskiego Wschodu, za: Hakim 1986, s. 12.

religijnej. Zasadniczy dylemat dotyczący nowej formy architektury izraelskiej sprowadzał się zatem do wyboru odpowiedniego dla niej wzorca kulturowego: zachodniego bądź orientalnego. Każda z tych możliwości niosła ze sobą określone problemy.

Theodor Herzl opowiadał się zdecydowanie za przyjęciem orientacji prozachodniej i proeuropejskiej. W swoim wizjonerskim manifestie zatytułowanym *Państwo Żydowskie*, wydanym w 1896 roku, pisał:

Gdyby Jego Majestat Sułtan przekazał nam Palestynę [...] dla Europy, okazalibyśmy się przedmurzem odgradzającym ją od Azji, stalibyśmy się strażnikami cywilizacji w walce z zalewem barbarzyństwa. Pozostalibyśmy neutralnym państwem, będącym w związku z całą Europą, która gwarantowałaby nasze istnienie³.

Herzl zakładał, że exodus Żydów do Palestyny dokona się w ramach cywilizowanego świata, a w architekturze i budownictwie upatrywał podstawowych narzędzi stymulujących rozwój gospodarczy i kulturowy nowego państwa żydowskiego. W swojej wizji, odmalowanej na łamach powieści *Altneuland*, wydanej w 1902 roku, przedstawił Hajfę jako eklektyczną metropolię, rozbrzmiewającą wieloma językami, w której renesansowe pałace włoskie sąsiadują z wielkimi, zbudowanymi na modłę paryską domami towarowymi, a przedmieścia wypełniają zarówno małe, europejskie w charakterze domki, jak i wille w stylu mauretańskim. To pomieszanie różnych stylów i języków służyć miało jako balsam kojący psychikę emigrantów z Europy, przybywających do obcego i egzotycznego kraju. Herzl obawiał się „szoku kulturowego” i uważał, że architektura o zachodnich korzeniach pomoże go złagodzić. To z poglądów Herzla wywodzi się popularna koncepcja Izraela, jako „Europy w Azji”, kraju kultywującego zachodnie wzorce kulturowe, powstałego w silnej opozycji do tradycji lokalnej⁴.

Inne przekonania wyrażali zwolennicy syjonizmu kulturowego, którego najwybitniejszym przedstawicielem był Achad Ha-Am (Asher Ginsberg 1856-1927). Uważał on, że ważniejszym zadaniem od budowy państwa narodowego jest powołanie w Palestynie żydowskiego centrum kulturowego, którego rolą byłoby wspieranie rozwoju duchowego Żydów, żyjących we wszystkich krajach, na wszystkich kontynentach. Od czasu swojej pierwszej wizyty w Palestynie, która miała miejsce w 1891 roku, dostrzegał moralny wymiar problemu arabskiego i obstawał przy koncepcji pokojowego współistnienia dwóch narodów, wzywając do okazywania szacunku arabskiej historii i tradycji. Hannah Arendt twierdzi, że głównym osiągnięciem myśli wywodzącej się od Herzla jest powstanie państwa Izrael, okupione wojną z Arabami, zaś spuścizną Ha-Am jest Uniwersytet Hebrajski, z kręgu którego wywodzą się konsekwentni i elokwentni rzecznicy pojednania

³ Herzl 2006, s. 72.

⁴ Heinze-Greenberg 2001, s. 183.

żydowsko-arabskiego⁵. Jednym z nich był jego pierwszy kanclerz Judah Leon Magnes (1877-1948), niezłomnie wspierający ideę powstania państwa dwunarodowego. Rzecznikiem współistnienia w Palestynie dwóch narodów był także inny profesor Uniwersytetu Hebrajskiego Martin Buber (1878-1965), pochodzący z Niemiec wybitny intelektualista i filozof.

Początkowo poszukiwania stylu architektonicznego, który byłby odpowiedni dla tożsamości i aspiracji nowego kraju budowanego przez osadników żydowskich w Palestynie, kierowały się w stronę tradycji biblijnej. Kultura hebrajska miała zostać wyrażona w nim przez formy nowe, lecz zakorzenione w historii. Jednym z pierwszych budynków użyteczności publicznej, jaki został wzniesiony przez jiszuw w Palestynie, było hebrajskie gimnazjum Herzliya, pierwsza szkoła średnia zbudowana pod Jaffą, na terenie przysięgo w Tel Awiwu, w 1906 roku. Ten dwupiętrowy gmach o historyzującej, symetrycznej fasadzie, zaprojektowany przez architekta o nazwisku Barski, posiadał odwołania do tradycji lokalnej: krenelaże, blankowaną attykę i krużganki z szeregami łukowato zwieńczonych otworów, rozciętych pilastrami. Architektura gimnazjum Herzla nasuwa skojarzenia zarówno z neogotycką formą budynków uniwersyteckich, jakie budowano wówczas w krajach anglosaskich, jak i z architekturą arabską; choćby z bramami starej Jerozolimy.

Innym architektem, tworzącym w duchu tradycji lokalnej, był wykształcony w Berlinie Alexander Baerwald. W zaprojektowanym przez niego budynku Instytutu Technologii Technion w Hajfie także został użyty motyw masywnej wieży, podkreślającej wejście do budynku, oraz pilastrów, rozcinających dwukondygnacyjny korpus budynku, jak i dekoracyjnie potraktowanych krenelaży. Nawiązania do architektury Orientu są tu jeszcze silniejsze: część okien zwieńczona jest ostrymi łukami, a wieżę wejścia kryje kopuła. Całość sprawia silnie manieryczne wrażenie, dlatego Baerwald zyskał miano twórcy lokalnego stylu nazwanego eklektycznym orientalizmem. Do twórców zaliczanych do tego kierunku należeli również twórcy w latach 20. Joseph Minor (Bialik Residence, Tel Awiw) i Yehoshua Tabachnik (Palm House, Tel Awiw). Do charakterystycznej palety środków stylistycznych, wykorzystywanych przez eklektycznych orientalistów, należały kopuły, tarasy dachowe, wykusze okienne, ostrołukowe okna i orientalna ornamentyka⁶.

Alexander Baerwald był wśród nich liderem, jego kompetencja i profesjonalizm spowodowały, że został wykładowcą architektury w nowo założonym instytucie Technion, gdzie „[...] z naukowym zapałem badał [...] regionalne warianty konstrukcji budowlanych, obowiązujące metody pracy, detale stylistyczne rodzimej architektury, dostępność materiałów oraz warunki klimatyczne”⁷. Erich Mendelsohn, który tworzył przecież w duchu

⁵ Arendt 2012, s. 509-510.

⁶ Harlap 1982, s. 44-45.

⁷ Heinze-Greenberg 2001, s. 184.

modernizmu, także przekonany był o konieczności sięgania do lokalnych wzorców, czemu dał najlepszy wyraz w opublikowanym w 1940 roku pamflecie politycznym *Palestine and the World of Tomorrow*, w którym napisał:

Żydzi zdają się pojmować fakt, że Palestyna może być odbudowana tylko w ścisłej współpracy z Arabami i stanie się miejscem ogólnego dobra tylko wtedy, gdy oba narody osiągną porozumienie [...]. Niegdyś znana z mało twórczej sztuki prowincjonalnej, Palestyna symbolizuje dziś więź pomiędzy nowoczesną cywilizacją i najstarszą kulturą. Jest miejscem, gdzie spotykają się intelekt i wizja – materia i duch. Układem wymaganym przez tę więź oba narody, Arabowie i Żydzi – członkowie jednej rodziny semickiej, powinny być jednako zainteresowane. Od tego rozwiązania zależy, czy Palestyna stanie się częścią nowego świata, który zastąpi stary⁸.

Mendelsohn podczas swojej praktyki w tym państwie próbował wznieść pomost łączący antyczną Palestynę z nowoczesnym światem, swoistą „nową platformę”, której podstawą byłyby zachodnia wiedza i wschodnia mądrość. Jego dzieła zrealizowane w Palestynie są oryginalną syntezą architektury modernistycznej, wykorzystującej miejscowe wzorce, nawiązującej do lokalnej tradycji, czyli wspólnych dla obu narodów korzeni semickich, nadto uwzględniającej miejscowe materiały budowlane oraz warunki klimatyczne.

Charakterystyczne dla Baerwalda i Mendelsohna intensywne poszukiwania lokalnego podłoża, które mogłoby służyć do budowy nowej formy architektury żydowskiej, dobitnie wskazują na ideologiczny konflikt, jaki zaistniał pomiędzy lokalnymi wzorcami kulturowymi a dążeniami lewicującego odłamu ruchu syjonistycznego do ukształtowania nowej, odrębnej tożsamości narodu izraelskiego. Ujawniona została przy tym też dysharmonia, jaka istniała pomiędzy miejscową tradycją budowlaną a kulturą narodu żydowskiego, powracającego do ziemi przodków po dwu tysiącach lat diaspory. Z jednej strony: w wypadku kontynuacji rodzimej sztuki budowlanej o orientalnych korzeniach przybyłym z Europy imigrantom groził „szok kulturowy” i psychologiczne wyalienowanie, z drugiej strony: przyjęcie europejskiego modelu architektury wydawało się błędne z powodu niedopasowania do lokalnych warunków klimatycznych i krajobrazowych. Pytanie o żydowską tradycję w odniesieniu do architektury nabrało zatem dramatycznego wymiaru: czy za swoje własne dziedzictwo należy uznać starożytne wzorce pansemickie, które przez tysiące lat stały się kanonem architektury arabskiej, czy raczej klasyczne, dobrze znane imigrantom, lecz w dużym stopniu burżuazyjne wzorce kultury Zachodu. Problem ten został pogłębiony w latach 30. XX wieku twórczością licznie przybyłych z Europy architektów modernistów – w tym kilku absolwentów niemieckiego Bauhausu, którzy na ziemi Izraela sprowadzili importowane wzorce architektury awangardowej, zrywające z dotychczas obowiązującymi kanonami.

⁸ Ibidem, s. 186.

Do rozwiązania zarysowanego dylematu przyczyniła się walnie zorganizowana w kwietniu 1934 roku międzynarodowa wystawa – VI Targi Lewantyńskie, zlokalizowana na północnych przedmieściach Tel Awiwu. Stała się ona ważnym wydarzeniem w życiu społecznym i gospodarczym tworzącego się państwa izraelskiego. Targi odniosły wielki sukces: 74 pawilony powstałe w krótkim okresie przyciągnęły około 600 tys. zwiedzających, czyli dwukrotnie więcej niż wynosiła liczba całej populacji żydowskiej, zamieszkującej wówczas Palestynę. Celem wystawy było pokazanie potęgi jiszuwu w czasach arabskiego bojkotu, dlatego w jej przygotowanie zaangażowani zostali wyłącznie Żydzi, a do wzniesienia budowli wykorzystano wytworzone na miejscu produkty. Wszystkie projekty architektoniczne zostały opracowane przez lokalnych architektów, powołana została 20-osobowa pracownia, działająca pod kierunkiem Arieħa El-Hanani, w której zatrudnieni byli m.in. Genia Averbuch, Richard Kauffmann, Josef Neufeld, Richard Pakovsky, Louis Redstone i Arieħ Sharon. Wszystkie pomalowane na biało budynki wystawowe utrzymane były w modernistycznej stylistyce. Powstałe dzieło, będące wynikiem pracy żydowskich projektantów, inżynierów i robotników, oraz wielki sukces targów stały się przedmiotem narodowej dumy, przyczyniły się także do promocji architektury modernistycznej na terenie Palestyny, a syjonistyczne społeczeństwo zostało przedstawione światu jako nowoczesne, świeckie, prozachodnie, silne i dobrze zorganizowane⁹.

Czy zatem – paradoksalnie – to styl międzynarodowy, ukształtowany na początku XX wieku w Niemczech, miałby się stać się wzorcem architektury nowego państwa żydowskiego?

W tym ideowym dyskursie kluczowego znaczenia nabrało wydanie w Tel Awiwie w grudniu 1934 roku książki zatytułowanej *Habinyan Bamizrah Hakarov* (*Building in the Near East*) autorstwa architektów-modernistów, zrzeszonych w klubie „Chug”. Wskazali oni na zbieżność, jaka istnieje pomiędzy ideowymi założeniami syjonizmu a założeniami ruchu modernistycznego, takimi jak: zerwanie z tradycją historyczną, racjonalizacja rozwiązań programowych i funkcjonalnych, odrzucenie zbędnych ozdób i ornamentu, prostota i szczerść rozwiązań konstrukcyjnych, dążenie do optymalizacji kosztów i uprzemysłowienia procesów budowlanych. Szczególne znaczenie miały zawarte w monografii tej artykuły Arieħa Sharona i Juliusa Posenera, którzy w przekonujący sposób powiązali założenia nowoczesnego ruchu w architekturze z syjonistycznymi ideami odnowy narodowej i budowy nowego państwa. W ślad za sukcesem książki zaczęto wydawać pismo „Habinyan”, które także zyskało wielką popularność, szczególnie wśród ruchów kibucowych, i przyczyniło się do szerokiego rozpropagowania idei architektury modernistycznej. W piśmie publikowane były przykłady rozplanowania wzorcowych osiedli oraz projekty typowych jednostek mieszkalnych. Wkrótce architektura modernistyczna stała się obowiązującym wzorem, zarówno w budownictwie obiektów użyteczności publicznej, licznie powstających w kibucach, jak i domów mieszkalnych, wznoszonych

⁹ Kunda, Oxman 2004, s. 65.

Fot. 1. Synagoga Moshav Zekenim w Tel Awiwie (arch. Yehuda L. Magidovitch, 1928), fot. autor

Fot. 2. Gimnazjum Herzliya (arch. Joseph Barski, ok. 1909), fot. 1920-1933, Matsom Collection, US Library of Congress, LC-M32-3134

Fot. 3. Świetlica, szkoła i dom dziecka w kibucu Ein Harod (arch. Richard Kauffman, ok. 1930),
fot. American Colony Photo Dept., 1920-1933, Matson Photograph Collection,
US Library of Congress, LC-M32-3214

Fot. 4. Rezydencja Weizmana w Rehovot, widok od północy
(arch. Erich Mendelsohn, 1934-36), fot. autor

Fot. 5. Siedziba Agencji Żydowskiej w Jerozolimie (arch. Yohanan Ratner, 1936), fot. autor

Fot. 6. Siedziba Światowej Organizacji Syjonistycznej w Tel Awiwie (arch. Arie Sharon i Benjamin Idelson, 1957), fot. autor

Fot. 7. Muzeum Holocaustu w kibucu Yad Mordechaj
(Arieh Sharon, Eldar Sharon, 1966-68), fot. autor

Fot. 8. Sąd Najwyższy w Jerozolimie
(arch. Ada Karmi-Melamede Architects & Ram Karmi, 2012), fot. autor

Fot. 9. Muzeum Historii Holocaustu w Yad Vashem (arch. Moshe Safdie, 2005), fot. autor

Fot. 10. Współczesny Tel Awiw: na pierwszym planie pochodząca z lat 30. XX w. architektura Dizengoff Circle, w głębi wysokościowy budynek apartamentowy Frishman Tower (arch. Moore-Yasky-Silvan, 2012), fot. autor

w miastach. Stołówki, szkoły i domy dziecka, stawiane często w pustynnym otoczeniu, przybrały formę skąpanych w słońcu białych pudełek, także większość budynków mieszkalnych powstających w Tel Awiwie utrzymana była w duchu architektury wywodzącej się z Bauhausu i ruchu międzynarodowego.

Pionierski okres budowy Tel Awiwu dostarczył młodemu społeczeństwu izraelskiemu własnej „tradycji” budowlanej i korzeni kulturowych, a modernizm stał się powszechnie zaakceptowaną „nową formą dla nowego narodu”. Dopiero w latach 60. XX wieku, dzięki działalności młodych, wykształconych na Zachodzie architektów, kontestujących dokonania modernizmu, wykształciła się w Izraelu alternatywna idea „architektury utrzymanej w duchu miejsca” – koncepcja filozoficzna, która łączyła współczesną architekturę z lokalnym kontekstem. Odwoływano się przy tym do tradycji architektury wernakularnej, rodzimy kamień miał stać się podstawowym tworzywem, z którego powstanie *makom* – architektura utrzymana w duchu miejsca, a z niej wykształci się *mamlachtiyut* – syjonistyczny model narodowego państwa. Przełomem w realizacji tej idei stał się podbój Jerozolimy i terytoriów Zachodniego Brzegu w 1967 roku, który pomógł architektom izraelskim wykształcić nową, powszechnie akceptowaną formę, opartą o rodzimy „kod genetyczny”. Kiedy odkryte zostały i odsłonięte antyczne budowle wzniesione przez jerozolimskich Żydów ponad 2 tys. lat temu, historia nabrała nowego, rzeczywistego wymiaru. W tym kontekście inaczej prezentowały się arabskie wsie i stare budowle: krajobraz, który tworzyły, określono teraz jako biblijny, a ich mieszkańców postrzegano jako mimowolnych strażników dziedzictwa biblijnego. Wkrótce w Izraelu zaczęto na wielką skalę wznosić historyzujące budynki pokryte kamieniem, pełne łuków, podcieni i tarasów. Wydawało się wówczas, że możliwe będzie zjednoczenie celów narodu i państwa poprzez model narodowej formy architektury, odwołującej się z jednej strony do historii biblijnej, a z drugiej do lokalnej tradycji budowlanej.

Jednak projektowi *mamlachtiyut* towarzyszyły coraz większe wątpliwości i kontrowersje, które odpowiadały napięciom politycznym, narastającym w społeczeństwie izraelskim: lewicowy ruch „Peace Now” żądał wycofania się z terytoriów okupowanych na Zachodnim Brzegu Jordanu, ortodoksyjna prawica pod przywództwem „Bloku Wiernych” domagała się budowy Wielkiego Izraela. Te – trwające do dzisiaj – podziały wyrażane są również przez architekturę, która nie może uwolnić się od ideowych i politycznych konotacji, symbolizowanych przez naturalne i utylitarne skądinąd materiały budowlane, jakimi są kamień i beton. Alona Nitzan-Shifan twierdzi, że współcześnie kamień oznacza w Izraelu prawicowy obóz narodowy, a beton jest symbolem obozu pokojowego¹⁰.

Przez większą część swojej historii, od 1967 roku poczynając, państwo Izrael okupuje terytoria Zachodniego Brzegu, osiedlając tam swoich obywateli. Granice ziem okupowanych zostały już wytarte z izraelskich map i atlasów – zastąpiły je granice Wielkiego Izraela. Większość Izraelczyków nie zna już rzeczywistości innej niż wojna, przemoc

¹⁰ Nitzan-Shifan 2009, s. 53.

zbrojna i okupacja. Doświadczenie to wywołuje doniosłe skutki polityczne, społeczne, militarne i etyczne, zarówno wewnątrz Izraela, jak i na arenie międzynarodowej. Traumatyczne skutki okupacji wywołały z czasem także podziały ideowe w architekturze izraelskiej. Po pierwszym okresie euforii towarzyszącej zdobyciu Jerozolimy zaczęły dochodzić do świadomości Izraelczyków wielowymiarowe następstwa konfliktu izraelsko-palestyńskiego, wzmocnione dwoma palestyńskimi powstaniem: kolejnymi Intifadami z lat 1987-1991 i 2000-2004. Zderzenie wykształconej w latach 60. koncepcji architektury opartej na „duchu miejsca”, odwołującej się do antycznej historii, lokalnej tradycji i rodzimych materiałów, nie wytrzymało próby czasu, skonfrontowane z brutalnymi realiami izraelsko-palestyńskiego konfliktu zbrojnego. Trudno było bowiem nadal odwoływać się do wspólnej tradycji kamiennego budownictwa w czasie, gdy młodzi Palestyńczycy ciskali kamienie w izraelskich żołnierzy. Kamień ze wzgórz wokół Jerozolimy, który miał symbolizować historyczną ciągłość izraelskiej architektury, stał się z dnia na dzień symbolem pierwszego palestyńskiego powstania. Zmaganiom toczonym w czasie drugiej Intifady towarzyszyło apokaliptyczne zniszczenie materii budowlanej: palestyńscy samobójcy wysadzali się w zatłoczonych izraelskich kawiarniach i autobusach, izraelskie buldożery równały z ziemią palestyńskie miejscowości oraz domy należące do rodzin zamachowców. Arabowie palestyńscy – z sąsiadów – na powrót stali się wrogami, walczącymi zaciekle o swoje prawa i o swoje ziemie.

W kontekście wojny kulturowej toczonej zarówno z Palestyńczykami, jak i w łonie społeczeństwa izraelskiego, Tel Awiw wraz z jego „białą” architekturą coraz częściej był postrzegany jako miasto zbudowane wyłącznie przez Żydów dla Żydów, wolne od orientalnych problemów i naleciałości, czysto modernistyczne i czysto syjonistyczne zarazem. Pionierski okres budowy Tel Awiwu, który był teraz wspomniany jako „stare, dobre czasy”, dostarczył społeczeństwu izraelskiemu – paradoksalnie – bo za pomocą nowoczesnej i kosmopolitycznej, wywodzącej się z ruchu międzynarodowego architektury, własnej tradycji budowlanej i korzeni kulturowych. Świadczył o tym sukces znakomicie odebranej wystawy *Bauhaus in Tel Aviv* z 1994 roku. Jej kurator, Michel Levin, pisał:

Porozumienie, jakie wówczas zaistniało pomiędzy światopoglądem, gustem estetycznym i duchem odrodzonego społeczeństwa, było prawie całkowite. W świecie architektury Le Corbusier oznajmił właśnie wtedy narodziny nowej architektury, które przypominało akt stworzenia czegoś z niczego¹¹.

W realiach społeczno-politycznych żydowskiego jiszuwu liderzy ruchu syjonistycznego proklamowali wówczas powstanie nowego społeczeństwa i nowego człowieka – „nowego Żyda”. To także było dziełem stworzenia czegoś z niczego. To stąd wywodzą się korzenie mitu założycielskiego o „mieście, które wyrosło z piasku”, które „zbudowano

¹¹ Lewin M., *In Praise of the White City*, [w:] Ha'ir, 20.05.1994, za: Nitzan-Shifan 2009, s. 65.

z niczego, na wydmach”, źródło utopii o białym mieście bez historii i bez kontekstu, a przez to autentycznie i niepodważalnie syjonistycznego. Nitzan-Shiftan zwraca uwagę na jeszcze jeden interesujący kontekst: w latach 90. XX wieku, na fali wkraczających do Izraela zjawisk globalizmu i wielokulturowości, a także w obliczu eskalacji wewnętrznych konfliktów politycznych oraz wzrostu siły izraelskiej prawicy, świecka elita Izraela, wywodząca się z przybyłych z Europy pionierów, musiała zadbać o swoje dziedzictwo kulturowe i zabezpieczyć swój status społeczny. Przyjęcie przez nich spuścizny międzywojennego modernizmu pozwalało im skutecznie odciąć się zarówno od tradycji „obcych” im Arabów, jak i ortodoksyjnych Żydów¹².

Na przełomie XX i XXI wieku architektura izraelska skomercjalizowała się i rozwarstwiła, podążając za wzorcami płynącymi ze zglobalizowanego świata. Strumienie cyfrowych obrazów dostarczają jej mnogości inspiracji, a dynamicznie rozwijająca się wolnorynkowa gospodarka – środków, służących do finansowania coraz to nowych inwestycji. Współczesną architekturę i urbanistykę Izraela można badać posługując się optyką i narzędziami właściwymi do oceny ponowoczesnego świata, ale nie można – ani na chwilę – zapomnieć o głębokich uwarunkowaniach ideowo-politycznych, które jej rozwój nadal determinują.

Architektura pełni bowiem w Izraelu podwójną rolę. Z jednej strony tworzy przestrzenne ramy dla życia narodu, a z drugiej kształtuje ideologiczną narrację władzy. W epoce konfliktów zbrojnych, niejasnych granic i chwiejnej demografii stanowi podstawową wartość i kluczową metaforę syjonistycznego etosu¹³. Buduje tożsamość narodową i daje Żydom poczucie zakorzenienia w „narodowym domu Izraela”. Tworzy odrębny wymiar kulturowy nowego narodu¹⁴, który chce różnić się od społeczności arabskich, uważanych za „obcych”. Jednakże w dziele tym napotyka na nierozwiązywalny konflikt: im głębiej sięga ku antycznym korzeniom narodu żydowskiego, tym bardziej zbliża się do tradycji lokalnej, wpisanej w architekturę arabską. Opisywany dylemat kulturowy wyjaśnia po części głębokie zmiany i przeobrażenia, którym na przestrzeni ostatniego stulecia podlegała izraelska architektura. Ze zderzeń i napięć, jakie istniały pomiędzy materialnym wyobrażeniem interesu narodowego a interesem państwa, w cieniu spajającej je ideologii syjonistycznej, wykuwa się forma narodowej architektury Izraela, podążająca krętym szlakiem, meandrującym pomiędzy Orientem i Lewantem.

¹² Nitzan-Shiftan 2009, s. 59.

¹³ Rotbard 2003, s. 40.

¹⁴ Według danych statystycznych pod koniec 2013 roku w Izraelu mieszkało ponad półtora miliona Arabów, posiadających obywatelstwo tego kraju (tj. ok. 20% całej populacji). Jednak realia konfliktu izraelsko-palestyńskiego i ograniczenia praw obywatelskich spowodowały, że Arabowie izraelscy czują się bardziej Palestyńczykami niż obywatelami Izraela, dlatego Autor pod określeniem naród izraelski rozumie tu wyłącznie Izraelczyków pochodzenia żydowskiego.

Bibliografia

- Arendt H. 2012, *Pisma Żydowskie*, przeł. Godyń M. i in., Biblioteka Kwartalnika Kronos, Warszawa.
- Hakim B. S. 1986, *Arabic-Islamic Cities. Building and Planning Principles*, KPI Limited, London, New York, Sydney and Henley.
- Harlap A. 1982, *New Israeli Architecture*, Fairleigh Dickinson University Press, Madison.
- Heinze-Greenberg I. 2001, *Jestem wolnym budowniczym – Budowle w Palestynie*, przeł. Kęsicka M., [w:] Stephan R. (red.), *Erich Mendelson. Dynamika i funkcja*, Muzeum Architektury we Wrocławiu, Wrocław, s. 182-209.
- Herzl T. 2006, *Państwo Żydowskie. Próba nowoczesnego rozwiązania kwestii żydowskiej*, przeł. Surzyn J., Wydawnictwo Austeria, Kraków.
- Kunda S. D., Oxman R. 2004, *The Flight of the Camel: The Levant Fair of 1934 and the Creation of a Situated Modernism*, [w:] Yacobi H. (ed.), *Constructing a Sense of Place: Architecture and Zionist Discourse*, Ashgate Publishing Ltd., London, s. 52-75.
- Nitzan-Shiftan A. 2009, *On Concrete and Stone: Shifts and Conflicts in Israeli Architecture*, TDSR Volume XXI number I/2009, s. 51-65, <http://iaste.berkeley.edu/pdfs/21.1e-Fall09Nitzan-Shiftan.pdf>, 15.10.2014.
- Rosenberg G. 2011, *Kraj utracony. Moja historia Izraela*, przeł. Haykowska M., Wydawnictwo Czarne, Wołowiec.
- Rotbard S. 2003, *Wall and Tower*, [w:] Segal R., Weizman E. (ed.), *A Civilian Occupation: the Politics of Israeli Architecture*, Verso, New York, s. 39-57.

Noty o autorach

Mgr. et Mgr. Klára Brožovičová, Ph.D., působí v Ústavu evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity jako odborná asistentka. Vystudovala obor sociologie na Fakultě sociálních studií a obor etnologie na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity. Jejím odborným zájmem je výzkum etnických a sociálních skupin v urbánním prostoru, dlouhodobě empiricky zkoumá vyloučenou lokalitu v Brně. Pod vedením Jany Pospíšilové se účastnila výzkumu v mezinárodním projektu CONDENSE.

e-mail: klarabrozovicova@seznam.cz; brozovicova@phil.muni.cz

Dr Dominika Czarnecka, doktor nauk humanistycznych, antropolog kultury, historyk. Zainteresowania: antropologia miasta i przestrzeni, antropologia przeszłości.

ul. Sienkiewicza 14c/22
87-100 Toruń
e-mail: d.czarnecka@hotmail.com

Mgr inż. arch. Edyta Damszel-Turek, architekt, urbanista, wieloletni pracownik samorządowy, pracuje w Biurze Rozwoju Gdańska (jednostka organizacyjna miasta Gdańska zajmująca się planowaniem przestrzennym) na stanowisku kierownika Zespołu Urbanistycznego Wrzeszcz. Zainteresowania naukowe: planowanie przestrzenne, przestrzenie publiczne, reklama i kolor w przestrzeni publicznej.

e-mail: edatur@onet.pl

Dr hab. Janina Hajduk-Nijkowska, profesor Uniwersytetu Opolskiego, folklorysta, kulturoznawca, dyrektor Instytutu Polonistyki i Kulturoznawstwa. Interesuje się zagadnieniami pamięci społecznej i potocznej świadomości historycznej, genologią folklorystyczną, funkcjonowaniem folkloru w dobie rozwoju środków masowego przekazu i nowych mediów oraz e-folklorem. Autorka ponad 80 artykułów i rozpraw. Opublikowała monografie: *Temat śpiącego wojska w folklorze polskim. Próba typologii* (1980), *Żywioł i kultura. Folklorystyczne mechanizmy oswojania traumy* (2005), tom pt. *Nie wszystko bajka. Polskie ludowe podania historyczne* (1986), jest współautorką m.in. edycji tekstów folklorystycznych: *Księga humoru ludowego* (1981), *Jak starka swego Zeflika na powstanie wysłała. Ludowe opowieści powstańcze* (1989), współautorką monografii: *Nowe konteksty badań folklorystycznych* (2011), redaktorką pracy zbiorowej *Praktykowanie tradycji w społeczeństwach posttradycyjnych* (2014).

e-mail: jdhn@uni.opole.pl

* * *

Dr Renata Holda, antropolog i historyk kultury, adiunkt w Instytucie Studiów Międzykulturowych Uniwersytetu Jagiellońskiego. Jej zainteresowania badawcze dotyczą szeroko ujmowanej antropologii polityki oraz kultury popularnej. Autorka książki *Dobry władca. Studium antropologiczne o Franciszku Józefie I* (Katowice 2008).

Instytut Studiów Międzykulturowych UJ
ul. Gronostajowa 3, 30-387 Kraków
e-mail: renata.holda@uj.edu.pl

* * *

Juraj Janto, PhD. odborný asistent; oblasti záujmu: urbánna etnológia, miestny rozvoj, tradičná materiálna kultúra.

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave
Katedra etnológie a muzeológie
Gondova 2, 814 99 Bratislava
e-mail: juraj.janto@uniba.sk

* * *

Dr hab. inż. arch. Artur Jasiński, profesor nadzwyczajny na Wydziale Architektury i Sztuk Pięknych Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie, jest praktykującym architektem, dyrektorem biura architektonicznego Artur Jasiński i Wspólnicy oraz nauczycielem akademickim. Jest laureatem nagród i wyróżnień w ponad dwudziestu konkursach architektonicznych i autorem wielu budynków użyteczności publicznej. Jego zainteresowania naukowe i publikacje dotyczą wpływu współczesnych procesów cywilizacyjnych i modernizacyjnych na urbanistykę, architekturę, i na praktykę zawodową architekta. Jest autorem następujących książek: *Architektura w czasach terroryzmu. Miasto, przestrzeń publiczna, budynek*, Wydawnictwo Wolters Kluwer, Warszawa 2013. *Obrazy Post-polis. Monografia ponowoczesnego miasta*, Oficyna Wydawnicza Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Kraków 2012.

ul. Słonecznikowa 10
30-213 Kraków
e-mail: a.jasinski@ajbiuro.pl

* * *

Dr Marta Jaskulska, socjolog, działaczka organizacji pozarządowych, była wieloletnia pracownica samorządowa, obecnie właścicielka pracowni badań i konsultacji społecznych Socjoteka s.c. Zainteresowania badawcze: socjologia miasta, planowanie przestrzenne, przestrzenie publiczne, pamięć społeczna, partycypacja obywatelska.

e-mail: marta_jaskulska@wp.pl

* * *

Dr hab. Grażyna Ewa Karpińska, profesor Uniwersytetu Łódzkiego, etnolożka i antropolożka kultury, kieruje Zakładem Teorii i Badania Kultury Współczesnej w Instytucie Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Łódzkiego. Zajmuje się problematyką miejską, studiami nad przestrzenią, codziennością, przeszłością w krajobrazie miasta i wsi. Autorka m.in. książki *Miejsce wyodrębnione ze świata. Przykład łódzkich kamienic czynszowych* (Łódź 2000), redaktorka naczelna „Łódzkich Studiów Etnograficznych”.

Uniwersytet Łódzki
Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej
ul. Pomorska 149/153
90-236 Łódź
e-mail: karp@uni.lodz.pl

PhDr. Ivan Murin, PhD., vyštudoval etnológiu na Univerzite Konštantína Filozofa v Nitre. Vo svojich prácach nadväzoval na nitriansku školu komunikačných štúdií. V doktorandskom štúdiu na Komenského univerzite v Bratislave pokračoval v štúdiu kultúrnej antropológie so záujmom o výskum sociálnej a kontaktnej komunikácie a generáčnej transmisie kultúrnych obsahov. Hermeneutické analýzy terénnych zistení skúma v počítačovom rozhraní ako podporovaný výskumník riešiteľov vývoja softvéru ATLAS.ti Scientific Software Development. Od roku 2005 je externým prednášateľom na Univerzite Karlovej v Prahe, Fakulte humanitných štúdií, kde sa snaží hľadať poznatkové presahy humánnej etológie a socio-kultúrnej antropológie. Takéto poznanie uplatňuje hlavne v pozorovateľskej úlohe výskumníka pri terénnych výskumov kde kladie dôraz na uplatňovanie metodologickej postupnosti terénny výskum – analýza – interpretácia. Od roku 2010 je členom Správnej rady Joint Program Initiative spoločného programovania vedeckých projektov v oblasti Kultúrne dedičstvo a globálna zmena.

Univerzita Mateja Bela
Katedra životného prostredia
Fakulta prírodných vied
Tajovského 55
974 01 Banská Bystrica
Slovensko
ivan.murin@umb.sk

PhDr. Jana Pospíšilová, Ph.D., je vědeckou pracovnící brněnského pracoviště Etnologického ústavu AV ČR, v. v. i. Zabývá se etnologií města a předmětem jejího zájmu je také kultura dětí, slovesný folklor a Češi v zahraničí.

Akademie v d České republici, v.v. i.
Etnologický ústav
Na Florenci 3
110 00 Praha
e-mail: jana.pospislova@iach.cz

* * *

Mgr Christine Przybyła, doktorantka Wydziału Historycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego w Instytucie Etnologii i Antropologii Kulturowej, ukończyła studia magisterskie w zakresie etnologii i antropologii kulturowej, informacji naukowej i bibliotekoznawstwa oraz studia pierwszego stopnia w dziedzinie dziennikarstwa i komunikacji społecznej. Interesuje się problematyką restrukturyzacji ekonomicznej i zmiany kulturowej po 1989 roku, industrializacją (szczegółowym obszarem badań jest Górny Śląsk), historią myśli etnologicznej w Polsce, historią XIX wieku i filozofią kultury.

Osiedle Piastów Śląskich 1/57
47-100 Strzelce Opolskie
e-mail: christine.przybyla@gmail.com

* * *

Dr hab. Krystyna Radziszewska, profesor nadzwyczajny Uniwersytetu Łódzkiego, pracuje w Katedrze Literatury i Kultury Austrii, Niemiec i Szwajcarii UŁ. Autorka licznych artykułów na temat społeczności niemieckiej i żydowskiej w Łodzi, kultury i literatury łódzkich Żydów, wydawca i redaktor naukowy tekstów z łódzkiego getta, m.in. pięciotomowej *Kroniki getta łódzkiego*. Najnowsza książka to monografia *Flaschenpost aus der Hölle. Texte aus dem Lodzer Getto*. Peter Lang, Frankfurt am Main 2011.

Uniwersytet Łódzki
Katedra Literatury i Kultury Austrii, Niemiec i Szwajcarii
ul. Pomorska 171/173, 90-236 Łódź
e-mail: krystyna.rad@wp.pl

* * *

Doc. PhDr. Blanka Soukupová, CSc., etnolog, nauczyciel akademicki na Wydziale Studiów Humanistycznych Uniwersytetu Karola w Pradze. Jej zainteresowania naukowe koncentrują się wokół problematyki: tożsamości, kultury miasta środkowo-europejskiego oraz antysemityzmu.

Univerzita Karlova v Praze
Fakulta humanitních studií
U Kříže 8
158 00 Praha 5 – Jinonice
e-mail: 6446@mail.fhs.cuni.cz.

* * *

Prof. dr hab. Andrzej Paweł Wejland, profesor Uniwersytetu Łódzkiego, pracuje w Zakładzie Teorii i Badania Kultury Współczesnej Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UŁ, socjolog i antropolog kultury, metodolog. Główne tematy badawcze w ostatnich latach: transdyscyplinarne strategie w naukach społecznych, metaforyczne scenariusze nauki, antropologiczny narratywizm i narratywistyczna antropologia, gatunki narracji antropologicznej, antropologia i wyzwania autobiograficzne, wspólnota i narracja, antropologia świadectwa, opowieści z miejskiej codzienności, antropologia codzienności i jej opowieści.

Uniwersytet Łódzki
Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej
ul. Pomorska 149/153, 90-236 Łódź
e-mail: apwejland@uni.lodz.pl albo apw@autograf.pl

Journal of Urban Ethnology jest pismem otwartym dla badaczy miejskiej kultury zarówno w jej wymiarze teoretyczno-metodologicznym jak i szczegółowej analizy aspektów kultury miasta.

Na łamach JUE zamieszczamy teksty o charakterze teoretycznym, metodologicznym, analitycznym, komparatystycznym, materiałowym. Drukujemy artykuły, które jeszcze nie były publikowane, jedynie w drodze wyjątku przyjmujemy tekst wydany wcześniej w innym języku. Język artykułu: polski, ewentualnie, po wcześniejszym uzgodnieniu z redakcją – angielski lub inny.

Redakcja wstępnie kwalifikuje artykuły pod względem ich zgodności z profilem tematycznym i z wymogami formalnymi pisma oraz z zasadami stawianymi publikacjom naukowym. Następnie kieruje je do recenzentów zewnętrznych. W procesie recenzowania obowiązuje zasada *double-blind review* oznaczająca, że autorzy i recenzenci nie znają swych tożsamości; w pozostałych przypadkach recenzent podpisuje deklarację o niewystępowaniu konfliktu interesów. Recenzji podlega koncepcja pracy (wybór tematu, założenia), metodologia (wybór metody, jej zastosowanie), narracja (jasność wyводу, styl wypowiedzi), redakcja tekstu (adekwatność tytułu, podział tekstu na części, adekwatność przypisów). Recenzent w formie pisemnej określa warunki dopuszczenia artykułu do druku lub jego odrzucenia. W przypadku uwag autor zobowiązany jest do ustosunkowania się do nich. Ostateczną decyzję o publikacji artykułu bądź jego odrzuceniu podejmuje redakcja, kierując się opiniami recenzentów i odpowiedziami autorów. W przypadkach kontrowersyjnych redakcja może powołać dodatkowego recenzenta. Materiałów nieprzyjętych do druku redakcja nie odsyła.

Redakcja zastrzega sobie prawo do wyboru, skracania i redagowania tekstów.

Autorzy publikacji powinni ujawnić wkład poszczególnych osób w powstanie publikacji, przy czym główną odpowiedzialność ponosi autor zgłaszający tekst. W razie stwierdzenia przypadków nierzetelności naukowej, polegającej na nieujawnieniu wkładu innych osób w powstanie publikacji (*ghostwriting*) bądź wskazaniu jako współautorów osób, których wkład w powstanie publikacji był znikomy lub w ogóle nie miał miejsca (*guest authorship*), redakcja ma obowiązek powiadomienia o tym naruszeniu zasad etyki środowiska naukowego.

Journal of Urban Ethnology jest rocznikiem, wydawanym w wersji papierowej. Autorom publikującym na łamach Journal of Urban Ethnology nie są wypłacane honoraria, otrzymują natomiast po jednym egzemplarzu autorskim tego numeru czasopisma, w którym znajduje się ich artykuł. Nabór artykułów do kolejnego tomu zamykamy **31 października**, lecz redakcja zastrzega sobie prawo do przesunięcia tego terminu jak też przeniesienia tekstów do dalszych numerów pisma. Szczegółowe informacje dla autorów podane są na stronie internetowej: www.iaepan.edu.pl/journal.html

